МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ЗАКАРПАТСЬКІ ФІЛОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Мовні, літературні, етнокультурні зв'язки в Карпатському басейні: минуле, теперішнє і майбутнє

Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції
(Ужгород, 2023)

Nyelvi, irodalmi, etnokulturális kapcsolatok a Kárpát-medencében: múlt, jelen és jövő

Nemzetközi tudományos konferencia előadásai
(Ungvár, 2023)

Випуск 39
Том 3

Редактор: Христина Зикань
Szerkesztette: Zékány Krisztina

Літературні редактори: Наталія Варга, Христина Зикань, Емілія Ковач, Марина Пілаш, Сільвія Шпеник.
Nyelvi lektorok: Varga Natália, Zékány Krisztina, Kovács Emília, Pilás Marina, Shpenik Szilvia.

Видавничий дім «Гельветика»
2025

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з філологічних наук відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021 № 157 (додаток 4)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Зимомря І. М. – *доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та практики перекладу, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Голова редакційної ради:

Палінчак М. М. – *доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародної політики, декан факультету міжнародних економічних відносин, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Члени редколегії:

Бідзіля Ю. М. – *доктор наук із соціальних комунікацій, професор, завідувач кафедри журналістики, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Вереш М. Т. – *кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Гвоздяк О. М. – *кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри німецької філології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Голик С. В. – *кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри англійської філології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Ґжесяк Ян – *д-р габ., професор Державної вищої професійної школи в Коніні, Конін, Польща*

Девіцька А. І. – *кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики перекладу, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Добровольська О. Я. – *доктор філологічних наук, професор, професор кафедри іноземної філології та перекладу, Національний транспортний університет*

Мафтин Н. В. – *доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української літератури, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

Павлак Мірослав – *д-р габ., професор, ректор, Державна вища професійна школи в Коніні, Конін, Польща*

Печарський А. Я. – *доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури ім. акад. М. Возняка, Львівський національний університет імені Івана Франка*

Попович Н. М. – *кандидат філологічних наук, доцент кафедри полікультурної освіти та перекладу, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Рогач Л. В. – *кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри англійської філології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Томенчук М. В. – *кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Фабіан М. П. – *доктор філологічних наук, професор, професор кафедри англійської філології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Чендей Н. В. – *кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри англійської філології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Чик Д. Ч. – *доктор філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов і методики їх викладання, Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка*

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», протокол № 3 від 18.03.2025 року.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2178 від 27.06.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-04729.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа:
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»
(вул. Підгірна, 46, м. Ужгород, 88000, e-mail: official@uzhnu.edu.ua, тел. +38(0312) 61-33-21)

Періодичність: шість разів на рік

Мови видання: українська, англійська, польська, словацька, угорська.
Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Офіційний сайт видання: www.zfs-journal.uzhnu.uz.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ISSN 2663-4880 (print)
ISSN 2663-4899 (online)

© Ужгородський національний університет, 2025

ЗМІСТ

ELŐSZÓ. ПЕРЕДМОВА.....7

РОЗДІЛ 1
ГЕРМАНСЬКІ МОВИ
GERMÁN NYELVEK

Minya Károly. AZ ANGOL LEXÉMÁK MINT NEOLOGIZMUSOK / АНГЛІЙСЬКІ ЛЕКСЕМИ ЯК НЕОЛОГІЗМИ 9

РОЗДІЛ 2
ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО
FORDÍTÁSTUDOMÁNY

Бедзір Н.П., Демчик М.І. ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО В УГОРЩИНІ ТА В ЛІТЕРАТУРІ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ У XX-XXI СТ. / FORDÍTÁSTUDOMÁNY MAGYARORSZÁGON ÉS AZ UKRÁN-MAGYAR HATÁRRÉGIÓ IRODALMÁBAN A XX-XXI. SZÁZADBAN.....14

Талабірчук О.Ю. ЖИТТЯ НА ПЕРЕХРЕСТІ ДВОХ КУЛЬТУР: ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ ХИСТ ЮРІЯ ШКРОБИНЦЯ У ВІДТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ ТВОРІВ ШАНДОРА ПЕТЕФІ / AZ ÉLET KÉT KULTÚRA KERESZTÚTJÁN: PETŐFI SÁNDOR MŰVEI UKRÁNUL JURIJ SKROBINEC ÉRTELMEZÉSÉBEN.....23

РОЗДІЛ 3
ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ І ТИПОЛОГІЧНЕ МОВОЗНАВСТВО
ÖSSZEHASONLÍTÓ-TÖRTÉNETI ÉS TIPOLÓGIAI NYELVÉSZET

Bárány Erzsébet, Gazdag Vilmos. MAGYAR–UKRÁN NYELVI INTERFERENCIAJELENSÉGEK KÁRPÁTALJÁN / ЯВИЩА УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ МОВНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ.....31

Nagy Dóra. ADALÉKOK A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV OKTATÁSÁNAK KEZDETI SZAKASZÁHOZ.A XVIII–XIX. SZÁZADI NÉMET AJKÚAKNAK SZÓLÓ MAGYAR NYELVMESTEREKRŐL / ЯК НАВЧАЛИСЯ УГОРСЬКОЇ МОВИ НІМЕЦЬКОМОВНІ ГРОМАДЯНИ У XVIII–XIX СТ. 38

Rózsavölgyi Edit. AZ AKCIÓMINŐSÉG KATEGÓRIÁJA A MAGYARBAN ÉS AZ OLASZBAN. TIPOLÓGIAI ALAPÚ KONTRASZTÍV ELEMZÉS / КАТЕГОРІЯ ЯКОСТІ ДІЇ В УГОРСЬКІЙ ТА ІТАЛІЙСЬКІЙ МОВАХ. ТИПОЛОГІЧНИЙ КОНТРАСТИВНИЙ АНАЛІЗ.....45

Tóth Péter. A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK OSZTÁLYOZÁSA A 19. SZÁZADBAN / КЛАСИФІКАЦІЯ УГОРСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ У XIX СТ.....52

Zsolt Tóth. MELLÉKNÉVI IGENÉVI SZERKEZETEK KAPCSOLÓDÁSI PONTJAI A KÁRPÁT-MEDENCÉTŐL BELSŐ-ÁZSIÁIG.....64

Zékány Krisztina, Pilás Marina. A MAGYAR LEXIKAI KÖLCSÖNZÉSEKRŐL AZ UKRÁN NYELVBEN KÁRPÁTALJÁN / ПРО УГОРСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ НА ЗАКАРПАТТІ 71

РОЗДІЛ 4
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО
IRODALOMTUDOMÁNY

Csuka Emőke. ÁLLATSZEREPLŐK A KÁRPÁTALJAI MAGYAR NÉPMESÉK C. 2019-BEN MEGJELENT NÉPMESEGYŰJTEMÉNYBEN / ОБРАЗИ ТВАРИН У ЗБІРЦІ «ЗАКАРПАТСЬКІ УГОРСЬКІ НАРОДНІ КАЗКИ».....77

Hulpa Diána. MÉSZÖLY MIKLÓS AZ ABLAKMOSÓ C. BURLESZK-TRAGÉDIA ALKALMAZÁSA AZ EGYÉN TÁRSADALMI KOMPETENCIÁJÁNAK FEJLESZTÉSÉBEN AZ EGYÉN SZOCIÁLIS KOMPETENCIÁJÁNAK FEJLESZTÉSÉBEN / ЗНАЧЕННЯ ДРАМИ МІКЛОША МЕСОЛЯ «МИЙНИК ВІКОН» ДЛЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....82

Kelemen Mária. BELSŐ ÉS KÜLSŐ SZÁMŰZETÉSBEN. A HONVÁGY MOTÍVUMA ÉS A HAZA FOGALMA MÁRAI SÁNDOR ÉS MIKES KELEMEN MŰVÉSZETÉBEN IN EXTERNAL AND INTERNAL EXILE / «О, СПРАВДІ ВАЖКО ЖИТИ БЕЗ ЗАГОНУ…» У ЗОВНІШНЬОМУ ТА ВНУТРІШНЬОМУ ВИГНАННІ. МОТИВ ТУЖИ ЗА БАТЬКІВЩИНОЮ ТА КОНЦЕПЦІЯ БАТЬКІВЩИНИ У ТВОРЧОСТІ КЕЛЕМЕНА МІКЕША ТА ШАНДОРА МАРАЇ. ПЕРЕФРАЗ EXTRA HUNGARIAM NON EST VITA – EXTRA CARPATHIUM RASIN NON EST VITA…….**88**

Kovács Péter, Kovács Emília. A KÁRPÁTALJAI MAGYAR IRODALOM HELYE A KÖZÉPISKOLAI ÉS EGYETEMI OKTATÁSI PROGRAMBAN / МІСЦЕ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УГОРСЬКОМОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ОСВІТНІХ ПРОГРАМАХ ЗАКЛАДІВ СЕРЕДНЬОЇ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ…… **95**

РОЗДІЛ 5
ЛІТЕРАТУРА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ
SZLÁV NÉPEK IRODALMA

Тиховська О.М., Бура І.О. ОБРАЗИ БОГИНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ ТА В ТВОРАХ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ……..**101**

РОЗДІЛ 6
ФОЛЬКЛОРИСТИКА
FOLKLÓR

Eleonóra Berta. A HALÁLHOZ, A HALOTTHOZ ÉS A TEMETÉSHEZ KAPCSOLÓDÓ HIEDELMEK TISZASALAMONBAN…….**110**

Natália Nagy. A SZŐLŐSVÉGARDÓI CIGÁNYSÁG LAKODALMI SZOKÁSAI……..**115**

РОЗДІЛ 7
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ
A FILOLÓGIA IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Dupka György. A MAGYAR FILOLÓGUSOK A KÁRPÁTALJAI MAGYARSÁG LÁMPÁS-EMBEREI / УГОРСЬКІ ФІЛОЛОГИ – СВІТОЧІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УГОРСЬКОЇ ОБЩИНИ…….**122**

Jaczkovics Marianna. ANYANYELVI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS SZÓKINCSFEJLESZTÉS AZ ISKOLÁBAN / СПІЛКУВАННЯ РІДНОЮ МОВОЮ ТА РОЗВИТОК СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ В ШКОЛІ…… **.132**

Pomozi Péter. KÁRPÁT-MEDENCEI SZÓRVÁNYMAGYAR KÖZÖSSÉGEK ETNOKULTURÁLIS KAPCSOLATAI: VISZONOSSÁGOK ÉS ASZIMMETRIÁK NÉHÁNY PÉLDA TÜKRÉBEN / ЕТНОКУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ УГОРСЬКОЇ ДІАСПОРИ В КАРПАТСЬКОМУ БАСЕЙНІ: ДЕЯКІ ПРИКЛАДИ ВІДНОСИН ТА АСИМЕТРІЙ…… **.139**

Pusztay János. ANYANYELV ÉS KISEBBSÉGI JÖVŐ – A KISEBBSÉGI LÉT NAPOS ÉS ÁRNYOLDALAI / РІДНА МОВА ТА МАЙБУТНЄ МЕНШИН – СОНЯЧНА ТА ТІНЬОВА СТОРОНА ЖИТТЯ МЕНШИН…….**149**

Варга Н.І., Шепа Н.С. НАПРЯМИ ТВОРЧОГО ВИКОРИСТАННЯ АМЕРИКАНСЬКОГО ДОСВІДУ ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ / A KUTATÓI KOMPETENCIA KREATÍV ALKALMAZÁSÁNAK IRÁNYAI A FELSŐOKTATÁSBAN MŰKÖDŐ TANÁROK ESETÉBEN UKRAJNÁBAN…… **.154.**

CONTENTS

FOREWORD.....7

SECTION 1
GERMANIC LANGUAGES

Károly Minya. ENGLISH LEXEMES AS NEOLOGISMS.....9

SECTION 2
TRANSLATION STUDIES

Bedzir N.P., Demchyk M.I. TRANSLATION STUDIES IN HUNGARY AND IN THE LITERATURE OF THE UKRAINIAN-HUNGARIAN BORDERLAND IN THE XX-XXI CENTURIES.....14

Talabirchuk O.Iu. LIFE AT THE CROSSROAD OF TWO CULTURES: THE TRANSLATION SKILLS OF YURII SHKROBYNETS IN HIS REPRODUCTION OF THE WORKS OF SANDOR PETOFI INTO UKRAINIAN.....23

SECTION 3
COMPARATIVE-HISTORICAL AND TYPOLOGICAL LINGUISTICS

Bárány Erzsébet, Gazdag Vilmos. HUNGARIAN-UKRAINIAN LINGUISTIC INTERFERENCE PHENOMENA IN TRANSCARPATHIA.....31

Nagy Dóra. ADDITIONS TO THE BEGINNING PHASE OF EDUCATING HUNGARIAN AS A FOREIGN LANGUAGE. HUNGARIAN LANGUAGE MASTERS FOR GERMAN-SPEKERS IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES.....38

Rózsavölgyi Edit. THE CATEGORY OF ACTION QUALITY IN HUNGARIAN AND ITALIAN. A TYPOLOGY-BASED CONTRASTIVE ANALYSIS.....45

Tóth Péter. THE CLASSIFICATION OF HUNGARIAN DIALECTS IN THE 19TH CENTURY.....52

Tóth Zsolt. CONNECTION POINTS OF PARTICIPIAL CONSTRUCTIONS FROM THE CARPATHIAN BASIN TO INNER ASIA.....64

Zékány Krisztina, Pilás Marina. THE EFFECT OF HUNGARIAN AS THE LANGUAGE OF ENVIRONMENT TO UKRAINIAN LANGUAGE IN TRANSCARPATHIA.....71

SECTION 4
LITERATURE STUDIES

Emőke Csuka. ANIMAL CHARACTERS IN THE “TRANSCARPATHIAN HUNGARIAN FOLK TALES” FOLK TALES COLLECTION, PUBLISHED IN 2019.....77

Hulpa Diána. MIKLÓS MÉSZÖLY THE WINDOW WASHER TITLED BURLESQUE-TRAGEDY’S APPLICATION IN THE DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL'S SOCIAL COMPETENCE.....82

Kelemen Mária. THE MOTIVE OF HOMESICKNESS AND THE CONCEPT OF HOME IN THE OEUVRES OF SÁNDOR MÁRAI AND KELEMEN MIKESH.....88

Kovács Péter, Kovács Emília. THE PLACE OF TRANSCARPATHIAN HUNGARIAN LITERATURE IN SECONDARY SCHOOL AND UNIVERSITY CURRICULA.....95

SECTION 5
SLAVIC LITERATURE

Tykhovska O.M., Bura I.O. IMAGES OF GOODESSES IN UKRAINIAN FOLKLORE AND IN THE WORKS OF DOKIA HUMENNA.....101

SECTION 6
FOLKLORISTICS

Berta Eleonóra. BELIEFS RELATED TO DEATH, DEAD, AND BURIAL IN TISZASALAMON..... 110

Nagy Natália. WEDDING CUSTOMS OF THE GYPSIES OF SZŐLŐSVÉGARDÓ..... 115

SECTION 7
CURRENT ISSUES OF PHILOLOGY

Dupka György. THE HUNGARIAN PHILOLOGISTS AS THE LIGHTS OF THE TRANSCARPATHIAN HUNGARIAN MINORITY..... 122

Jaczkovics Marianna. NATIVE LANGUAGE COMMUNICATION AND VOCABULARY DEVELOPMENT AT SCHOOL 132

Pomozi Péter. THE ETNOGRAPHIC RELATIONS OF THE SCATTERED HUNGARIANS: LINKS AND ASSIMETRICS IN A FEW EXAMPLES..... 139

Pusztay János. THE MOTHER TONGUE AND FUTURE IN A MINORITY POSITION..... 149

Varha N.I., Shepa N.S. POSSIBILITES FOR CREATIVE USE OF THE AMERICAN EXPERIENCE IN FORMING RESEARCH COMPETENCE OF A HIGH SCHOOL TEACHER IN UKRAINE..... 154.

ELŐSZÓ

Ebben a kiadványban etnokulturális kapcsolatokkal foglalkozó, valamint nyelvi, nyelvpolitikai, irodalomtudományi, néprajzi tematikájú írásokra lel a Tisztelt Olvasó. A fennállásának 60. évfordulóját ünneplő Magyar Filológiai Tanszék előtt tisztelgünk, kötetünk az ebből az alkalomból 2023 májusában megrendezett *Nyelvi, irodalmi, etnokulturális kapcsolatok a Kárpát-medencében: múlt, jelen és jövő* nemzetközi tudományos konferencia anyagait tartalmazza.

1963. szeptember 1-jén indult meg a magyar nyelv és irodalom szakos tanárképzés az akkori Ungvári Állami Egyetemen. Lizanec Péter professzor vezetésével az első ötven évben az oktatás minőségének biztosítása mellett egy- és többnyelvű szótárak, nyelvjárási atlaszok, irodalmi antológiák, mesegyűjtemények, iskolai tankönyvek és társalgási könyvek jelentek meg. A jelenlegi tanszékvezető tevékenysége során pedig az új, magyar-angol szakon megkezdődött az ukrán anyanyelvű diákok képzése is. A Magyar Filológiai Tanszék tanárai mindig fontosnak tartották, hogy diákjaikat kutatói, tudományos pályára is felkészítsék. A hallgatók kutatási témái jellemzően kárpátaljai vonatkozásúak, bizonyítván a magyar nyelvhez, irodalomhoz való hűséget, és a haza, a szülőföld iránti szeretetet.

Ungváron a Magyar Filológiai Tanszék fennállásának, és ezáltal a kárpátaljai magyar nyelvű felsőoktatás történetének 60. évfordulóját ünnepli. A tanszék háromnapos eseménysorozattal készült 2023. május 16 és 18 között, melynek megnyitóját az ungvári Ilko Galériában tartották.

A konferenciára az Ungvári Nemzeti Egyetem Rektori Hivatalának dísztermében került sor 80 résztvevővel. A teljes napi plenáris előadásokat élőben közvetítettük. Másnap a szekcióelőadások az egyetem épületének különböző termeiben folytatódtak. Ezzel párhuzamosan a magyarországi meghívottak könyvbemutatókat és az összegyűlt iskolai tanárok számára tanári továbbképzést tartottak a legújabb magyarországi tankönyvekről. A két nap alatt összesen 40 előadást hallottunk, ezek anyagaiból jelentetjük meg a konferencia címével megegyező konferenciakötetünket.

Külön köszönet jár támogatóinknak, a Bathlen Gábor Alapnak, az MTA Domus 2023 kiadvány-megjelentetési támogatásának, valamint a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanácsnak az anyagi támogatásért. A helyi média munkatársai segítségéért is hálásak lehetünk. Továbbá az Ungvári Nemzeti Egyetem vezetésének, tanári közösségének, akik nyomon követik és támogatják mindennapi munkánkat, és természetesen a rendezvényen megjelent valamennyi részvevőnek, kötetünk szerzőinek is. Megkülönböztetett köszönet illeti Prof. Dr. Kásler Miklóst, a Magyarságkutató Intézet főigazgatóját, miniszterelnöki biztost, valamint Dr. Szili Katalin miniszterelnöki főtanácsadót, akik készséggel elvállalták ünnepi konferenciánk fővédnökségét.

A konferencián elhangzott előadások a *Закарпатські філологічні студії / Transcarpathian Philological Studies* című nemzetközi rangjelzésű szakfolyóirat külön köteteként jelennek meg elektronikusan az MTA Domus 2023 kiadvány-megjelentetési támogatásának köszönhetően.

Ungvár, 2024. március 20.

Zékány Krisztina,
az Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán-Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Magyar Filológiai Tanszékének vezetője, a kötet szerkesztője

ПЕРЕДМОВА

У цьому виданні, шановні читачі, ви можете ознайомитися з працями, присвяченими етнокультурним відносинам, проблемам соціолінгвістики, літературознавства та етнографії. Публікацією ми віддаємо належне кафедрі угорської філології, яка святкує своє 60-річчя. В окремому томі зібрані матеріали міжнародної наукової конференції «Мовні, літературні, етнокультурні зв'язки в Карпатському басейні: минуле, теперішнє і майбутнє», що відбулася з нагоди ювілею кафедри в травні 2023 року.

Підготовка вчителів угорської мови та літератури розпочалася 1 вересня 1963 року в тодішньому Ужгородському державному університеті. Під керівництвом професора Петра Лизанця впродовж перших п'ятдесяти років були видані численні одномовні та багатомовні словники, діалектні атласи, літературні антології, збірки оповідань, шкільні підручники, методичні посібники, розмовники тощо й забезпечена, разом з тим, висока якість підготовки педагогічних кадрів. Під час діяльності нинішнього завідувача кафедри започатковано навчання україномовних студентів на новому угорсько-англійському відділенні. Викладачі кафедри угорської філології завжди вважали за необхідне готувати своїх студентів не лише до педагогічної діяльності, а й до наукової та науково-дослідницької кар'єри. Тематика студентських досліджень зазвичай пов'язана із Закарпаттям, що є свідченням відданості угорській мові та літературі, любові до рідного краю та Батьківщини.

Відзначаючи 60-річчя заснування кафедри угорської філології в Ужгороді, відтак, маємо нагоду відсвяткувати й знаменну дату в історії угорськомовної вищої освіти на Закарпатті. Кафедра підготувала триденну низку заходів, відкриття яких пройшло в «Галереї Ілько» в Ужгороді 16 травня 2023 року.

Конференція відбулася в залі урочистих подій ректорату УжНУ й зібрала 80 учасників. Пленарні доповіді, проголошені впродовж першого дня роботи конференції, транслювалися в прямому ефірі. Протягом наступних двох днів у різних приміщеннях корпусів університету тривали секційні засідання конференції. Паралельно угорські гості провели презентацію подарованих ними кафедрі книг та курси підвищення кваліфікації з питань викладанням за новітніми угорськими шкільними підручниками для присутніх закарпатських учителів-словесників. Упродовж трьох днів роботи ми заслухали загалом 40 доповідей, матеріали яких публікуємо окремим виданням від назвою, ідентичною назві конференції.

Особлива подяка нашим гарантам, Фонду Батлена Габора, MTA Domus 2023 та Угорській вченій раді Закарпаття за фінансову підтримку. Ми також хочемо висловити вдячність за допомогу місцевим медійникам, керівництву та викладацькій спільноті УжНУ, які слідкують за нашою щоденною роботою та підтримують її, і, звичайно ж, усім учасникам конференції та авторам цього видання. Особлива подяка професору доктору Міклошу Кашлеру – Генеральному директору Інституту угорської науки, Повіреному прем'єр-міністра Угорщини, та доктору Каталін Сілі – Головному раднику Прем'єр-міністра, які охоче погодилися стати кураторами нашої урочистої конференції.

Доповіді, виголошені на конференції, опубліковані в електронному вигляді як окремий том всесвітньо відомого журналу *"Закарпатські філологічні студії / Transcarpathian Philological Studies"* завдяки публікаційній підтримці MTA Domus 2023.

Ужгород, 20 березня 2024 року.

Зикань Христина,
завідувач кафедри угорської філології
Українсько-угорського навчально-наукового інституту
Ужгородського національного університету, редактор збірника

РОЗДІЛ 1
ГЕРМАНСЬКІ МОВИ

УДК 811.111'373.43
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.1

AZ ANGOL LEXÉMÁK MINT NEOLOGIZMUSOK

ENGLISH LEXEMES AS NEOLOGISMS

Minya Károly,
orcid.org/0000-0003-2421-3580
PhD. Dr. habil, főiskolai tanár, igazgató,
Nyíregyházi Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Every living language fullfills its function through its variations and changes. First of all, the vocabulary expands, because of the scientific, technical and social changes: the renovations and renewals need to be expressed in words. In the following I intend to present what vocabulary expansions does the English language results in the Hungarian language, how do we understand or don't understand these words as neologisms, and is it possible to replace them with native words.

English is the world language. Itis the main communication tool for politics, business, commerce, IT, media, technology, popculture, tourism, sport.

English became the language of global communication thanks tot he political, economical and cultural influence of the USA and Great Britain. (the Esparanto language for instance, cannot be a world language due to its lack of serious political and economical power, literature, culture, etc.).

The research, determination and classification of neologisms has been the subject of liguistics for a long time. I describe the new words in the following ways:

– neologisms according to time occured in our language recently.

– from the perspective of the speaker – unknown linguistic expression.

– from the perspective of stylistic effect – one time, casual expressions used by poets, writers or journalists.

– from the perspective of stratification of vocabulary neologisms usually occure in one lingustic layer.

English words presented in this work occured in the Hungarian language for different reasons, their presence is obvious, however, they may be replaced with native expressions. The research may be continued by examining other foreign words and replacing them with native equivalent according to how much they have spread though the Internet and in what context may they fulfill the role of a fitting native synonym. This, however, calls for another study.

This study also mentions the classification of neologisms, the naturalization of neologisms and lexemes with English origin in the Hungarian language, the possibility of replacement with native equivalent.

Key words: lexemes, global communication, neologisms, stylistic effect, lingustic layer.

Будь-яка жива мова у своїх варіантах і змінах здатна виконувати комунікативну функцію. Передусім збагачується лексичний склад, оскільки наукові, технічні та соціальні зміни потребують оновлення й розширення словникового запасу, щоб зробити їх виразними в мовленні. У цій роботі ми прагнемо показати, яких лексичних запозичень зазнає угорська мова під впливом англійської, як ці нові слова сприймаються в якості неологізмів, наскільки вони зрозумілі чи незрозумілі, а також чи можливо їх замінити автохтонними мовними одиницями.

Англійська мова є світовою мовою. Вона виступає основним засобом комунікації в політиці, бізнесі, торгівлі, інформатиці, медіа, технологіях, попкультурі, туризмі та спорті.

Своє глобальне поширення англійська мова здобула завдяки значному політичному, економічному та культурному впливу США, а також – меншою мірою – Великої Британії. (Згадана раніше есперанто не змогла стати світовою мовою, оскільки за нею ніколи не стояли потужні політичні й економічні чинники, а також розвинена художня література, культура тощо).

Дослідження, визначення та систематизація неологізмів уже тривалий час є предметом лінгвістики. Нами пропонується такий підхід до їхньої характеристики:

– З точки зору часу, неологізмом вважається слово, що з'явилося у вжитку порівняно недавно.

– Для окремої особи неологізмом є незнайоме мовне вираження.

– З погляду стилістичного ефекту, неологізм – це випадкове, одноразове поетичне, літературне чи журналістське слово.

– З погляду стратифікації словникового складу, неологізми зазвичай з'являються в межах певного мовного прошарку.

У цій статті розглядаються англіцизми, які проникли в угорську мову з різних причин. Їхня присутність очевидна, проте можна спробувати замінити їх незапозиченими, автохтонними відповідниками. Подальше дослідження може

включати аналіз інших запозичених слів з метою їхньої адаптації до угорської мови та вивчення ступеня їх поширення через пошукові системи Інтернету, а також визначення їхньої функціональності у різних стилістичних пластах та контекстах. Однак це вже предмет іншого дослідження.

Зокрема, розглядається систематизація неологізмів, засвоєння англомовних лексем в угорській мові та можливості їхньої адаптації.

Ключові слова: лексеми, глобальна комунікація, неологізми, стилістичний ефект, мовний прошарок.

Minden élő nyelv változataiban és változásában tudja betölteni a kommunikációs funkcióját. Elsősorban a szókincs bővül, hiszen a tudományos, technikai, társadalmi változások miatt az megújításokat és megújulásokat szavakkal kifejezhetővé kell tenni. Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogy az angol nyelv milyen szókincsbeli bővüléseket eredményez a magyar nyelvben, valamint azt, hogy ezeket mint neologizmusokat miként értjük vagy nem értjük, illetve lehetséges-e ezeket anyanyelviekre cserélni.

A globális angol nyelv

„Az angol a világ eszperantója." Ez a mondat két tételt foglal magában. 1. Az angol világnyelv, lingua franca, 2. az eszperantónak ezt a szerepet nem sikerült betöltenie. Nyilvánvaló, hogy világnyelv. A politika, az üzleti élet, a kereskedelem, az informatika, a média, a technológia, a popkultúra, a turizmus, a sport legfőbb kommunikációs eszköze. Világnyelv természetesen létezett korábban is, például a latin, amely az ókorban évszázadokon át egyeduralkodó volt a Római Birodalom sikeres hódításainak köszönhetően. (A világnyelv fogalom ekkor korlátozottan értelmezendő, a latin jórészt Európa határain belül volt meghatározó. Az orosz pedig még inkább zárójelezendő, hiszen az orosz nyelv nem lépte át a Szovjetunió, illetve érdekszférájának a határát. A szovjet birodalom összeomlása óta pedig végképp csökkent a volt tagköztársaságokban a beszélők száma.)

Az angol nyelv annak köszönhetően vált a globális kommunikáció nyelvévé, hogy az Egyesült Államok és – csökkenő mértékben – Nagy-Britannia politikai, gazdasági, kulturális befolyása meghatározó. (A korábban említett eszperantó azért nem lehet világnyelv, mert sosem állt mögötte komoly politikai és gazdasági erő, valamint szépirodalom, kultúra stb.) Az angolul beszélőket három csoportba sorolhatjuk. 1. A lakosság többségének ez az anyanyelve: Egyesült Államok, Kanada, Nagy-Britannia, Írország, Ausztrália, Új-Zéland. 2. Egykori gyarmatok, pl. India, Pakisztán, Dél-Afrika, Zimbabwe vagy Guyana. Ezekben az országokban a lakosság bizonyos hányada az anyanyelve mellett közvetítő, második nyelvként használja. 3. Az angol mint idegen nyelv, kb. 70 országban. Meyers-Scotton hógolyóeffektusnak nevezi a következőt: „Minél többen tanulnak egy nyelvet, az annál hasznosabbá válik, és minél hasznosabb ez a nyelv, annál többen akarják megtanulni." Az angol a leggyakrabban használt nyelv, 373 millióan anyanyelvként, 1 milliárd 80 millióan, azaz háromszor annyian második nyelvként használják. A kínai mandarin nyelv esetében ez éppen fordítva van: az anyanyelvűek vannak döntő többségben, 929 millióan, 198 milliónak pedig a második nyelve. Ezután következik a hindi, a spanyol és a francia. A világ lakosságának több mint a fele 23 nyelven osztozik. Mindezek alapján érthető, hogy az angol nyelv elsősorban a szókincsével óriási hatással van a többi nyelvre [1, 618–632. o.].

A neologizmusok rendszerezése

A neologizmusok kutatása, meghatározása, rendszerezése igen régóta tárgya a nyelvtudománynak [5, 297–303. o.; 4, 154. o.; 3, 263–99. o.]

Magam tételesen a következőképpen jellemzem az új szavakat:

– Az idő szerint neologizmus az, ami viszonylag nemrég jelent meg a nyelvhasználatban.

– Az egyén szempontjából a számára ismeretlen nyelvi kifejezés.

– A stiláris hatás szempontjából az, ami egyszeri, alkalmi költői-írói-újságírói kifejezés.

– A szókészlet rétegződése szempontjából a neologizmus általában egy adott nyelvi rétegben jelenik meg.

A neologizmusokat nagyon sok szempontból lehet rendszerezni

1. A neologizmusok a létrejöttük célja szerint két csoportba sorolhatók.

a) Szükségszerű neologizmusok. Ezek a szavak gyakorlati céllal jönnek létre, jól tükrözik a társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális élet változásit. A nyelv állományának szükségszerű elemekkel történő bővítése a nyelv állandó, kísérő jelensége. Például: *okospárna, belenget, reklámzaj.*

b) Stilisztikai neologizmusok. Egyszeri előfordulások, a költői-írói-újságírói nyelvhasználatban hapax legomenonok. Ezeket a pillanatnyi tartalmi, stiláris szükségszerűség hozza létre. Megalkotásukkor az egyediség, egyszeriség, a figyelemfelkeltés, ritkán a meghökkentés a cél. Például: *sárkányfogvetemény* (Vörösmarty Mihály), *miskájerkalap* (Krúdy Gyula), néppocsolya (Szabó Dezső).

2. A neologizmusok a létrejöttük módja szerint több csoportba sorolhatók, ezek közül néhány.

a) Szóösszetétel: *bérkommentelő, gerillaszobrász, hősziget.*

b) Szóképzés: *orosztalanítás, arcoskodik buszsávozik.*

c) Elvonás: *testszégyenít, fényfest, kamubejelent.*

d) Szórövidülés: *brutál, feszt* ('fesztivál'), *koreó* ('koreográfia').

e) Elvonás és képzés: *kamattámogatott, tényellenőrzött, rezsicsökkentett.*

Ezenkívül ritkább szóalkotási módokkal is létrejöhetnek új szavak, mozaik- és betűszóalkotással, szóösszerántással, ikerítéssel stb.

3. A neologizmusok a gyakoriságuk szerint két csoportba sorolhatók.

a) Elterjedt neologizmus (1000 felett van a találatok száma a Google internetes keresőben): *lombkoronasétány, ársapka, gondosóra.*

b) Alkalmi neologizmus (az internetes keresőben 1000 alatt van a találatok száma): *monitornyak* ('az előre helyezett fejtartásból fakadó, a túlzott számítógép és telefon használat miatt kialakult testtartás'), *ökogyász* ('az ökológiai veszteségek felett érzett gyász'), *SMS-intő, okosrózsafüzér* ('egy okosóra és egy applikáció kombinációja, amely emlékezteti viselőjét az imádság fontosságára').

Ezenkívül csoportosíthatók a neologizmusok a kommunikáció formája szerint (szóbeliek, írásbeliek, írott beszéltnyelviek); a fogalmi tartalmuk szerint (politika, informatika, gazdaság egészségügy, szórakozás, gasztronómia, szépészet stb.); a szándékoltság (akarat) szerint (spontán neologizmusok, tudatos neologizmusok); a szófajuk szerint (ige, főnév, melléknév, igenév).

A neologizmusok eredet szerinti csoportosítása

A neologizmusok eredetük szerint lehetnek belső keletkezésűek (l. fentebb a neologizmusok a létrejöttük módja szerint), valamint idegen eredetűek, elsősorban az angol nyelvből származóak.

Az angol szavak átvételének első motivációja a hiány, az új valóságelemre, tárgyra fogalomra nincs magyar megfelelő. Másodsorban a kényelem, illetve jellembeli gyengeség. Nem vesszük figyelembe a kommunikáció során a befogadót, és nem kerüljük vagy adjuk meg az angol szó jelentését. A használatának a harmadik oka a presztízs és a csoporthoz való tartozás kifejezése. Például egy multinacionális cégnél csak *míting* van, *értekezlet* nincs, valamint efféle mondatok hangzanak el: „Szükséges egy call, hogy a brief alapján eldöntsük a deadline-t, de egyelőre sok az issue." Közmagyarul: „Szükséges egyeztetni az ügyféllel, hogy a projekt leírása alapján eldöntsük, mi lesz a munka elkészítésének a határideje."

Az idegen angol szavak használatakor feltétlenül célszerű és illendő a hallgatók vagy az olvasók szociokulturális hátterét figyelembe venni. Azaz a szakemberekhez szólva alkalmazható az idegen, angol eredetű változat, a nagyközönségnek viszont annál inkább a magyar a megfelelő. Ez igazából nem is nyelvészeti kérdés, hanem nevezzük etikainak. Ugyanakkor fontos az is, hogy a legfrisseb tudományág eredményeiről is be kell tudnia számolni magyarul a legnagyobb tudósnak is.

Az angol eredetű neologizmusok, lexémák meghonosodása a magyar nyelvben

Leggyakrabban fonetikus átírással történik. Az internetes keresőben a találatok száma jól mutatja egy szó átírt alakjának az elterjedtségét. Például: a *like* 17.700.000-szer szerepel az eredeti alakban, míg a kiejtés szerinti *lájk* 1.030.000-szer. További példák: *selfie* (792.000) – *szelfi* (843.000), *influencer* (528.000) – *influenszer* (254.000), *bluetooth* (4.370.000) – *blútúsz* (4220), *hype* (238.000) – *hájp* (4150).

Másodsorban az angol eredetű szavak magyar képzőkkel történő toldalékolásával történik meg ez a folyamat. Ez nyilvánvaló, hiszen az agglutináló magyar nyelvben az angol szavak toldalékot kapnak, főleg a képzőkkel keletkeznek új lexémák. Ezekben az esetekben már gyakran a fonetikusan átírt alakhoz kapcsolódnak. Például: *influenszerkedik, mémesedik* ('mémmé válik, azaz egy tréfás kép, szöveg terjedni kezd az interneten'), *szkippel* (kihagy, mellőz'), *trollkodik* ('az interneten gonosz, bomlasztó megjegyzéseket ír, kötekedik'), *presszingelés* ('nyomásgyakorlás'). Ehhez gyakran társul a perfektivitást kifejező igekötő is: *(rá)guglizik* ('a Google-keresőben tájékozódik'), *zoomol* ('ráközelít', 'ránagyít'), *csekkol* ('ellenőriz'), *beflessel* ('szokatlan és erőteljes élmény hatása alá kerül'), *belinkel.*

Az angol eredetű lexémák szóösszetételben is gyökeret ereszthetnek. Az összetétel egyik tagja angol eredetű, a másik magyar: *klónkártya, blogregény, drónbicikli, botoxkezelés, chipsadó, dizájnerdarab, dizájnerdrog, kiberhadsereg, kommenthuszár, lájkvadász, offshore-lovag, patchworkcsalád, webbolt, webmester, babakocsifitnesz, köldökpiercing, könyvtrailer, testszkenner, sufnituning.*

Szóösszetétel létrejöhet analógiás hatásra. A *hamburger* szó ma már nemzetközi, a német Hamburg város nevéből származik. Az elnevezés alapja az volt, hogy a Hamburg és Amerika között közlekedő hajókon ezzel a könnyen elkészíthető, olcsó étellel etették a kivándorló utasokat. Az amerikai angol terjesztette el, a magyarba is közvetlenül az angolból került be. Tehát nem bontható összetett szóra, amelynek az előtagja a *ham*, az utótagja pedig a *burger* lenne. Az történt, hogy a *hamburger* lerövidült a *burger* kifejezésre, és ez az utótagnak vélt elem kelt újfent életre, így született a *sajtburger, betyárburger, csibeburger, sertésburger, mangalicaburger, marhaburger.*

És végül az angol lexémák szószerkezetben is megerősödhetnek, például: *online szájreklám, online kampány, online pénztárgép, freestyle foci, rapid randi.*

Az angol eredetű lexémák magyarítása

A magyarítások az idegen szavak helyett kerülhetnek be a nyelvhasználatba, azonban alkalmi, tudatos és szükségszerű neologizmusokként elterjedésük, meghonosodásuk, meggyökeresedésük mindig is kérdéses volt és az is marad. A sok tényező közül meghatározó a közízlés, valamint az, hogy a sajtóorgánumok elterjesztik-e, vagy sem.

Az egyik legnyilvánvalóbb magyarítási mód a tükörfordítás, amikor a szóösszetétel tagjait szóról szóra lefordítjuk. Például: *ételpornó – food porn* ('az élelmiszerek vagy elkészített ételek ínycsiklandozó bemutatása'); *sejtmezőgazdaság – cellular agriculture* ('az állati sejtekből előállított laboratóriumi húsok kutatása és tömeges forgalomba hozatala'); *meztelenruha – naked dress* ('ruha, amely takar is meg nem is, és keveset hagy a képzeletre');

boldogságmenedzser – mood manager ('az a személy, akinek az a feladata, hogy az adott cégnél mindenki jól érezze magát').

A neologizmusok és a magyarítások szorosan összekapcsolódnak, hiszen egy-egy idegen szóra alkotott megfelelőnek tűnő új kifejezés csakis egyszeri lehet kezdetben, és a közízlésen, valamint a szerencsén múlik, hogy elterjed-e. Nagy-nagy többsége megmarad okkazionalizmusoknak. Erre bizonyíték például az, hogy hiába kitűnő magyarítás az aerobikra a tánctorna, a szoláriumra a fényfürdő, franchiese-ra a rendszerbérlet, nem maradt fenn és nem terjedt el. (Sőt gyakran irónia tárgya is lehet, a legenda szerint a grapefruitra alkotott citrancs szóra valaki azt mondta, hogy nem citrantok.)

A Szómagyarító honlap (www.szomagyarito.hu) web2-es honlap, tehát kizárólag a látogatói szolgáltatják a tartalmat, 2010 óta működik, amelyen jelen pillanatban 14.555 idegen szóra 19.787 magyarítás olvasható. Az alábbiakban a C betűs angol szavai közül kívánom bemutatni néhánynak a magyarítását. (Ez utóbbiak is természetesen neologizmusok.) Tehát a neologizmus (angol szó) megfelelője szintúgy neologizmus (a magyarítás).

A celeb szóra a következők születtek (53): *rivaldabogár, nyalkamáté, csacsogány, vihorász, arcművész, tüncibaba, percember, illegi-billegi, perchíresség, arcedzett, anyámasszony sztárocskája, képernyőhősike, bóvliarc, senkicske, nyüzsipofa, médiakonkoly, tiszavirág, képernyőmákvirág, lepkeagy, médiasáska, kérészjófej, gagyi kivagyi, szilikonfiú, szilikonlány, gipszcsillag, majmonc, vaktöltény, ketrecarcos, talminátor, üres kasfi, üres kasleány, bulvárbálvány, kameraviszketeg, perc-jófej, kámforripacs, gyügyüke, luficsúcsmenő, médiafagyöngy, pinyő, talpfafej, dobozkontár, lobbadt, rivaldamajom, semmihaszna, csillőr, elszálltságok, talmincs, villan-csillag, ismerönc, hirhedtség, sztárocska, hírenc, műsorarc.*

A létrejöttük módját tekintve az arány a következő:

Szóösszetétellel keletkezett: *rivaldabogár, nyalkamáté, arcművész tüncibaba, percember, perchíresség, arcedzett, képernyőhősike, bóvliarc, nyüzsipofa, médiakonkoly, képernyőmákvirág, lepkeagy, médiasáska, kérészjófej, szilikonfiú, szilikonlány, gipszcsillag, bulvárbálvány, kameraviszketeg, perc-jófej, kámforripacs, luficsúcsmenő, médiafagyöngy, talpfafej, dobozkontár, rivaldamajom.* Szóképzéssel: *csacsogány, vihorász, senkicske, majmonc, gyügyüke, pinyő, lobbadt, csillőr, elszálltságok, talmincs, ismerönc, hirhedtség, sztárocska, hírenc.* Szószerkezet a magyarítás: *anyámasszony sztárocskája, gagyi kivagyi, üres kasfi, üres kasleány.* Szóösszerántással: *talminátor* (*talmi + terminátor*); jelentésbővüléssel: *tiszavirág*, *vaktöltény*; ikerítéssel: *illegi-billegi, villan-csillag*; szándékos szóferdítéssel: *ketrecarcos, semmihaszna.* Stilárisan ironikus *a rivaldabogár, nyalkamáté, arcművész tüncibaba, percember, perchíresség, képernyőhősike, bóvliarc, nyüzsipofa, médiakonkoly, képernyőmákvirág, lepkeagy, médiasáska, kérészjófej, szilikonfiú, szilikonlány, gipszcsillag, bulvárbálvány, kameraviszketeg, perc-jófej, kámforripacs, luficsúcsmenő, médiafagyöngy, talpfafej, dobozkontár, rivaldamajom, csacsogány, vihorász, senkicske, majmonc, gyügyüke, pinyő, lobbadt, csillőr, elszálltságok, talmincs, ismerönc, hirhedtség, sztárocska, hírenc, anyámasszony sztárocskája, gagyi kivagyi, üres kasfi, üres kasleány, talminátor, tiszavirág, vaktöltény, illegi-billegi, villan-csillag, ketrecarcos, semmihaszna.* A rosszra, az elítélendőre született a magyarítások többsége. Ennek az oka az elutasítottsága ennek a státusnak, „foglalkozásnak".

A *campus* szóra a következő magyarítások születtek: *egyetemváros, tantér, egyetemi körzet, egyetemkert, tantelek.* Egy kivételével mind szóösszetétel. A coach szóra az alábbiakat javasolták: *életvezetési tanácsadó, edző, üzleti edző, céledző, lélekedző, életvezető, mentális tréner, személyiségfejlesztő, kócs, agytréner, módmutató.*A coach többjelentésű, ezt tükrözik a magyarítások is. A catering szóra a *kajafutár-szolgálat, otthonpincér, vendégélelmezés, étkeztetés, ételszállítás, vendéglés, távetető* kifejezéseket ajánlották a honlapon.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a bemutatott angol szavak különböző okok miatt kerülnek a magyar nyelvbe, nyilvánvaló a jelenlétük, de meg lehet próbálni az anyanyelvi helyettesítésüket.

A kutatás folytatható még további idegen szavak magyarításának a vizsgálatával abból a szempontból, hogy az internetes kereső alapján mennyire terjedtek el, mennyire és milyen stílusrétegben, kontextusban tölthetik be a találó szinonima szerepét. Azonban ez már egy újabb tanulmányt kíván.

IRODALOM

1. Medgyes Péter. Az angol nyelv és a globalizáció. *Educatio* 31., 2022.
2. Minya Károly. A neologizmusok hálózatos rendszere. *Magyar Nyelvőr*, 2022. 476–489.o.
3. Sólyom Réka. *A mai magyar neologizmusok szemantikája.* Nyelvtudományi Értekezések 165. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2014.
4. Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve.* Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2004. 154.o.
5. Terestyéni Ferenc. A neologizmusok kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr*, 51. 1955.

РОЗДІЛ 2
ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО

УДК 811.511.141'25"19/20 "
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.2

ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО В УГОРЩИНІ ТА В ЛІТЕРАТУРІ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ У XX-XXI СТ.

TRANSLATION STUDIES IN HUNGARY AND IN THE LITERATURE OF THE UKRAINIAN-HUNGARIAN BORDERLAND IN THE XX-XXI CENTURIES

Бедзір Н.П.,
orcid.org/0000-0002-6439-725X
доктор філологічних наук,
завідувач кафедри, професор кафедри слов'янської філології та світової літератури
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Демчик М.І.,
orcid.org/0000-0002-0813-8587
старший викладач кафедри слов'янської філології та світової літератури
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Унікальність і винятковість угорської школи перекладу та відображення її принципів в українсько-угорських художніх перекладах становлять основну мету цього дослідження. Аналіз цього питання необхідно здійснювати в контексті історії угорського перекладознавства. Вивчення ключових етапів розвитку перекладацької справи в угорській літературі сприяє з'ясуванню порушених проблем. Традиції угорського перекладознавства поширилися також на угорськомовних перекладачів Закарпаття. Угорськомовна література на території Закарпаття XX–XXI століть є унікальним і вагомим компонентом культурного життя регіону, який нерідко залишається поза увагою окремих авторів при узагальненні літературного процесу в Україні та на Закарпатті.

Стаття присвячена дослідженню питань перекладознавства в історії угорської літературознавчої науки та традиції закарпатської хунгарології в галузі літературного перекладу на прикладі перекладацької майстерності Ю. Шкробинця. Методологічні надбання угорських перекладачів від Відродження до періоду модернізму виходили із переконання, що 1) переклад збагачує обидві літератури, розширює горизонти літературознавства 2) окрім вірності та еквівалентності, переклад несе світоглядну, естетичну місію 3) приймаюча література повинна бути готовою сприйняти переклад твору іншої літератури 4) переклад повинен виходити із глибинного аналізу твору, охоплюючи час, місце, обставини написання, контекст його літературного оточення 5) перекладів повинно бути багато, кожне покоління читачів достойне свого перекладу, тобто свого розуміння іншомовного твору. Угорськомовна література в українсько-угорському пограниччі мала значний вплив на розвиток української літератури. Вона сприяла творчому пошуку українських письменників, а також розвитку української літературної критики.

Ключові слова: переклад, українсько-угорські переклади, угорська література, угорськомовна література Закарпаття, Ю. Шкробинець.

The present study searches the secret behind the uniqueness and exclusivity of the Hungarian translation school and how its principles were reflected in the Ukrainian-Hungarian literary translations. In order to examine these questions properly, the history of Hungarian translation must be studied as well.

The traditions of Hungarian translation studies have also spread to Transcarpathian Hungarian translators. Between the 20th and 21st centuries Hungarian literature is a unique and significant aspect of social life in the region. This fact is often overlooked by some authors when summarizing the literary process in Ukraine and in Transcarpathia.

The article is dedicated to exploring issues of translation studies in the history of Hungarian literary science and the tradition of Transcarpathian Hungarian studies in the field of literary translation, using the example of the translation mastery of Yu. Shkrobinets. The methodological assets of Hungarian translators from the Renaissance to the period of modernism were based on the conviction that 1) translation enriches both literatures, expands the horizons of literary studies 2) in addition to fidelity and equivalence, translation carries a worldview, aesthetic mission 3) the receiving literature must be ready to accept the translation of a work of another literature 4) the translation should be based on an in-depth analysis of the work, covering the time, place, circumstances of writing, the context of its literary environment 5) there should be many translations, each generation of readers is worthy of its translation, that is, its understanding of a foreign language work. Hungarian-language literature in the Ukrainian-Hungarian border region had a significant impact on the development of Ukrainian literature. She contributed to the creative search of Ukrainian writers, as well as the development of Ukrainian literary criticism.

Key words: translation, Ukrainian-Hungarian translation, Hungarian literature, Hungarian literature of Transcarpathia, Yu. Shkrobinets.

Постановка проблеми. Переклади текстів художньої літератури традиційно розглядаються як один із вирішальних факторів формування культур та мов. Важливість перекладу як двигуна літературного процесу розуміли найбільші представники національних літератур (вони досить часто й самі були перекладачами. Кожна з національних літератур виробляє свої, властиві тільки особливостям її мови і естетики, принципи перекладу. Переклад не тільки дозволяє культурі, що приймає, познайомитися з новими жанрами і надалі освоїти їх уже на своєму матеріалі, але й розширює можливості приймаючої мови і літератури. Наприклад, перекладознавці Є. Барань і С. Черничко зазначають: «З початку 90-х років XX століття явище угорського мовного впливу особливо простежується у мові творів сучасних письменників Закарпаття, які, окрім літературної мови, вдаються і до вживання діалектизмів (напр., Д. Кешеля, І. Петровцій, П. Чучка)». [1, с. 110]. Сучасна гуманітарна наука розглядає перекладознавство (конкретніше – дослідження художніх перекладів) як один із методів вивчення літератури, поряд із порівняльним літературознавством [2, с. 3–11].

Перекладознавство Угорщини пройшло складний шлях, адже віддаленість угорської від слов'янських та романо-германських мов ставила потребу літературних перекладів на чільне місце. Напрацювання власної перекладацької методики та підходів в угорському перекладознавстві ще не стало предметом глибоких українських досліджень.

Аналіз дослідження проблеми (історія попередніх досліджень). За останні десятиліття увага до українсько-угорських перекладів була прикута завдяки появі «угорського» номеру журналу «Всесвіт» у 2006 році [3]. із глибокою аналітичною публікацією літературознавця, критика, вченої, професора Л. Мушкетик «Переклади угорської літератури українською мовою» [4]. Дослідниця здійснила огляд перекладів 20–40-х років, зазначила, що перекладались у ті роки політично «прийнятні» твори Мате Залки, Шандора Барти, Бели Іллеша, Шандора Петефі. Л. Мушкетик зауважила, що у деяких випадках ці переклади робились з російської чи німецької мови, що тоді вважалося цілком нормальним, а сам переклад часто був недосконалим, примітивним, траплялося багато буквалізмів, русизмів.

До когорти відомих перекладчів з угорської у 60-ті–80-ті роки XX ст.. авторка відносить К. Бібікова, О. Барана, С. Панька, М. Лукаша, І. Мегелу, І. Петровція, Ю. Шкробинця. «Хоча існувала тенденційність у підборі творів та письменників, однак кращі класичні твори угорських авторів виявилися непогано репрезентованими».

Л. Мушкетик звернула увагу на невирішені питання українсько-угорських перекладів: «На жаль, в останнє десятиріччя спостерігається значне зменшення зарубіжних художніх перекладів, у тому числі й угорських. Майже повністю припинено випуск літературної класики, більшість осередків української книговидавничої справи, редакційно-видавничі колективи, перекладачі перейшли на переклад історичної, філософської та ін. наукової літератури. Кількість художніх перекладів значно знизилася. Майже припинився переклад угорської художньої літератури на українську мову». Щодо лінгвістичних проблем українсько-угорських перекладів, то дослідниця відмітила, що «потребують розгляду й питання передачі лексики, лексичних трансформацій … Так, аглютинативний характер угорської мови потребує певного розширення, декомпресії тексту під час перекладу, свою специфіку має і передача розгалуженої системи просторових і часових зв'язків угорської мови українською тощо. При цьому слід враховувати вимогу перекладацької еквівалентності тексту, джерела перекладу, комунікативний аспект, донесення інформації від надавача до адресата». Винятково складно, – пише Л. Мушкетик, – здійснювати переклади історичної прози.

Продовжуючи огляд українсько-угорського перекладознавства, необхідно відзначити, що протягом останнього двадцятиліття проведена титанічна праця з узагальнення результатів українського перекладознавства: це підручник Т. Шмігера [5], дослідження Г. Майфета [6], збірка перекладознавчих праць Р. Зорівчак [7]. Щодо українсько-угорського перекладознавства, то тут є значні досягнення, починаючи з 2000-х років. Неперевершеним дослідженням за ступенем наукової глибини, аналітичності залишається монографія Івана Мегели про угорський роман 20–30 років XX століття [8], [9], [10].

Вагомий внесок у систематизацію та узагальнення українсько-угорських перекладів вносить професор Університету Лоранда Етвеша (Будапешт) В. Лебович (Viktória Lebovics), яка регулярно публікує аналітичні статті з дослідження української літератури, з історії українсько-угорських перекладів, з методики навчання перекладацької справи [11]. Безцінним для науковців-хунгарологів, перекладачів, студентів є періодичний збірник статей зі слов'янського перекладознавства Ars translationis, який видається в Угорщині [12], а також перекладознавчий журнал «Helikon» [13].

Суттєвим науковим внеском стали дослідження закарпатської угорської літератури після розпаду СРСР (В. Чордаш) [14]. та глибоко і оригінально проведене компаративне зіставлення постмодерних романів П. Естергазі та Ю. Андруховича (Т. Пастух) [15]. Цікаво, що роман П. Естергазі «Небесна гармонія» у 2020 був перекладений українською перекладачкою Ю. Бушко, а роман Ю. Андруховича так і не знайшов свого перекладача на угорську мову.

Дослідження української літератури в українсько-угорських взаєминах є пріоритетним напрямом закарпатської наукової філології. Так дослідниця О. Зимомря присвятила наукову публікацію вивченню творчості Л. Балли [16]. Кафедра угорської філології та кафедра української літератури Ужгородського університету плідно вивчають особливості угорських перекладів української літератури. Доцент Е. Балла розглянула своєрідність угорських перекладів малої прози українських письменників-шістдесятників [17], а також дослідила угорський дискурс творчості Івана Чендея [18]. У 2022 р. аналіз перекладів Петра Скунця з угорської мови (на матеріалі перекладів поезії Вілмоша Ковача) представила О. Талабірчук [19].

Активізувала українсько-угорські дослідження друга Міжнародна конференція «Україністика в Угорщині та поза її межами», проведена у листопаді 2021 р. в м. Ніредьгаза (Угорщина), де прозвучали результати вивчення угорських перекладів П. Мовчана, яке здійснив М. Васьків (м. Київ) [20]. Загалом, можна зазначити, що літературознавче наукове вивчення українсько-угорських паралелей активізувалось за останнє десятиріччя.

Пожвавлюють українсько-угорські культурні зв'язки акції громадських організацій, наприклад, створення у 2023 р. до Дня Незалежності України Фундації української книги в Угорщині «UNABOOK», яка ставить за мету продовження та примноження найкращих традицій друкованого українського слова за кордоном.

Мета статті. В чому полягає унікальність, винятковість угорської перекладацької школи і як її принципи відобразилось на українсько-угорських художніх перекладах – таке завдання поставлене у даному дослідженні. Розгляд цього питання необхідно пов'язати із історією угорського перекладознавства. Історія ключових моментів перекладацької справи в угорській літературі допомагає у вирішенні цих питань.

Виклад основного матеріалу. Роль перекладу як «рушійної сили літературної еволюції» чітко проглядається на прикладі розвитку концепцій літературного перекладу на угорську мову з XVI ст., коли з'явився перший опублікований твір Балінта Балашші, лицаря, поета, патріота, перекладача – переклад з німецької мови книги лютеранського пастора Міхаеля Бокка «Садок цілющих трав для недужих душ» («Трав'яний сад для хворих душ»). Б. Балашші, знавець семи мов, став не тільки першим угорським автором духовних віршів, патріотичних і військових пісень, любовної лірики, але і перекладів з латині і німецької.Б. Балашші береться за переклади з метою **збагатити словниковий запас угорської мови, сприяти її реформуванню**. Переклади, які він здійснював з латини, зі слов'янських мов, а він знав три слов'янські мови, збагатили угорську літературу н**овими жанрами: гімнами, новелами, канцонами, пасторальною драмою** («Szép Hungarian Comedy» («Прекрасна угорська комедія») за мотивами пастушої драми італійця Крістофоро Кастеллетті «Амаріллі»). Тут Балашші слідував за своїм учителем Петером Борнеміссо. Переклади були невіддільні від розвитку своєї мови. У 1538 р. Матьяш Девай Біро, «угорський Лютер», надрукував першу граматику, а через три роки вже був здійснений повний угорський переклад Нового Завіту, майже одночасно – переклад усієї Біблії, виконаний Гашпаром Каролем, священиком з Віжоя. Концепція художнього перекладу сформувалась в роботах угорських поетів епохи Просвітництва, однак міркування про природу перекладу та його роль у приймаючій культурі зустрічаються і в ранніх авторів [21]. Один із перших творів угорською мовою – переклад байок Езопа, виконаний Габором Пешті (1536). Перекладач визначає мету перекладу так: «Коли я бачу, що майже кожна людина і майже кожен народ на земній кулі має чудовий перелік перекладів, і всюди у світі займаються тим, щоб славу батьківщини своєї примножити, і мову і дух її тим облагородити, і все більше в широких колах поширити, тоді я запитую, чому б і мені не було дозволено власну мову та дух прикрасити наукою давніх мудреців, та своїми силами порадуватися за батьківщину, якій і так всі ми завжди зобов'язані» [22, с.76–78].

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. угорські перекладачі головною перевагою перекладу називають «вірність». Так, у передмові до свого перекладу текстів Фоми Кемпійського видатний оратор, філософ, родоначальник угорської літературної прози Петер Пазмань заявляє: «Прагнув я до того, щоб правильно пояснити сенс вченої літери, словесно ж оформляв його так, щоб не виглядав він кострубатим і затуманеним» [23, с. 59–60]. У 1619 р. Пал Хапортоні Форро

писав про перекладацьку вірність як про основну ланку між перекладачем та замовником [21].

Угорське перекладознавство в епоху Просвітництва розвивається швидко і невпинно. Менше ніж за 100 років проблеми літератури і перекладу вже будуть обговорюватись у літературному журналі «Угорський музей» (угор. «Magyar Múzeum»), започаткованому Давидом Бароті, Яношем Бачані, Ференцом Казінці у 1788 році. Діячі угорського Просвітництва активно перекладають світову літературу: поеми Мільтона («Втрачений рай») і Вергілія («Енеїда» , 1810-1813), трактат Ж.Ж.Руссо «Про суспільну угоду, або принципи політичного права», заклики Наполеона «До угорців» (Я. Бачані у 1809 р.).

Перша угорська серйозна публічна дискусія про літературний переклад – дискусія між Яношем Бачані та Йожефом Райнішем. У період з 1787 по 1789р. Янош Батчані опублікував три докладні статті про переклад. На третю працю «Про переклад», опубліковану в альманасі «Magyar Múzeum» (1789) у додатку до власного перекладу Вергілія (1789) відгукнувся Йожеф Райніш [24, с. 42].

Я. Бачані встановлює у справі перекладу свої правила, орієнтуючись на різноманітність письменницьких стилів: «Один – стислий і хоче, щоб читачі його думали самі; інший балакучий, і кожну думку промовляє для читача, перекладач не може нічого додати до оригіналу або прибрати з нього» [25, с. 31–32]. Виступаючи з вимогою перекладати дослівно, Бачані, звичайно, розумів, що такий переклад практично неможливий через відмінності між мовами: «Несхожість мов, змісту, знову ж таки відмінність звучання перешкоджають тому, щоб перекладач міг слідувати оригіналу слово в слово» – і це дає перекладачеві свободу [25, с. 32]. Перекладач у розумінні Я. Бачані повинен не просто добиватися вірності оригіналу, але має «**піднятися над текстом»:** проаналізувати його, оцінити і визначити його художні особливості у контексті історії літератури. Переклад у цьому контексті розуміється досить широко – як власне переклад, антологізація, історіографія, критика, редагування і т. д., що дозволяє нам у випадку з угорською літературою апелювати до ширшого кола текстів [25, с. 41].

Незважаючи на наполегливі заклики перекладати максимально дослівно, концепція Я. Бачані цінна тим, що ставить на чільне місце право автора на оригінальний текст. Відповідь Й. Райніша у вище згаданій дискусії виводить на перший план у перекладознавстві критичну оцінку твору . В «Угорському Вергілії» («A magyar Virgilius») критиці піддається текст, отриманий в результаті перекладу. Й. Райніш порівнює три переклади: «рабський» (правильний за змістом, але такий, що порушує норми мови), «середній» і «чудовий», виходячи з того, що кожен текст, написаний іноземною мовою, може з'явитися і іншою мовою або як нікчемний текст, або як текст нічим не примітний, або як видатний текст. У своїй оцінці Й. Райніш першим в угорській практиці прирівнює перекладача до автора: «Той, хто хоче перекласти вірш видатного поета, і сам має бути поетом; поет не лише тоді поет, коли сам пише вірші, а й тоді, коли перекладає твори іншого поета будь-якою мовою; так само і якщо перекладачем стане поет, то свободу свою не втратить» [24, с. 42]. Й. Райніш докладно перераховує дозволені у перекладі прояви свободи, пропонуючи варіанти перекладацьких рішень (головним чином, перифрази, синонімічні конструкції, описи.).

Принципи епохи угорського Просвітництва сформувались у працях блискучого діяча національної культури Ференца Казінці. Гострота проблем пов'язувалась із творенням національної літературної мови, із ставленням до чужих мов та літератур. Зрозуміти надзвичайну напруженість і гостроту цієї боротьби допомагає висловлювання Лайоша: Кошута: «Зрозуміло, – говорив він, – що мова – це ще не нація, але ми знаємо також, що без мови немає і нації» [26].

А переклади творів Шекспіра, Мольєра, Гете, Шіллера, Гердера, Лессінга, Клопштока, здійснені Ф. Казінці, допомогли руйнуванню застарілих естетичних уподобань у свідомості угорських митців. Сам Ф. Казінці переклади вважав головною справою свого життя, як взагалі **переклади з європейських мов – невідкладним першочерговим завданням угорської літератури**. Переклади настільки вважав необхідними, що зауважував: для створення самостійних творів угорська література ще не дозріла. Це викликало гострі суперечки із його однодумцями – Й. Райнішем, Я. Бачані [27]. Усунення вимоги національної художньої оригінальності з естетичної програми «оновлювачів» відображало її певну обмеженість, кабінетну абстрактність і викликало бурхливі протести романтиків (Кельчеї та ін.).

Активно розвивається перекладацька і просвітницька діяльність Д. Бешшеней. Сам митець наголошує на необхідності **активізувати переклади** на угорську: «Жодна нація не творила ще наук чужою мовою, тільки своєю». Але він не впадав у національну обмеженість, підкреслюючи, що культура інших народів – дзеркало, де нація може

побачити «і свою силу, і слабкості» [28].. Йожеф Карман (1769-1795), основоположник угорського сентиментализму, розвиваючи ідеї Д. Бешшеней, підкреслює необхідність не тільки перекладацтва, але і створення національно самобутньої літератури (програма журналу «Уранія») [29].

Розвиток перекладацької думки в Угорщині демонструє очевидні паралелі з аналогічними процесами в інших країнах, але очевидно, що угорське перекладознавство йде своїм шляхом, виробляє свої принципи: перекладач не повинен дослівно копіювати твір, перекладач повинен знати контекст твору, глибоко розуміти його, сприймати його як елемент історії літератури, перекладач повинен сам бути митцем, національна література і мова збагачуються завдяки перекладам.

Критики і письменники тільки підходили до питання про міру «художності» перекладу, тобто, відступів від оригінального тексту. У першій чверті XIX ст. найпомітнішою подією в історії угорської перекладацької думки стало листування Казінці, Кельчеї та Семері, так звана «Справа про Іліаду». Йшлося про те, що у 1823 р. Ференц Кельчеї та Ференц Надь здійснили дуже схожі переклади «Іліади». Ображений Кельчеї звернувся за допомогою до Пала Семері, а той переадресував питання Ференцу Казінці. Казінці наполягав на тому, що перекладач має право користуватися вдалими рішеннями попередника, і такий текст не можна назвати плагіатом. Крім цього, у Казінці та Семері чітко звучить думка про те, що оригінал – це літературний твір, а перекладач повинен слідувати йому. Саме після цих дискусій, на рубежі 1830-х-1840-х років слово műfordítás у значенні «художній переклад» остаточно закріплюється в угорській мові; виникає різниця між műfordítás та fordítás (художній переклад та просто переклад). Перекладознавство взяло до уваги і концепцію Я. Бачані, в якій вітається «всезнаючий перекладач», який **знає всі тонкощі оригіналу, але свідомо спрямовує власний переклад за оригінальною та провідною інтенцією автора**.

У другій половині XIX ст., у світлі подій революції 1848 р., що активізували прагнення зберегти національну культуру, у дискусіях про принципи перекладу активно фігурують поняття «дух» та «національний характер»; у галузі художнього перекладу йдеться також про еквівалентність віршованих форм та можливості їх запозичень. Еквівалентність перекладу поєднується із такою категорією, як вплив на читача. Одним із головних виразників цієї ідеї став Карой Сас. Все, що перекладаємо, як вважає Сас, **робимо на потребу читача, за запитом часу і художніх смаків свого часу. Переклад має збагачувати і насолоджувати насамперед читача** [30, с. 167–187].

У XIX ст. у літературознавстві зростає розуміння важливості віршованої форми, тому в теоріях перекладу найчастіше з'являється вимога раз і назавжди науково визначити та зафіксувати правила її передачі у канонічних жанрах. Важлива віха в угорському перекладі – створення у рамках «Товариства Кішфалуді» у 1860 р. угорського шекспірівського комітету, куди увійшли Янош Арань, Антал Ченгері, Мор Йокаї, Моріц Лукач, Карой Сас та Еде Сіглігеті. Під егідою цього товариства та за допомогою фінансування Анастаза Томорі було надруковано угорською перші повні збірки творів Шекспіра (1864–1878), що стало видатною подією угорської літератури. Складні віршовані форми отримали вдалий угорський переклад і увійшли в угорську літературу.

Початок XX ст. ознаменувався голосами захисників своєї, угорської художньої літератури. У статті «Про переклади» (1902) Пал Дюлаї радить перекладати як можна менше, і натомість більше писати самим, закликає видавців і суспільство підтримуватиме свою, а не чужу літературу [31, с. 240–246].

На початку XX ст.. формується журнал «Нюгат» (1908–1941, «Nyugat»), який зумів переломити тенденцію «меншовартості перекладів» і збагатити угорську літературу. Вплив авторів журналу на угорську культуру був винятковим. Ігнотус, один із талановитих редакторів журналу заявляє про бажання угорців зайняти своє місце у спільній історії народів, у якій різні нації мають взаємно збагачувати один одного. Ця позиція редакції заохочувала не лише слідувати кращим світовим зразкам у мистецтві, а й уважно вивчати свій народ, свою країну. Завдяки такій відкритості Сходу та Заходу, «своєму» та «чужому», журнал зміг об'єднати різні напрями угорської літератури, переконати митців у можливості співіснування, взаємопроникнення та взаємозбагачення [32].

Талановитим перекладачем був один із діячів журналу – Антал Серб. У роки Першої світової війни письменник більше перекладає, ніж сам пише. «Нюгат» постійно публікує його філософські та публіцистичні роздуми. Ним написані «Історія світової літератури», «Історія угорської літератури», його перу належать монографії про Петефі, Араня, Верешмарті, безліч статей з проблем розвитку літератури. Зі сказаного вище ясно, чому він заслужив серед сучасників титул вченого поета. Він справді був вченим, що не могло не позначитися на його творчості.

Особливо бурхливу реакцію викликала книга Антала Радо «Мистецтво перекладу» (1909) – спроба об'єднати все, що досі говорилося з цієї теми. Прагнення Радо впорядкувати перекладацьку практику, погляд на переклад як на філологічне заняття стали об'єктом критики зі сторони представників нового покоління угорських поетів-перекладачів та критиків. Вони дорікали А. Радо за консерватизм думок і висували на перше місце художню складову перекладу. Основним опонентом Радо став головний редактор «Нюгату» Ігнотус , який вважав, що мистецтву перекладу неможливо навчитися, тому що воно – таємниця, як будь-яке мистецтво [32, с. 471–472]. Перекладознавство формувалось як наука, і це не всім було зрозуміло, а світова модерністська література показала, що можна багато чого запозичити, освоїти через іншомовну літературу. Ще одним стимулом до активізації перекладацької діяльності в Угорщині стало висловлене у статті Лайоша Хатвані «Запах і смак» (1908) побажання пошуку нових джерел для розвитку літератури: «Вдома шукати нічого, час заглянути до сусідів. Слід взяти до уваги, що є Ібсен, є Верлен і Метерлінк, Гауптман і Ведекінд, Д'Аннунціо та Гофмансталь» [33, с. 569].

Найбільш значним явищем в угорському перекладознавстві початку ХХ ст., яке вплинуло на розвиток угорської поезії та літературної критики, стали переклади Бодлера, виконані Ендре Аді, та період з 1906 по 1923 р., тобто. з моменту їхнього виходу («Нові вірші», 1906). Ендре Аді зробив свої талановиті переклади Бодлера частиною угорської літератури та символом нової поезії. Аді вміщує переклади Бодлера серед власних віршів, підкреслюючи близькість поетичної та перекладацької творчості. Сприйняття Бодлера в угорській літературі назавжди виявилося пов'язаним із питаннями високохудожнього перекладу; до текстів цього автора постійно повертається угорська література.

Збірку «Квіти зла» на угорську також перекладали Міхай Бабіч, Арпад Тот та Лерінц Сабо. Разом з Деже Костолані вони склали «покоління великих художніх перекладачів «Нюгата».

Головними ідеологами створення нової традиції перекладу стали Міхай Бабіч та Деже Костолані. Відкриту систему «взаємовідносин» оригіналу та перекладу можна побачити у Деже Костолані. У перекладах він закликає позбутися «оболонки мови», вийти за її межі, щоб передати те, чого прагне будь-яка мова (враховуючи несхожість засобів вираження): емоції, пристрасть, світогляд, враження, образи. Д. Костолані з гумором пише, що перші перекладачі з'явились біля підніжжя Вавилонської вежі: біля неї одразу ж виникли мовні школи, в яких перекладачі повиучували всі мови, написали граматики, і за чималі гроші почали «зближувати нещасних смертних», тобто наводити мости між націями [34]. Як і Д. Костолані, М.Бабіч на чільне місце ставить не відповідність форми оригіналу, не вірність змісту, не легкість прочитання, а «художність». Ні передача змісту, ні форми не роблять переклад художнім, – вважає він. У хорошого перекладу має бути **духовна, світоглядна місія**. По-справжньому художній переклад «направляє мислення народу в нове русло» [35, с. 663]. М. Бабіч віддає пріоритет вмінню перекладача «розгадувати загадки» тексту, вважаючи головним **ритм оригінальної мови, досконалість тексту угорською мовою**. .Збірка «Сучасні поети» Д. Костолані (1914); переклади Данте та Шекспіра, збірка «Павлині пера» М. Бабіча (1920), а також критичні статті та публічні дискусії стали основою концепції, яка й досі зберігає свої позиції у практиці угорського художнього перекладу.

Прагнення добитися тотожного звучання підняло угорську літературу, особливо поезію, на небачені раніше висоти, а також зробило іншомовні тексти повноцінними учасниками процесів, що відбуваються в угорській літературі. Водночас, як показала практика наступних вісімдесяти років, вироблені на початку ХХ ст. принципи перетворились у традицію. Зміна парадигм у перекладі, як це видно з угорської практики, завжди призводить до оновлення національної літератури та сприяє її розвитку.

Традиції угорського перекладознаства розповсюдились і на закарпатських угорськомовних перекладачів. Угорськомовна література на території Закарпаття в ХХ-му – ХХІ-му століттях становить унікальний і значущий аспект культурного життя регіону, який оминають увагою деякі автори, узагальнюючи літературний процес в Україні та на Закарпатті [36], [37].

Українсько-угорське пограниччя Закарпаття – це особливий регіон, де протягом століть співіснують угорська та українська культури.. Перші угорські письменники, які жили і творили на території Закарпаття, з'явилися ще в середньовіччі. Однак найбільш визначний розвиток угорська література в цьому регіоні отримала в ХХ столітті у перекладах угорських творів українською мовою. Перекладами з угорської займались в минулому Юрій Жаткович, Василь Ґренджа-Донський, Юрій Станинець, Олександр Маркуш, Йосип Добош, Юрій Вакарчук,

Михайло Томчаній, Семен Панько, Ласло Балла, Василь Лизанець, Іван Петровцій, Юрій Боршош-Кум'ятський. Серед найвідоміших перекладачів угорської літератури на українську можна назвати Анатолія Перепадю, Василия Мисика, Марію Хоменко, Олександра Коваля, Юрія Шкробинця, Івана Мегелу, Лесю Мушкетик.

Один із визначних перекладачів угорської літератури у Закарпатті – Юрій Шкробинець (1928-2001). За переклади з угорської мови творів Шандора Петефі, Яноша Араня, Ендре Аді, Антала Гідаша, видання антології угорської класичної та сучасної поезії в 1983 році він отримав літературну премію ім. М. Рильського.

Народився Юрій Шкробинець у м. Хуст, навчався в Будапешті в гімназії. Закінчив філологічний факультет Ужгородського університету. Із 1948 р. виступав з перекладами поетичних і прозових творів, переважно угорських. У традиціях угорського перекладознавства, його переклади є високохудожніми та точними, вони відтворюють не лише зміст, а й дух оригіналу.

Ю. Шкробинець перекладав твори як класичних, так і сучасних угорських письменників. Серед його перекладів – поеми Шандора Петефі «Апостол» і «Витязь Янош», балади Яноша Араня, вірші Ендре Аді, Дюли Юхаса, Аттіли Йожефа, Арпада Товта, Міклоша Радноті, Міхая Бабіча, письменників Дюли Іллеша, Міхая Ваці, Ґабора Ґараї, Шандора Вереша, Вілмоша Ковача та інших.

Особливо важливим є внесок Ю.Шкробинця у популяризацію творчості Шандора Петефі в Україні. Його переклади поем «Апостол» і «Витязь Янош» стали справжнім тріумфом. Вони зберегли всю силу і красу оригіналу, а також передали романтичний дух Ш. Петефі. Ю. Шкробинець володів тонким «чуттям» мови, знав її особливості та художні можливості. Його переклади мають власну естетичну цінність.

Ці переклади сприяли знайомству українського читача з угорською літературою, відкрили нові горизонти для українського мистецтва слова. Йому підкорялись різні роди літератури – епос, лірика, драма; різні жанри – романи і повісті («Народжені в пустах» Дюли Ійєша, «Жага» Клари Біхарі, «Будь чесний до самої смерті» Жіґмонда Моріца, «Хмари без дощу» Ласло Балли, «Даруйте, пане вчителю» Фрідьєша Карінті), класична та модерна поезія («Угорська арфа»), комедія («Ліс гуде» Ференца Фаркаша), фольклор (народні казки «Таємниця скляної гори», «Угорські прислів'я та приказки»), музичні твори («Вибрані хорові твори» Бели Бартока).

Ю. Шкробинець популяризував українську літературу: переклав угорською мовою оповідання Михайла Коцюбинського «Коні не винні» (1950). Друкував також у періодичних виданнях дослідження про українсько-угорські літературні зв'язки, статті, рецензії, нариси [38].

Висновки. За 5 століть розвитку угорська література пройшла через горнило всіх світових естетичних напрямів і течій, виробила високий рівень перекладацької майстерності і комплекс вимог до перекладів на різні європейські мови. Методологічні надбання угорських перекладачів від Відродження до періоду модернізму виходили із переконання, що 1) переклад збагачує обидві літератури, розширює горизонти літературознавства; 2) окрім вірності та еквівалентності, переклад несе світоглядну, естетичну місію; 3) приймаюча література повинна бути готовою сприйняти переклад твору іншої літератури; 4) переклад повинен виходити із глибинного аналізу твору, охоплюючи час, місце, обставини написання, контекст його літературного оточення; 5) перекладів повинно бути багато, кожне покоління читачів достойне свого перекладу, тобто свого розуміння іншомовного твору. Угорськомовна література в українсько-угорському пограниччі мала значний вплив на розвиток української літератури. Вона сприяла творчому пошуку українських письменників, а також розвитку української літературної критики.

Українські письменники часто черпали натхнення з угорської літератури, у тому числі з творчості Дьюли Ійєша, Йожефа Аттіли, Йожефа Бардоша, Кароя Балли, Ласло Балли та інших. Вони переймали угорські літературні традиції, перекладознавчі традиції, а також нові художні форми, прийоми і стилі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барань Є., Черничко С. Дослідження українсько-угорських міжмовних контактів у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II. *Acta Beregsasiensis*. 2009. Вип.1. С. 91-112. URL: http://real.mtak.hu/24427/7/ukran_magyar_nyelvi_kapcsolatok_vizsgalata.pdf

2. Bassnett S. Reflections on Comparative Literature in the Twenty-First Century. *Comparative Critical Studies*. 2006, № 1. P. 3-11.

3. «*Всесвіт*» № 9-10 за 2006 рік. (Спеціальний угорський номер) №9-10 за 2006 рік – Журнал «Всесвіт» URL: vsesvit-journal.com)

4. Мушкетик Л. Переклади угорської літератури українською мовою. «*Всесвіт*» 2006. № 9-10. С. 225-229.

5. Шмігер Т. Історія українського перекладознавства ХХ сторіччя. Київ : видавництво «Смолоскип», 2009. 345 с.

6. Майфет Г. Вибрані розвідки з перекладознавстваю Львів: НТШ, Коміс. всесвіт. л-ри ім. М. Лукаша ; [упорядкув., вступ. ст. і прим. Т. В. Шмігер]. 2017. 97 с. Також див.: Стріха, Максим. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. Київ: Факт–Наш час, 2006. 344 с.

7. Зорівчак Р. З любов'ю до науки та життяю Львів: НТШ, Коміс. всесвіт. л-ри та міжкультур. комунікації ім. М. Лукаша [упорядкув., вступ. ст. і прим. Т. В. Шмігер], 2021. 219 с.

8. Мегела І. Угорський роман 20–30 років ХХ століття. Проблематика. Жанрова структура. Форма оповіді: Монографія. Київ: Видавець Вадим Карпенко, 2008. 284 с.

9. Бобинець С. Силуети й профілі угорської романістики: діалектика буття. «*Всесвіт*». 2011. № 7-8. С. 238-243.

10. Кеба О.В. Обшири й глибини наукових пошуків професора Івана Мегели. *Ейдоси літературознавчого дискурсу*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2016. С. 5-12.

11.Lebovics V. Professor of Eötvös Loránd University, Budapest Viktória Lebovics. URL: https://independent.academia.edu/Vikt%C3%B3riaLebovics

12. Ars translationis. Szakmai lektorok Zoltán András, Musketik Leszja. Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke. Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője. Sorozatszerkesztő Lukács István, 2018. 268 o. URL:https://www.academia.edu/39607543/ARS_TRANSLATIONIS

13. Helikon. Irodalom- és kultúratudományi szemle a bölcsészettudományi kutatóközpont irodalom tudományi intézetének folyóirata. URL: https://epa.oszk.hu/03500/03580/00024/pdf/EPA03580_helikon_2021_4.pdf

14. Чордаш В. Роман і закарпатська угорська література після розпаду СРСР. *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення*: монографія / [від. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк]. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. 2020. С. 289-298. с.

15. Пастух Т. Дві версії постмодерного роману: «Небесна гармонія» Петера Естерхазі та «Коханці юстиції» Юрія Андруховича. *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення*: монографія [від. ред. І. Патер; упоряд.: О. Муравський, М. Романюк]. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2020. 348 с.

16. Зимомря О. Українсько-угорське помежів'я: особливості літературної взаємодії. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 2014. Вип. 8. С. 360-364.

17. Балла, Евеліна Мала проза українських письменників-шістдесятників у перекладі угорською мовою. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: *Філологія*. ред. кол.: М. Номачі (гол. ред), Н. Венжинович (голов. ред. ради), Ю. Бідзіля та ін. Ужгород : ПП Данило С.І., 2019. Вип. 2(42). DOI: https://doi.org/10.24144/2663-6840.2019.2.(42).137-143

18. Балла, Евеліна. Угорський дискурс творчості Івана Чендея. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: *Філологія*. На пошану Івана Чендея (до 100-річчя з дня народження) / ред. кол.: М. Номачі (гол. ред), Н. Венжинович (голов. ред. ради), Ю. Бідзіля та ін. Ужгород : ПП Данило С. І., 2022. Вип. 1 (47). С. 15-22.

19. Талабірчук О. Переклади Петра Скунця з угорської мови (на матеріалі перекладів поезії Вілмоша Ковача). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: *Філологія* / ред. кол.: М. Номачі (гол. ред), Н. Венжинович (голов. ред. ради), Ю. Бідзіля та ін. Ужгород : ПП Данило С. І., 2022. Вип. 2 (48). С. 84-90.

20. Васьків М. Угорська поезія в перекладах Павла Мовчана. «*Україністика в Угорщині та поза її межами*»: матеріали Міжнародної наукової конференції (м.Ніредьгаза , Угорщина. 26–27 листопада 2021р.). Kiadó: Nyíregyháza, 2022. С.157-164.

21. Kovács Sándor Iván. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 572 o.

22. Pesti G. Ezópus fabulái (1536). Tarnai Andor és Csetri Lajos (szerk.) *A magyar kritika évszázadai* I., Budapest, 1981. 76-78.o.

23. Pázmány P. Kempis Tamásnak a Kristus követéséröl négy könyvei (1604). Kenyeres Ágnes (szerk.) *A kegyes olvasóhoz!* Budapest, 1964. 59-60.o.

24. Rainis J. A magyar Virgilius (1789). A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény. Szerk. Jyzán Ildikó. Budapest: Balassi Kiadó, 2008. 42.o.

25. Batsányi J. A fordításról (1787). A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyüjtemény. Szerk. Jyzán Ildikó.Budapest: Balassi Kiadó, 2008. 31-33.o.

26. A tudományos irodalom. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk. Pándi Pál. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965. III. k. 80-87.o.

27. Fried István. Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül. Sátoraljaújhely– Szeged, 1996. 61-84.o.

28. Bessenyei György. Magyarság (Bécs, 1778); Magyar néző (Bécs, 1779); Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék (1781). *Magyar irodalomtörténet* Pintér Jenő (szerk). URL: https://www.arcanum.com/

hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/4-a-magyar-irodalom-a-xviii-szazadban-F17/bessenyei-gyorgy-118B/

29. Kármán József. A Nemzet Tsinosodása. *Első folyóirataink. Uránia*. Szerk. Szilágyi Márton. Debrecen, 1999. 302-316.o.

30. Szász K. A műfordításrólá kűlönös tekintettel Shakespeare és a Biblia fordítására (1859). *A műfordítás elveiről*. 167-187.o.

31. Gyulai P. A fordításokról (1902). *A műfordítás elveiről*. 240-246.o.

32. Ignotus (Veigelsberg S.) A fordítás művészete. *Nyugat*.1910.3. sz. 471-472.o.

33. Hatvany L. Szimat és ízlés. *Nyugat*.1908. 1. sz. 569.o.

34. Kosztolányi D. Ábécé a fordításról és ferdítésröl (1928).*Nyelv és lélek*. Budapest-Újvidék 1990. 574-579.o.

35. Babits M. Dante fordítása. *Nyugat*. 1912. 5 sz. 663.o.

36. Офіцинський Р. Новітня література Закарпаття: Літературознавчі статті, нариси, рецензії, огляди. Ужгород : Ґражда, 2015. 120 с.

37. Переклад – міст між мовними світами : темат. бібліогр. покажч. Уклад. : Л. П. Болдуреску, О. Г. Краснова. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 104 с.

38. Білокінь М. Шкробинець Юрій Іванович. *Українські перекладачі: бібліографічні довідки*. Київ : Наукова думка, 2006.

УДК 821.161.2.09(477.87)Шкробинець:81'252.4:821(439)Петефі
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.3

ЖИТТЯ НА ПЕРЕХРЕСТІ ДВОХ КУЛЬТУР: ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ ХИСТ ЮРІЯ ШКРОБИНЦЯ У ВІДТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ ТВОРІВ ШАНДОРА ПЕТЕФІ

LIFE AT THE CROSSROAD OF TWO CULTURES: THE TRANSLATION SKILLS OF YURII SHKROBYNETS IN HIS REPRODUCTION OF THE WORKS OF SANDOR PETOFI INTO UKRAINIAN

Талабірчук О.Ю.,
orcid.org/0000-0001-9323-1390
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри угорської філології
Українсько-угорського навчально-наукового інституту
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена розглядові перекладацької діяльності Юрія Шкробинця – журналіста, письменника, літературознавця та перекладача. Завдяки його перекладному доробку можемо говорити про міжкультурну комунікацію українців та угорців, адже найбільшу частину його перекладацького спадку складають переклади угорської художньої літератури українською мовою. Оскільки до сьогодні не здійснено ґрунтовного й всебічного фахового аналізу перекладного доробку Ю. Шкробинця, це дослідження має на меті заповнити частинку цієї лакуни розглядом перекладів митця українською мовою творів визначного угорського поета Шандора Петефі, 200-річний ювілей від дня народження якого відзначається у 2023 році та творчість котрого була знаковою для Ю. Шкробинця. У статті простежено основні віхи становлення Ю. Шкробинця як перекладача, відзначено його досконале володіння угорською та українською мовою, що сприяло створенню ним майстерних, мистецьки довершених та вірних оригіналу перекладів.

Простежено, що Ю. Шкробинець здійснив переклади поезій Ш. Петефі максимально наближено до оригіналу. Йому вдалося передати і зміст, і форму поезій таким чином, що у текстах-перекладах не втрачається естетична вартість та збережено їхній ідейно-тематичний спектр. Відзначено, що у порівнянні з перекладами, які здійснив Л. Первомайський, Ю. Шкробинець значно краще та вправніше передає особливості угорського віршування, зокрема зберігає довжину рядків, кількість складів у рядках та римування. Застосовані перекладачем трансформації, а саме конкретизація значень, смисловий розвиток, перестановка, перебудова, не віддаляють переклад від першотвору, а навпаки, при прочитанні перекладу залишається таке ж враження, як після прочитання оригіналу. Це простежено й у перекладі поеми «Апостол», де хист перекладача проявляється у підборі таких еквівалентів, які притаманні українській мові та створюють враження, ніби перед нами не переклад, а оригінальний текст.

Ключові слова: художній переклад, Юрій Шкробинець, Шандор Петефі, поезія, трансформація.

This article is aimed to examine the translation work of Yurii Shkrobinets, who was a journalist, a writer, a literary critic and a translator. Due to his translation heritage we are able to speak about intercultural communication between Ukrainians and Hungarians, because the biggest portion of his translation heritage consists of translations of belletristic from Hungarian into Ukrainian. The aim of this article is to fill in the absence of profound and comprehensive professional research of this translation heritage into Ukrainian of the outstanding Hungarian poet Sandor Petofi, whose 200th birth anniversary we celebrate in 2023 and whose personality was very significant for Yurii Shkrobynets. The article highlights the main milestones of the development of Yurii Shkrobynets as a translator, with emphasizing on his perfect command of both Hungarian and Ukrainian languages, what contributed to his skillful translations, which were artistically perfect and equal to the original.

It is was examined that Yurii Shkrobynets performed the translations of Sandor Petofi's poems as close as possible to the original. He succeeded in delivering into translation both the content and the form of the original poems in order to preserve the aesthetic value of the translations and their ideological and thematic spectrum. It is necessary to outline that in comparison with the translations performed by L.Pervomaiskyi, Yurii Shkrobynets renders the features of Hungarian versification much better and skillfully. Thus, he sticks to the length of the lines, the number of syllables in the lines, and rhyming. He uses such transformations as specification of meanings, semantic development, rearrangement, restructuring, which helps the translation not to move away from the original, but on the contrary gives impression as if you read the original. This tendency is vividly depicted in the translation of the poem "Apostle", where the talent of the translator is demonstrated in equivalents he had chosen, which are inherent specifically to the Ukrainian language. This creates the impression of reading not a translation, but an original text.

Key words: literary translation, Yurii Shkrobynets, Sandor Petofi, poetry, transformation.

Постановка проблеми. Юрій Шкробинець – непересічна постать у літературно-культурному середовищі не лише Закарпаття, а й усієї України. Він належить до когорти тих митців, котрі своєю літературно-мистецькою діяльністю збагатили скарбницю художнього слова нашого краю як поети, письменники, літературознавці, журналісти чи перекладачі. Саме завдяки переклад-

ному доробку Ю. Шкробинця можемо говорити про міжкультурну комунікацію у першу чергу українців та угорців, адже у майстерності та кількості перекладів з угорської художньої літератури українською мовою, на нашу думку, його не перевершив ніхто. Погоджуємося із думкою Олександра Рота, що «звершивши творчий подвиг, подібних до якого мало в історії перекладацької роботи, Юрій Шкробинець практично довів, що засобами рідної мови можна зберегти дух і форму першотвору, зберегти так, щоб при тому вірш освоювався, приживався на українському грунті» [11, с. 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З другої половини XX століття перекладацька діяльність Ю. Шкробинця привертала увагу багатьох митців, що знайшло вираження переважно у газетних та журнальних замітках чи невеликих публікаціях [12, с. 52–62]. Останні згадки про діяльність перекладача належать перу Л. Балли, С. Ваша, Ф. Кулі, В. Мишанича, В. Поповича, П. Скунця та датуються 2008 роком [12, с. 61–62]. Проте, на жаль, до сьогодні не здійснено ґрунтовного й всебічного фахового аналізу перекладного доробку Ю. Шкробинця. Це й визначає **актуальність** нашого дослідження, яке має на **меті** заповнити частинку цієї лакуни розглядом перекладів митця українською мовою творів визначного угорського поета Шандора Петефі, 200-річний ювілей від дня народження якого святкуємо цьогоріч.

Завданнями нашого дослідження є простеження становлення творчого шляху Ю. Шкробинця у контексті української та угорської культур; вплив постаті та творчості Шандора Петефі на Ю. Шкробинця; перекладацький аналіз здійснених Ю. Шкробинцем перекладів поезії Ш. Петефі українською мовою.

Виклад основного матеріалу. Життєвий шлях Ю. Шкробинця дійсно проходив немов на перехресті двох культур – української та угорської. Ще в дитинстві з примхи долі уродженець м. Хуст, одинадцятирічний хлопець із українськомовної родини службовців, який зовсім не володів угорською мовою, потрапив на навчання до гімназії ім. Йожефа Етвеша у м. Будапешт. Як відзначав у одному інтерв'ю сам Ю. Шкробинець, спершу йому там було дуже важко, адже зовсім не знав угорської, проте «з часом я не тільки вивчив мову, але й полюбив її, особливо поезію» [8, с. 4]. Оця любов до угорської мови та згодом літератури супроводжувала його протягом усього життя та знайшла вияв не лише у перекладацькій роботі, а й у численних літературно-критичних статтях, присвячених розглядові угорської літератури та угорсько-українських міжлітературних зв'язків.

Особливою була для Ю. Шкробинця постать та творчість Шандора Петефі, адже саме з перекладом його поезії він дебютував як перекладач, будучи студентом першого курсу українського відділення тодішнього УжДУ. Як згадував митець, бажання перекладати з угорської українською мовою було стихійним і першим твором, який спав йому на гадку, була саме «Національна пісня» Ш. Петефі. Переклад поезії було опубліковано 21 березня 1948 року в «Закарпатській правді» [8, с. 4]. О. Ігнатович зазначила, що творчість Ш. Петефі вабить Ю. Шкробинця «категоричністю, різкістю, а також молодістю, чесністю, безкомпромісністю» [3, с. 22]. Погоджуючись із літературознавицею, додамо, що безперечно привабила перекладача й сила та простота слова Ш. Петефі, національного поета та героя угорського народу, котрий щедро черпав натхнення з народного джерела та за коротке, але насичене враженнями життя, зумів навіки вписати своє ім'я до пантеону найвизначніших поетів людства. Відзначимо, що своїми перекладами творів Ш. Петефі Ю. Шкробинець також увіковічнив і своє ім'я, ставши в ряд поруч із усіма перекладачами, котрі задовго до нього чи опісля тлумачили поезії угорського поета.

«Національна пісня» Ш. Петефі це той текст, який знає кожен угорець змалечку і який приніс славу своєму авторові вже через два дні після написання. Поезія вражає своєю силою, це ораторська промова, написана у віршованій формі, своєрідний маніфест, заклик, який не залишає байдужим нікого. Ю. Шкробинцю вдалося у перекладі зберегти цю силу заклику, передати запал ліричного героя, котрий від імені усього народу мовить у першій особі множини.

Встань, мадьяре! Зве країна!
Вирішальна тут година!
Жити вільно чи рабами –
Ось питання перед нами.
Богом праведним угорців
Клянемось,
Клянемось – рабами більше
Не звемось! [11, с. 50].

Talpra magyar, hí a haza!
Itt az idő, most vagy soha!
Rabok legyünk, vagy szabadok?
Ez a kérdés, válasszatok! –
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk! [13, с. 888].

Переклад, здійснений Ю. Шкробинцем, максимально наближений до оригіналу. Дається в знаки ідеальне знання угорської мови та вільне володіння відтінками значень української. Перекладач передає не просто зміст тексту, а й дотримується довжини рядків та римування. Застосовує прийом експресивної конкретизації, перекладаючи нейтральне словосполучення *a magyarok istenére*, що дослівно означає *богом угорців*, як *богом праведним угорців*, тобто це уточнення *праведний* передає ширший контекст висловлювання, а також відповідає мовним засобам експресивізації української мови, для якої характерним є вираз «Боже (господи) праведний», який уживається «як вигук для вираження подиву, обурення, нарікання і т. ін.» [9, с. 500]. Філігранність перекладу Ю. Шкробинця значно вирізняється серед усіх інших україномовних перекладів цієї ж поезії, у тому числі й перекладу, здійсненого Л. Первомайським. Порівняймо:

Встань, мадьяр, на клич вітчизни!
Встань, часи настали грізні!
Вирішиться в смертнім полі –
Жить нам вільно чи в неволі?
Клянемося перед богом
І людьми,
Що рабами більш не будем
Жити ми! [7, с. 229].

Будь той проклятий із неба,
Хто б не вмер, коли це треба,
Хто рятує шкуру злую,
Не вітчизни честь святую [11, с. 51].

У цьому перекладі одразу впадає у вічі невідповідність слів та складів у оригіналі й перекладі, а також нові змістові образи, утворені перекладачем (підкреслені нами), які відсутні в тексті оригіналу. Вважаємо, що ці та подібні огріхи, які простежуються й в інших перекладах поезій Ш. Петефі, здійснених Л. Первомайським, пов'язані з тим, що він не знав угорської мови, а працював за підрядником. До слова, це помітив ще Ю. Шкробинець, здійснюючи огляд усіх україномовних перекладів творів Ш. Петефі, він простежив, що Л. Первомайський багато зробив для популяризації творчості Ш. Петефі на Україні в радянські часи та відзначив, що «незважаючи на хиби, які йдуть, передусім, від користування підрядником, переклади Леоніда Первомайського зіграли позитивну роль в ознайомленні українського читача з угорською поезією» [5, с. 105].

Ю. Шкробинець вдало застосовує словесні засоби для вираження провідної думки тексту поезії-оригіналу. Так, у третій строфі «Національної пісні» він вміло підбирає українською відповідник до угорського виразу *«rongy élete»* як *«шкуру злую»* та загалом майстерно будує строфу, залишаючись вірним ідеї першотвору, вносячи зміни у перекладі першого рядка:

Sehonnai bitang ember,
Ki most, ha kell, halni nem mer,
Kinek drágább rongy élete,
Mint a haza becsülete [13, с. 888].

Після першого успіху слідували переклади більших за розміром поезій Шандора Петефі, які Ю. Шкробинець публікував у різних виданнях, зокрема на сторінках альманаху «Карпати», журналу «Всесвіт», «Жовтень» та шпальтах газет «Молодь Закарпаття», «Закарпатська правда» тощо. Прикметно, що збірка перекладів з угорської класичної поезії «Угорська арфа», яка стала своєрідним підсумком понад двадцятирічної перекладацької праці Ю. Шкробинця, містить 36 перекладів поезій Ш. Петефі («Як великий світ цей…», «Їде на ослі вівчар», «Епігонам», «Закохані мандрівники», «Якщо ти цвіт…», «В ту ніч війна приснилася мені», «Остання людина», «Угорський дворянин», «Якби прийшла така гроза…», «Колись мудрець…», «А слава що?», «Ратай зоре…», «Ні, людство ще не йде на дно…», «Земля замерзне?», «Тлінність», «Від холоду зима», «Що жде мене?», «Чи спиш ти, правдо?», «Сон», «Проклін і благословення», «Народ», «До графа Шандора Телекі», «Заворушився кущ», «Мене тривожить здогад лиш один», «Поети XIX сторіччя», «До Яноша Араня», «Я угорець», «Від імені народу», «Герої в лахмітті», «У Мукачівському замку», «У полудневу спеку», «Поезія», «Як я назву тебе?», «Я стою в руці з стрілою», «На шибеницю королів!»). Це найбільша кількість перекладів поезій з доробку одного автора, вміщених у своєрідній антології, що свідчить про пріоритетність та важливість творчості поета для перекладача, тож можемо услід за Клементиною Олександровою назвати Ш. Петефі улюбленим автором Ю. Шкробинця [4, с. 180].

У передмові до видання Олександр Рот доречно підмітив, що найбільша складність завдання Ю. Шкробинця полягала у вмілому поєднанні авторських і перекладацького начал і він вирішив її «чесно і сумлінно, вкладаючи в труд весь свій перекладацький досвід і хист» [11, с. 5]. Погоджуючись із сказаним, відзначимо, що у перекладах цих поезій, як загалом і в усіх

інших перекладах Ю. Шкробинця, простежуємо прагнення перекладати так, щоб не було відчутно, що це переклад, щоб він сприймався як оригінальний текст. Так, у перекладі поезії «Як великий світ цей…», яка належить до любовної лірики, перекладачеві вдається передати цілісну поетичну структуру, дотримуючись ритміко-інтонаційних особливостей оригіналу та добираючи такі еквіваленти, які є притаманними українській народній ліриці, зокрема додає епітет *яснооке:*

Ти – як сонце яснооке,
Я – мов ночі тьма глибока.
Якби ж нас життя з'єднало.
В мене в серці б просіяло [11, с. 24].

Te vagy a nap, én az éjjel,
Teljes teli sötétséggel;
Ha szivünk összeolvadna,
Rám be szép hajnal hasadna! [13, с. 106].

Так само оригінальним звучить переклад поезії «Епігонам», де еквіваленти підібрані дуже майстерно з урахуванням експресивно-стилістичної тональності вірша. Художні компоненти твору органічно взаємодіють між собою аналогічно до поезії-першотвору. Перекладач відступає від дослівної передачі слів, однак замінює їх на смисловому рівні тотожними еквівалентами української мови. Таким чином Ю. Шкробинець втілює один із принципів своєї перекладацької роботи: «Щонайважливіше для мене – зберегти вірність до оригіналу, а водночас дати в руки українським читачам таку інтерпретацію твору, на якій не відчувалося б, що перед ними – саме переклад» [1, с. 157]. Міркуємо, саме з таких причин автор обирає передати вираз *azt gondoljátok*, який перекладається як *думаєте те, вважаєте те* тощо виразом *по-вашому*, дієслово *ballag (повільно йде, погойдуючи тілом)* як *волочиться*, що цілком доречно у контексті всієї строфи, адже мова йде про порівняння поезії з возом, який дійсно повільно рухається погойдуючись на дорозі. Цікаво, що й сам вираз *széles országút*, що в сучасності можна перекласти як *широка шосейна дорога,* а в часи написання поезії в 1844 р. так називалася широка дорога загальнодержавного значення, яка була головним транспортним шляхом, що вів на далекі відстані, Ю. Шкробинець перекладає як старий шлях, що теж вмотивовано, адже такі великі дороги були як правило давно створеними.

По-вашому, поезія – це віз,
Що по старих волочиться шляхах…
Поезія – орел! В незнану шир
Вона злітає вільно, наче птах [11, с. 25].

Azt gondoljátok: a költés szekér,
Mely ballag széles országútakon?
Sas a költés; hol nem járt senki sem,
Ő arra indul fennen, szabadon [13, с. 128].

Творчо підходить перекладач і до передачі третього рядка, здійснюючи не дослівний, а смисловий переклад речення *hol nem járt senki sem*, що перекладається: *де не ходив ніхто ще*, як *в незнану шир*. Тут спостерігаємо компресію, яка спрощує текст, однак у контексті поезії вона цілком вмотивована та зрозуміла.

Переклад поетичного твору складне завдання і часто вимагає від перекладача застосування різних трансформацій. У вмінні поєднати точність і красу художнього слова виявляється перекладацький хист, який значно мірою відображає не лише мовні знання перекладача, а й його естетичні вподобання та інтуїцію. Нам імпонує переклад ще однієї невеличкої поезії «Ні, людство ще не йде на дно…» Ш. Петефі з огляду на її позачасову проблематику та актуальність і в сьогоденні, який також відображає відчуття відтінків мови та вміння Ю. Шкробинця так застосовувати конкретизацію значень, смисловий розвиток, перестановку, перебудову, що це не віддаляє переклад від першотвору, а при прочитанні перекладу залишається таке ж враження, як після прочитання оригіналу.

Ні, людство ще не йде на дно!
Таке воно уже давно,
Таке лихе і злюче зроду…
Інакше, що дало б нагоду
Вигадувати гріх,
Казки про рай і про богів,
Про пекло і чортів,
Немов вудила, щоб гнуздати всіх [11, с. 31].

Nem sűlyed az emberiség!
Ilyen gonosz vala rég,
Ilyen gonosz már kezdet óta...
Hisz különben nem kellett vóna
Százféle mesét,
Eget, isteneket,
Pokolt és ördögöket
Gondolni ki, hogy zaboláztassék [13, с. 459].

Лише через 20 років Ю. Шкробинець наважився на переклад більшого за об'ємом та значенням, значною мірою біографічного твору з доробку Ш. Петефі − поеми «Апостол». Цей твір був для автора вираженням болісних переживань, через які йому довелося пройти внаслідок невдалого балотування у депутати до першого парламенту Угорщини на виборах, коли натовп навіть не дав йому можливості завершити агітаційну промову. Натомість він змушений був із Юлією втікати з тієї місцевості, бо його висміяли, глумилися, знущалися та закидали. Не дивно, що твір не вийшов друком при житті поета, та й перші видання теж було невдалими, бо їх редагувала цензура. Повний текст, так як він був написаний Ш. Петефі, побачив світ лише у 1874 р. Ю. Шкробинець не тільки переклав поему українською, а й написав ґрунтовну післямову під заголовком «Апостол свободи», у якій детально простежив переклади творів Ш. Петефі українською ще з середини XIX ст. Перекладач називає Ш. Петефі апостолом свободи, бо вважає, що «Угорський народ пішов у мандрівку століть з його духа печаттю» [5, с. 100]. Також у післямові Ю. Шкробинець простежує автобіографічність поеми, виявляє риси схожості між поетом та трагічним образом головного героя поеми Сильвестром, наголошуючи при цьому, що все ж таки це художній текст-узагальнення угорської революції. Аналізуючи поему, він приходить до висновку, що «Геніальність Шандора Петефі в тому й полягає, що, попри все це, він зумів піднятися духом на таку височінь віри в людину і її щастя, звідки видно на століття вперед, зумів створити образ-факел, що освітлював шлях у прийдешнє, надавав сили і снаги багатьом поколінням революціонерів» [5, с. 111]. Невипадково автор післямови обирає епіграфом цитату Т. Шевченка про апостола правди і науки, адже цілком аргументовано простежує паралелі в творчості та постаті цих двох визначних особистостей.

Над перекладом поеми «Апостол». Ю. Шкробинець працював понад 4 роки, що й не дивно, беручи до уваги, що твір складається з 20-ти розділів, загалом містить понад 3 тисячі рядків. Розгляд особливостей перекладу цієї поеми потребує окремого дослідження, ми ж простежимо основні його віхи. Читаючи текст одразу впадає у вічі, що перекладачеві вдалося так би мовити перетворитися на автора, передати у тексті особливості його індивідуальної манери, ритміку, стилістику, емоційну наснаженість твору. Ю. Шкробинець у перекладі здебільшого дотримується ритму твору, передає віршовий розмір поеми, яка є вільним віршем, написаним квантитативним віршуванням. Наведемо уривок з першого розділу:

Стемніло місто. Ніч його зборола.
Блукає місяць іншими краями.
Склепили зорі
Очі золоті.
<u>І, наче совість, продана у найми,</u>
<u>Весь світ − у чорноті</u> [5, с. 5].

Sötét a város, ráfeküdt az éj.
Más tájakon kalandoz a hold,
S a csillagok behunyták
Arany szemeiket.
<u>Olyan fekete a világ,</u>
<u>Mint a kibérlett lelkiismeret</u> [13, с. 971].

Останні два рядки перекладач переставляє, думаємо зі стилістичних міркувань та через те, щоб зберегти римування.

У <u>темряві</u> єдиний вогник <u>мріє</u>,
Він звисока над <u>містом</u> мерехтить
Пригасло й кволо,
Мов погляд хворого журливий,
Немов останній промінець надії [5, с. 5].

Egyetlenegy kicsiny fény
Csillámlik ott fönn a magasban
Bágyadtan s haldokolva,
Mint a beteg merengőnek szeme,
Mint a végső remény [13, с. 971].

У перекладі цих рядків спостерігаємо декомпресію тексту, яка пов'язана із прагненням перекладача донести образність ситуації, про яку мовиться в оригіналі. У контексті всього перекладу ці слова не є зайвими, адже в уяві читача постає та сама картина темної ночі, коли у далині видніється лише невеличке світло.

Оцінюючи загалом увесь переклад поеми, можемо твердити, що віршовий переклад, здійснений Ю. Шкробинцем, повноцінний. Під критерієм повноцінності маємо на увазі, услід за Ольгою Івасюк, «не тільки зміст вірша, а й модель його структури» [2, с. 17]. Перекладач вдається до трансформацій тільки тоді, коли це

необхідно, часто він перекладає максимально наближено до оригіналу. Ось, наприклад, уривок з 2 розділу, прохання малого хлопчини про їжу:

«Тоді, татусю, хочу я померти.
Купи мені, будь ласка, домовину
Маленьку білу домовину
Такого кольору, як матері лице;
О, дай мене на цвинтар віднести
І закопати в землю!
Мерці щасливі, ой, які щасливі.
Вони не голодують!» [5, с. 9].

«Ugy én ohajtom a halált, apám,
Kérlek, szerezz nekem koporsót,
Egy kis fehér koporsót,
Olyan fehéret, mint anyámnak arca,
Vitess a temetőbe
És tégy a föld alá...
A holtak olyan boldogok,
Mert nem éheznek ők!» [13, с. 974].

Для підсилення емоційності ситуації перекладач заміняє звертання *apám,* що означає *батьку мій* чи *тату мій* на більш притаманне для дитячого мовлення *татусю*, та додає вигуки *о, ой.* Здійснює перекладач у наведеному уривку й обов'язкову граматичну трансформацію, пов'язану з перекладом каузативної форми дієслова. В угорській мові є такі суфікси, котрі означають, що дія виконується не безпосередньо тим, про кого мова, а переходить на іншу особу. Оскільки в українській мові відсутня граматична форма каузативності, а також через аглютинативний характер угорської мови, перекладач змушений перекласти прохання мовця, що виражене двома словами *vitess a temetőbe,* довшою конструкцією *дай мене на цвинтар віднести,* яка однак цілком відповідає змісту висловлювання.

Можемо відзначити, використовуючи термінологію Ю. Найди, що Ю. Шкробинець втілив у своєму перекладі принцип функціональної еквівалентності, тобто створив між перекладеним текстом та його читачем такий самий зв'язок, який існував між оригінальним текстом і його читачем – носієм мови. Це простежуємо в першу чергу в перекладі таких конструкцій, які перекладені типово українською лексикою та виразами, і які є зрозумілими для представника української ментальності. До прикладу, у третьому розділі звертання душі до Бога − «*Isten, légy üdvöz, légy imádva!»* [13, с. 978], що перекладається як «*Боже, будь ласкавий, будь обожнюваний!»,* Ю. Шкробинець перекладає, вживаючи церковний молитовний вигук: *«Осанна, господи, і молитви тобі!»* [5, с. 13]. У цій же частину тексту висловлене ще одне звертання до Всевишнього «atyám», яке дослівно перекладається як *батьку мій,* проте це звертання є в угорців шанованішим, ніж наприклад *apám*, не просторічним, та часто вживається як одне з найменувань бога. Ю. Шкробинець у перекладі також підбирає типовий для українців вираз для називання бога − *небесний царю* [5, с. 13]: *«hű fiad vagyok, atyám!»* [13, с. 978] − «*я твій вірний син, небесний царю!»* [5, с. 13]. Нижче в тексті це саме звертання до Бога *atyám* у реченні *«Egy éltet adtál énnekem, atyám»* [13, с. 978], перекладач передає вже як *отче*: *«Одне життя мені ти, отче, дав»* [5, с. 13], що теж відповідає нормам української церковної лексики, що знайшла вираження і в творах художньої літератури як вираз «*Отець небесний»* [10, с. 804].

Перекладач підбирає часто застарілі українські слова чи вирази, щоб наблизити мову перекладу до мови оригіналу твору, адже й угорська мова середини XIX ст. відрізняється у дечому від мови сучасної. Так, повішення старого злодія, яке в поемі описане словом *Fölmagasztaltatásán* [13, с. 989], що дослівно означає *при його піднесенні* він перекладає словом *вшестя,* що є застарілою назвою одного із церковних свят, а саме Воскресіння: «*На вшесті злодія старого / Була й сусідка»* [5, с. 25].

Знаходимо в перекладі Ю. Шкробинця й новотвори, наприклад слово *теплосяйний* у контексті *«Мов поцілунок бога теплосяйний»* [5, с. 15], яке він утворив перекладаючи *«Fényes meleg csók isten ajakárul!»* [13, с. 980], об'єднавши слова променистий (сяючий) і теплий.

Прагнення перекладача наблизити текст до читача виявляється і в тому, що він використовує українські фразеологізми для передачі значень угорських лексем чи підсилення ситуації, яка є зрозумілою з контексту, але у оригіналі фразеологізму не вжито. Так, у сьомому розділі, у якому мовиться про гірке дитинство Сильвестра, при перекладі ситуації, коли чотирирічного хлопчика після смерті опікуна-злодія сусідка прогнала просто виставивши за двері, він перекладає вираз *«Ment, mendegélt»* [13, с. 990], що означає *йшов, йшов по волі, потихеньку* за допомогою фразеологізму *«Й пішов, світ за очі побрів»* [5, с. 26]. У подібний ситуації, коли він змушений був піти невідомо куди, опинився Сильвестр і в юнацькому віці, але вже з власної

волі. Перекладаючи цей випадок, Ю. Шкробинцю вже не потрібно було застосовувати розширення тексту, а просто обіграти виражене угорською: *«Amerre látott, arra indult»* [13, с. 1005], «*Куди побачив, туди й пішов»* він перекладає як *«Подався він, куди світили очі»* [5, с. 43].

Проаналізувавши увесь текст перекладу поеми «Апостол», можемо відзначити, що Ю. Шкробинцю вдалося здійснити повноцінний переклад, що містить гармонійне поєднання вдало перекладеного змісту й форми першотвору, однак разом з тим відчувається і його особистий хист перекладача. Тож повністю погоджуємося з міркуваннями О. Ігнатович стосовно того, що Ю. Шкробинець «і в перекладацькій праці – був особистістю, котра не «розчинялася» в чужому тексті, не ставала аморфністю, підвладною оригіналу, а творив у боротьбі за власне "Я" і міг «тримати удар» навіть генія. У цьому, здається, і полягав його талант, талант пілігрима, котрий знайшов свій шлях у літературі, щоб долинути ним до вічності…» [3, с. 26].

Оце вміння «тримати удар» генія простежується і в перекладі повісті у віршах «Витязь Янош», який Ю. Шкробинець здійснив одночасно з Л. Первомайським у 1972 році. Фольклорно-казкова поема, яку Дежев Костолані по праву називає «угорською Одісеєю», у перекладі Ю. Шкробинця звучить дуже природньо, бо йому вдалося майстерно відтворити українською один з найважливіших елементів цього твору – ритмомелодику, а разом з нею й особливості угорського народного віршування спрямованого на такт, а саме у цьому випадку чотиритактну напівдванадцятку, зберігши при цьому й парні рими (a, a, b, b), тож можемо твердити, що перекладач пізнав так би мовити «серце угорського віршування». Як приклад наведемо кілька строф із першого розділу:

Kisleány szoknyája térdig föl van hajtva,
Mivelhogy ruhákat mos a fris patakba';
Kilátszik a vízből két szép térdecskéje
Kukoricza Jancsi gyönyörűségére [13, с. 209].

Дівчина спідницю зручно підібгала,
В течії студеній одежину прала.
Блискають коліна звабно над водою,
Янчі Кукурудза тішиться красою [6, с. 5].

***

Kicsalta a leányt édes beszédével,
Átfogta derekát mind a két kezével,
Megcsókolta száját nem egyszer sem százszor,
Ki mindeneket tud: az tudja csak,
hányszor [13, с. 210].

Виманив дівчину звабними словами,
Й, стан гнучкий обнявши обома руками,
Уст її медових солодощі звідав:
Раз, а чи стократно, – скаже те всевіда [6, с. 7].

Висновки. Творчість Шандора Петефі займає особливе місце в перекладацькому доробку Ю. Шкробинця. Йому вдалося відтворити в українському перекладі особливості віршових творів поета як довершені зразки художньої системи таким чином, що переклад нічим не поступається оригіналові. Перекладацький хист проявляється у збереженні довжини рядків, кількості складів, римування, підборі змістових компонентів, які разом утворюють довершену структуру передачі поетичних образів. Застосовані перекладачем трансформації є адекватними та вмотивованими і, що дуже важливо, сприяють створенню художніх, мистецьких творів. Перспективами подальшого дослідження залишається детальний перекладознавчий аналіз усіх рівнів тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арань Я. Толді / з угор. переклав Ю. Шкробинець. Ужгород-Будапешт : Вид-во «Інтермікс», 1994. 160 с.
2. Івасюк О.Я. Теорія і практика віршового перекладу. (На матеріалі творів Маргот Озборн та їх українських перекладів). Чернівці, 2015. 159 с.
3. Ігнатович О.С. Літературні портрети. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2013. 120 с.
4. Олександрова К. Угорська література на Україні. *Всесвіт.* 1975. № 4. С. 178-181.
5. Петефі Ш. Апостол / пер. з угор. Ю. Шкробинця. Ужгород : Карпати, 1968. 111 с.
6. Петефі Ш. Витязь Янош / пер. з угор. Ю. Шкробинця. Київ : Веселка, 1972. 84 с.
7. Петефі Ш. Поезії / пер. з угор. Л. Первомайського. Київ : Дніпро, 1972. 375 с.
8. Плоскіна В. Сенсація одного літературного перекладу. Чому Юрій Шкробинець не збирається нікого переконувати? Інтерв'ю з перекладачем поеми Яноша Араня «Толді» на українську мову. *Громада*. 1996. Березень 3. С. 4-5.
9. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Том 7, 1976. С. 500.

10. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні ; редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970 - 1980. Том 5, 1974. С. 804.

11.Шкробинець Ю. Угорська арфа. Ужгород : Карпати, 1970. 223 с.

12. Юрій Шкробинець – поет, перекладач : до 80-річчя від дня народж. : бібліограф. покажч. / уклад. : М.Б. Бадида, Т.Г. Балаж, О.А. Канюка, Є.Й. Слуцька. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2008. 100 с.

13. Petőfi S. Összes költeményei. Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972. 1219 o.

РОЗДІЛ 3
ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ І ТИПОЛОГІЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'246.2(477.87)
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.4

MAGYAR–UKRÁN NYELVI INTERFERENCIAJELENSÉGEK KÁRPÁTALJÁN

HUNGARIAN-UKRAINIAN LINGUISTIC INTERFERENCE PHENOMENA IN TRANSCARPATHIA

Bárány Erzsébet,
orcid.org/0000-0001-8395-5475
PhD, docens
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola,
Filológiai Tanszék Ukrán Tanszéki Csoport,
Nyíregyházi Egyetem,
Ukrán Nyelv és Kultúra Intézeti Tanszék

Gazdag Vilmos,
orcid.org/0000-0002-9331-2307
PhD, docens,
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola,
Filológiai Tanszék Magyar Tanszéki Csoport

The fact that the current territory of Transcarpathia has a centuries-old history of coexistance between the Hungarians, Ukrainians and other cultures is undoubtedly well reflected in the languages of the interacting ethnic groups. This study cannot make a full presentation of interference phenomena occured due to the bilingual situation in the area, however, it can give an overall picture of the contact effects by showing the main features and adding a few examples. We'll briefly speak of the bilingual situation in Transcarpathia, the main types of loanwords, the development of their naturalization process, their meaning and code change and the language usage characteristics of the local population.

The state language has a two-sided effect on the Transcarpathian Hungarian language: on one hand, the linguistic phenomenon as a result of the natural language relations. The Hungarian minority in the area has a day-to-day interaction with the slavic population, they master certain activities, take different tools, and spontaneously learn their names as well. The other, more intense effect of the state language is caused by the civil services.

The loanword has prevalence and can be placed at a stage of the naturalization process because of it's adaptation to recipient language the loanword's phonological specialties, morpheme structure, sometimes even it's meaning changes.

The loanword's change of meaning is also common. The two main groups can be defined by the direction of movement of the given word's semantic field. According to this, we can talk about meaning expansion and meaning narrowing, which are close to similarity-based name transfer (hasonlóságon alapuló névátvitel), since they practically move along the lines of related terms.

Most of the loanwords can be found in the stage of orality and a continuous decrease can be noticeable moving towards written language variations. Only a certain amount of words will get to the stage of codification or standardization.

Key words: Transcarpathia, Ukrainian, Hungarian, bilingualism, linguistic interference phenomena, loanword, code change, use of names.

Багатовікова історія співіснування угорського та українського, а також інших етносів на території сучасного Закарпаття безсумнівно відбилася на мові етнічних груп, які контактують між собою. Повний опис явищ інтерференції, спричинених двомовною ситуацією, очевидно, неможливий у статті такого типу, але в ній можна спробувати дати всебічне уявлення про особливості міжмовних впливів хоча б за допомогою основних рис і кількох пов'язаних з ними прикладів. Коротко розглянемо розвиток двомовної ситуації на Закарпатті, основні типи запозичень, чинники, що зумовлюють їх уживання, способи адаптації, основні різновиди змін у значенні запозичень і державний вплив на використання угорської мови в Закарпатті, що має двоїстий характер. Перша його складова – це природне мовне явище, що виникає внаслідок мовних контактів. Закарпатські угорці щоденно взаємодіють зі слов'янським населенням регіону, переймаючи від нього певні види діяльності, предмети побутового вжитку, а разом із ними – і відповідні назви.

Інша складова державного впливу, котра діє значно інтенсивніше, є результатом цілеспрямованої мовної політики державного апарату. Запозичені слова мають певний рівень поширеності та проходять різні етапи процесу адаптації. При цьому їхня звукова форма і морфемна структура можуть зазнати певних змін відповідно до системи мови-реципієнта, а також можливе модифікування їхнього значення.

Зміна значення запозичених слів є доволі поширеним явищем. Основні різновиди подібних змін можна визначити з урахуванням напряму семантичних зрушень. Відповідно, виділяють розширення або звуження значення, які близькі до механізму метафоричного перенесення, оскільки відбуваються в межах споріднених понять.

Більшість запозичених слів функціонують переважно на рівні усного мовлення, а з переходом до письмових форм їхня кількість поступово зменшується. До етапу кодифікації, або у випадку можливого входження до літературного стандарту, доходить лише незначна частина запозичених слів.

Ключові слова: Закарпаття, українська мова, угорська мова, білінгвізм, явище міжмовної інтерференції, запозичення, перемикання кодів, вживання антропонімів.

Bevezetés. A jelenlegi Kárpátalja területén a magyar, ukrán és egyéb etnikai csoportok több évszázados együttélése kétségkívül tükröződik az érintkező nyelvi közösségek nyelvhasználatában is. A kétnyelvűségi helyzetből adódó interferenciajelenségek teljes körű feltárása egy ilyen jellegű tanulmány keretein belül nem valósítható meg, azonban a legfontosabb jellemzők és néhány kapcsolódó példa bemutatásával lehetőség nyílik arra, hogy átfogó képet kapjunk a nyelvi kontaktusból fakadó hatások sokrétűségéről.

Röviden szót ejtünk a kárpátaljai kétnyelvűségi helyzet alakulásáról, a kölcsönszavak főbb típusairól, az ismeretüket meghatározó tényezőkről, a meghonosodási folyamatuk alakulásáról, a jelentésmódosulásaikról, illetve kódváltások főbb típusairól, valamint a helyi lakosság névhasználati sajátosságairól.

A nyelvi helyzet alakulása Kárpátalján

Kárpátalja területe mindig is soknemzetiségű régió volt, ahol a ruszin, a román és a magyar pásztor békésen terelgette nyájait a hegyi legelőkön, egymástól tanulva az állattenyésztés, a mezőgazdaság és az építészet különböző módszereit [1, 164. o.], ezzel alapozva meg a XII–XIII. sz. folyamán kialakult szoros gazdasági és kulturális kapcsolatokat.

Az egymás mellett élő népek ugyanis mind kultúrájukban, mind nyelvükben hatással vannak egymásra. Bizonyos gyakoriságú érintkezés jön létre e népek tagjai között. Megismerik a másik nép szokásait, elsajátítanak tőlük különböző mesterségeket, megismerik az azokhoz tartozó eszközöket, melyek idővel meghonosodnak náluk is, s ezzel együtt meghonosodnak a nyelvükben azok megnevezései is [21, 35. o.; 26, 221. o.].

Épp ezért „a nyelvi kölcsönhatások vizsgálatában fundamentális fontossága van a társadalmi, művelődéstörténeti, politikai és néhány más nem nyelvi tényező számbavételének” is [18, 18. o.]. A jelenlegi Kárpátalja területén beszélt magyar nyelvváltozatok az évszázadok során peremnyelvjárási jellegükből fakadóan mindig is az intenzív nyelvi kapcsolatok színteréül szolgáltak [8, 129–130. o.; 21, 89.o.], melyekre, ahogyan az egyetemes magyar nyelvre is, komoly hatást gyakoroltak a keleti szláv (leginkább az orosz és ukrán) nyelvek.

A trianoni békeszerződés aláírását követően a terület magyar lakossága kisebbségi népcsoporttá, nyelve pedig a mindenkori államnyelvnek alárendelt kisebbségi nyelvvé vált.

A kárpátaljai magyar nyelvhasználatra nehezedő államnyelvi hatás kétrétű (erre vonatkozólag lásd az 1. ábrát): az első része a természetes nyelvi kapcsolatok eredményeként megvalósuló nyelvi jelenség. A kárpátaljai magyarok ugyanis mindennapi kapcsolatban állnak a területen élő szláv lakossággal, s tőlük elsajátítanak bizonyos tevékenységeket, átvesznek különféle használati eszközöket, s ezekkel együtt spontán módon megtanulják azok elnevezéseit is. Az államnyelvi hatás másik, s sokkal intenzívebben ható oldala az államapparátus által megtervezett.

1. ábra: Az államnyelvi hatás megnyilvánulási formái
(Saját szerkesztés)

A kétnyelvűségi helyzetből fakadó nyelvi jelenségek

A kétnyelvűségi helyzet a helyi magyar és az ukrán nyelvváltozatokban is különféle másodnyelvi hatások formájában realizálódik:

***Kölcsönszavak**:* a magyarban megjelenő szláv lexikai elemek, illetve az ukránban megjelenő hungarizmusok. A kölcsönszó bizonyos fokú elterjedtséggel jellemezhető, és elhelyezhető a meghonosodás folyamatának valamely szakaszán, mivel az átvevő nyelvi rendszerhez igazodva némileg átalakul hangalakja, morfémaszerkezete, esetleg módosul a jelentése. Így a kölcsönszó magába foglalja az idegen szó és a jövevényszó kategóriáját is. Ugyanakkor nem tekinthető kölcsönszónak az a szó, amely egyszeri előfordulású, s csupán egy beszélőnél jelentkező interferenciajalenség [4, 23–33. o.]. A kölcsönszó alatt általában azokat az idegen elemeket értik, amelyek eredeti hangalakjukkal azonos vagy hasonló formában kerültek át az átvevő nyelvbe, ugyanakkor tágabb értelemben az átvevő nyelvbe tükörfordítás,

illetve jelentéskölcsönzés által bekerült szavak is kölcsönszónak minősülnek [19, 19–20. o.]. Ezeket indirekt vagy közvetett kölcsönszónak nevezik.

A nemzetközi és a magyarországi gyakorlatnak megfelelően a kárpátaljai magyar nyelvjárások szláv elemeit a kölcsönszavak típusai alapján is megpróbálták már kategorizálni. Csernicskó István (szerk. 2003) kötetének a Hires Kornéliával írt fejezetében [7, 125–138. o.] és egy későbbi tanulmányában [27] a magyarországi nyelvészek [18; 2] munkáira alapozva a következő kölcsönszótípusokat különíti el:

Közvetlen (lexikai) kölcsönzés: a szó eredeti hangalakjának a megtartásával kerül sor annak átvételére. Az ilyen kölcsönzések a leggyakoribbak. A fentebb már ismertetett szólisták is rendszerint e szavakat tartalmazzák. Pl. *bida, bulocska, ucsiliscse, szprávka* stb.

• Hangalakkölcsönzés (fonetikai): az adott szó eltérő hangalakkal használatos az átvevő és az átadó nyelvben. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban e szavak általában a magyarban is használatos görög és latin eredetű szavak szláv nyelvbéli újrakölcsönzései. Pl. *agronóm* (agronómus), *diplom* (diploma), *referát* (referátum) stb.

• Hibrid kölcsönszavak: azok az összetett szavak, melyek egy közvetlen kölcsönszó és egy átvevő nyelvi elemből épülnek. Ezek száma igen alacsony. Ilyen szavak pl. *főszesztra* (főnővér), *kibrakkol* (kiselejtez), *povorotnyiklámpa* (indexlámpa) stb.

• Jelentéskölcsönzés: az átadó és az átvevő nyelv hasonló hangalakú és jelentésszerkezetű elemei között mehet végbe. Ilyenkor a szó a másik nyelv hatására új jelentéssel gazdagodik. Pl. *csenget* (telefonál), *dolgozik* (működik), *kimenő* (szabadnap) stb.

• Tükörszavak: a másodnyelvi modell alapján fordítás útján jönnek létre. Pl. *'szöveget' átfordít* (lefordít), *'pénzt' cserél* (vált), *'kérdést' felad* (feltesz).

Névhasználati és megszólítási sajátosságok: A szláv hatás a kárpátaljai magyarok névhasználatára is komoly befolyást gyakorol. Kárpátalján a keleti szláv szokás szerint a magyarokat is háromelemű névvel (családnév–keresztnév–apai név) anyakönyvezik [6, 154. o.], illetve a magyar nevek is az ukrán írásrendnek megfelelően cirill betűkkel szerepelnek minden személyi okmányban [5, 164. o.]. Ezek természetesen nemcsak a hivatalos dokumentumokban rögzültek. A kárpátaljai magyar köznyelvben is rendszeresen használják őket. Szóbeli használatuk egyfajta metaforikus kódváltásként is felfogható, hiszen az a többségi kultúra megszólítási hagyományának a kisebbségi nyelvi reprezentációjaként is értelmezhető. Vagyis ez a nyelvi forma összemossa a „mi" és az „ők" csoportot [23, 125. o.]. Emellett a helyi magyar sajtóban is gyakran találkozhatunk a háromtagú nevekkel. Az apai név a kárpátaljai magyar nyelvű sajtóban a nemzetiség feltüntetésére is alkalmas, illetve annak feltüntetése vagy elhagyása is utalhat a név viselőjének nemzetiségére. Ha például egy névsorban egyes nevek mellett fel van tüntetve az apai név, mások mellett pedig nincs, ez azt jelzi, hogy a kételemű név viselője magyar nemzetiségű [6, 159–160. o.].

A hivatalos szférában a megszólítás terén – ugyancsak a szláv hatás nyomán – a *keresztnév + apai név* formák hosszú évtizedeken át aktív használatúak voltak a magyar nyelvi kommunikációban is [10]. Emellett mindkét nyelv vonatkozásában megtalálhatók a különféle megszólítások másodnyelvi alakjai (pl. a magyarban a *gyidu*, *bábuska* vagy az ukránban a *бачі, нийні*) is.

Kódváltások: mindkét nyelv vonatkozásában gyakori jelenség a társalgás során végbemenő nyelvváltás, amikor a közlés egy része a másik nyelven hangzik el. A kódváltás jelensége nem más, mint a beszélők által egy interperszonális szituáción, vagy akár egy mondaton belül alkalmazott váltás az egyes nyelvek vagy nyelvváltozatok között. Márku Anita véleménye szerint a kódváltásnak elsősorban nyelven kívüli okai vannak: a szituáció, a beszélők személye, egynyelvűek jelenléte, a nyelvtudás, a kontextus stb. [23, 101. o.]. Ő a kódváltás következő típusait különíti el [23, 101–135. o.; 22, 27–37. o.]: **1. Kontextuális** a kódváltás akkor, ha kiváltó oka a nyelvi hiány, nyelvi deficit, lapszus, a nyelvtudás hiányossága, funkciója pedig ezek megszüntetése. Ide sorolandó az anyanyelvi beszéd során alkalmazott másodnyelvi kitöltés, idézés, kiváltás és kötés, fordítás, ismétlés, magyarázat, közbevetés, személyes/objektív álláspont kinyilvánítása [23, 107–112. o.]. **2. Metaforikus** a kódváltás, ha funkciója a saját- vagy az idegen/másodnyelvhez, illetve annak beszélőihez való attitűd, viszony kifejezése, vagy ha a kontextusnak szimbolikus jelentése van. A metaforikus kódváltás szolgálhatja a szolidaritás, a kizárás, a státuszemelés, a nyelvi ellenállás, a bizalmasság, az érzelmi és nyelvi nyomaték kifejezését, illetve funkcionálhat a nyelvi játék eszközeként is [23, 113–124. o.]. **3. Szituatív kódváltás** a mindenkori kommunikációs helyzet nem nyelvi körülményeitől, (például a beszédhelyzet megváltozása, a beszédtéma, a partner vagy partnerek cserélődése, egynyelvűek jelenléte) meghatározott kódváltás. A kárpátaljai magyar közösségben a kódváltás fentebb idézett számos típusa közül az idézés fordul elő a leggyakrabban, mellyel a beszélő a korábban más nyelven elhangzott párbeszédet felidézi, szavainak alátámasztására használja, mintegy személyesíti, hitelesíti mondanivalóját [9, 122. o.].

A kölcsönszavak elterjedési mechanizmusa

A legtöbb kölcsönszót mindkét nyelvváltozat vonatkozásában a szóbeliség szintjén találhatjuk, s folyamatos számbeli csökkenés figyelhető meg az írott nyelvváltozatok felé haladva. A kodifikációig, illetve az esetleges standardizációig (az esetleges jövevényszóvá válásig) pedig csak elenyésző számú kölcsönszó jut el. Ezt a 2. ábrával tudjuk szemléltetni

2. ábra: A kölcsönszavak meghonosodási folyamata
(Saját szerkesztés)

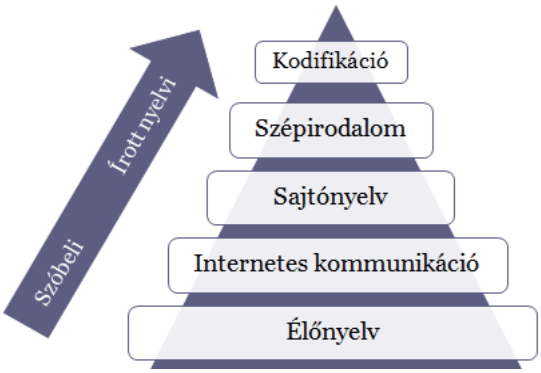

A kölcsönszó-ismeretet meghatározó tényezők

A változás a szókincs terén mindig kétirányú folyamatot jelent, ugyanis a bővülés és a kikopás is egy időben zajlik [14, 46–84. o.; 15, 249–250. o.]. Ez természetes jelenség, mely szoros összefüggést mutat a társadalmi, gazdasági, kulturális és akár politikai változásokkal is. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a kölcsönszavak (s általában a szavak) ismeretére jelentős hatással van az átvétel ideje és ezzel párhuzamosan az adatközlők életkora: a korábbi érához kapcsolódó szavak általában az idősebb generáció, míg az az új korszak neologizmusai fiatalabb generáció körében ismertebbek. Ezen kívül természetesen más tényezőket is érdemes lehet figyelembe venni. Folyamatosan archaizálódnak azok a kölcsönszavak, amelyek olyan fogalmakat, dolgokat neveznek meg, amelyek mára már nem léteznek, vagy nem használatosak, illetve azok is, amelyek őrzik a korábbi évtizedek ideológiai színezetét. Emellett az is mérvadó lehet a kölcsönszavak ismeretét illetően, hogy azok mennyire tartoznak az általános, vagy inkább az erősen nemhez kötött fogalomkörökhöz (szemantikai mezőkhöz).

A kölcsönszavak jelentésváltozásai

A kölcsönszavak az esetek többségében megőrzik az átadó nyelvi jelentésüket, viszont gyakori jelenség az is, hogy az átvevő nyelvben való meghonosodásuk során valamilyen jelentésváltozáson esnek át [19, 38. o.]. Benő Attila [4, 147. o.] szerint, „ha egy lexikai átvétel egyazon nyelvváltozatban több jelentésben is használatos, akkor szinte bizonyosak lehetünk abban, hogy meghonosodott elemmel, jövevényszóval van dolgunk”. Vagyis a kölcsönszavak jelentésmódosulásainak a vizsgálata révén képet kaphatunk az egyes szavaknak az átvevő nyelvbe való beépüléséről, meghonosodási fokáról.

A kölcsönszavak jelentésváltozása nem egynemű jelenség. A két legfőbb csoport az adott szó szemantikai mezőjének a mozgásiránya alapján hozható létre. E szerint jelentésbővülés, illetve jelentésszűkülés kategóriákról beszélhetünk, melyek közel állnak a hasonlóságon alapuló névátvitelhez, ugyanis lényegében az egymással rokon fogalmak vonalán mozognak [16, 150. o.].

Jelentésbővülés*:* Jelentésbővülésről Horváth Péter Iván szerint akkor beszélhetünk „ha egy nyelvi elem – alaki módosulás nélkül – egy olyan valóságrészre utal, amelyet korábban nem jelölt” [17, 157. o.], vagyis „a jelentésbővülés esetén a jelentésterjedelem megnő, azaz a szó a dolgoknak, cselekvéseknek stb. egy szélesebb osztályára kezd vonatkozni” [24, 76. o.].

• A szláv kölcsönszavak jelentésbővülése

Az orosz nyelvből átvett *geroj* (or. *герой*) hős jelentésű szó a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban pejoratív színezetű jelentéstartalommal egészült ki. Ugyanis a szó itt az eredeti jelentése mellett a gőgös, nagyképű, hősködő emberek jelölésére is vonatkozik. A *princessza* szó (ukr. принцеса, or. принцесса), mely az átadó nyelvekben hercegnő jelentésben használatos, a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a kényes, nagyzoló, beképzelt nőkre is vonatkozik.

• A hungarizmusok jelentésbővülése

бі́мбовка, лі́мбов (eufemizmus) ‘férfi nemi szerve’ < m. *bimbó,* N. *bimbó*[2]: В одного югаса аж виперлась *бімбовка*, В шпиталях сплять кастровані русини [30, 22. o.]. A kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban a *бімбо̂в* főnévnek a következő szemantikai jelentései vannak: 1. ‘lomha ember’; 2. ‘nagy fajta bab’; 3. ‘a gesztenye szúrós héja’; 4. ütéstől okozott fejdudor’; 5. ‘bimbó’; 6. ‘lassú járású ökör beceneve’ [29, 578. o.]. A magyarban a 1. ‘rügy’; 2. ‘mellbimbó’; 3. ‘bogyó’; 4. ‘pupilla’ szemantikai jelentései fordulnak elő [vö. 25, 303. o.]. A **бокор** ‘tutaj’ jelentésbővülése a román nyelvben keletkezett (vö. rom. *bokor* ‘bokor; csomó; nagy tutaj’). Feltételezzük, hogy a szó román közvetítéssel került az ukránba: В нижніх селах зупинявся пліт. *Бокор*, пліт, по-галицьки – дараба, Фарканів на ньому і камрат [30, 13. o.]. A **габа** ‘hullám; hullámverés’ jelentésbővülése a víz ömlésekor habzik következtében jött létre: Всі ми замішані на Тиси течії – *габа* ласкава в неї шовкова… [31, 49. o.]. A jelentésbővülés egy másik eredménye a ‘vízesés a folyó medrének keskeny helyén’: Потужили ми швайки на дарабі та й кермами, єк грудьми, боремося із *габами* [34, 243. o.]. A **говгірь** < m. *hóhér,* N. *hó*[2]-

hér több jelentésben elterjedt a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban: vö. 1. ‘zsarnok, kínzó, hóher’; 2. ‘óriás’; 3. ‘naplopó’ [29, 589. o.]. A szépirodalomban ‘magas erős veszélyt okozó ember’: Айбо, на мою душу, такі *говгірі*, як дихнуть своїма торомбатими ротищами на чилядину… [28, 156. o.].

Jelentésszűkülés*:* A jelentésszűkülés akkor megy végbe, ha „a kölcsönzött lexéma az átvevő nyelvben szűkebb specializáltabb jelentésben válik használatossá, mint az átadó nyelvben” [19, 38. o.], vagy ahogyan azt Benő [3, 91. o.] írja „a jelentésszűkülés a szó fogalmi-logikai alkatának azt a változását jelöli, amikor a lexéma jelentése az eredeti jelöltjéről átmegy a neki alárendelt, szűkebb körű fogalomra.”

• ***A szláv kölcsönszavak jelentésszűkülése***

Ide sorolhatjuk például a teljes magyar nyelvterületen elterjedt *kulák* (ukr., or. кулак) kölcsönszót, melynek az átadó nyelvekben a következő jelentései ismertek: 1. a) ökül, marok; b) [kat] összevont erő; c) [műsz] bütyök, pecek; 2. zsírosparaszt, kulák. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a szó azonban csak a kommunista rendszerből ismert zsírosparaszt jelentésében használt, s szolgál az átlagosnál gazdagabb személyek jelölésére. Ugyanezt figyelhetjük meg a *provodnyik* (or. проводник) szó esetében is. Az orosz szónak ugyanis a következő jelentései ismertek: 1. a) [fiz] vezető (test); b) [átv] közvetítő; 2. a) kísérő, vezető; b) [vasút] kalauz, kísérő. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban azonban a szó csak a kalauz, utaskísérő jelentésben ismert. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy itt a kalauz jelölésére a *revizor* (or. ревизор; ukr. ревізор) szó is használatos, mely a magyar nyelvterület más részein ilyen jelentésben nem ismert. Másutt ugyanis a revizor, valószínűsíthetően német nyelvi átvételként más jellegű dolgok ellenőrzését (pénzügy, hivatali működés, termelés, nyomdai munkálatok) ellátó személyre vonatkozik.

• ***A hungarizmusok jelentésszűkülése***

A máramarosi ukrán nyelvjárásokban elterjedt a magyarból átvett **кóцка** két jelentése: 1. ‘hatlap alakú cukor, kő, fa’, 2. ‘sors’ és a *коцкáтый, коцковáтый* ‘kockás’, *коцкóвый* ‘kocka alakú’ derivátumok [32, 152. o.]. A vizsgált anyagunkban a ‘kockára osztott földterület’ szemantika fordult elő: Розміряли, вчирили межу, накопали гонти, вчинили *«коцку»* і половину передали [33, 55. o.]. A **фатí(ý)в** ‘fiú’ < m. N. *fattyú* a kárpátaljai nyelvterületen ‘fiú’, ‘házasságon kívül született gyerek’ jelentésben elterjedt [vö. 29, 630. o.]. Az irodalmi szövegkörnyezetben csak a ‘fiú’ szemantika adatolt: Ганьба, же не має варош такого *фатьова* [35, 62. o.]; Нінчен проблем! – зрадовалися *фатьови* [28, 128. o.].

A másodnyelvi homonimák létrejötte és előfordulása

A jövevényszavak meghonosodása révén elég gyakori jelenség a homonimák létrejötte. Különösen igaz lehet ez a határon túli magyar nyelvváltozatokra, melyekbe nagy számban kerülnek át államnyelvi kölcsönszavak, s ezek között természetesen előfordulnak olyan szavak is, amelyek homonimái bizonyos közmagyar szavaknak. Ez a jelenség a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott orosz és ukrán kölcsönszavak körében is megfigyelhető. Ilyen másodnyelvi homonimákként tekinthetünk például az alábbi szavakra:

akt – A szó az ÉrtSz [13, I. 91. o.] és az ÉKSz[2] [12, 18. o.] szerint is a ’meztelen emberi (általában női) testet’, valamint ’az azt ábrázoló művészi alkotást’ jelenti. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban viszont az *akt* (fn) az ukr., or. *акт* kölcsönszó átvételeként 1. ’jegyzőkönyv’; 2. ’okirat’ jelentésben is használatos. Pl. *A főosztály szakembere azt mondta, hogy esetünkben új akt kiállítására van szükség.* (Kárpáti Igaz Szó, 2011. március 4.).

bál – Az ÉrtSz. [13, I. 395. o.] és az ÉKSz.[2] [12, 83. o.] is a ’nagyobb szabású táncmulatság’ jelentésben adatolja. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban (főleg a diáknyelvben) a *bál* (fn) az ukr. *бал*, or. *балл* kölcsönszavak hatására ’pontszám, eredmény’ jelentésben is használatos. Pl. *Egy hete kértem, hogy mutassa meg, hány bálom van.* (2012_Kórház_Résztvevő_N_20-s). Adatolva még: KMNySz. 1: 57 (más jelentésben).

Összegzés. Az, hogy a jelenlegi Kárpátalja területén több évszázados múltra tekint vissza a magyar és ukrán, illetve más etnikumú lakosság együttélése kétségkívül jól megmutatkozik az egymással kapcsolatba kerülő népcsoportok nyelvében is. A kétnyelvűségi helyzet nyomán megjelenő interferenciajelenségek teljes körű bemutatására egy ilyen jellegű írás egyértelműen nem vállalkozhat, ugyanakkor, ha csak a főbb sajátosságok és néhány kapcsolódó példa segítségével is, de megpróbálhat egy átfogó képet adni a kontaktushatásokból fakadó sajátosságok sokrétű mivoltáról.

IRODALOM

1. Balogh Lajos. Magyar nyelvi elemek a Kárpát régióban (A Kárpát nyelvatlasz I. kötete alapján). In. Gadány Károly szerk. *Nemzetközi Szlavisztikai Napok 4*. Szombathely, 1991. 163–171.o.

2. Bartha Csilla. *A kétnyelvűség alapkérdései – Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

3. Benő Attila. *A kölcsönszó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-szemantikai kérdései*. Erdélyi Tudományos Füzetek 246. Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, 2004.

4. Benő Attila. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai.* Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó Bolyai Társaság, 2008.

5. Beregszászi Anikó–Csernicskó István. A kétnyelvűség (bilingvizmus) fogalma. In. Csernicskó István szerk. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. 28–31.o.

6. Beregszászi Anikó–Csernicskó István. Az ukrán nyelv oktatása a kárpátaljai magyar iskolákban: nyelvpedagógiai és nyelvi emberi jogi problémák. In. …*itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint, 2004. 97–108.o.

7. Csernicskó István szerk. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003.

8. Csernicskó István. A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993). In. Kassai Ilona szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*, Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete,1995. 129–145. o.

9. Csernicskó István. A kódváltás. In. Csernicskó István szerk. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003.120–125.o.

10. Csernicskó István–Beregszászi Anikó. A megszólítás változatai az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatóinak körében. In: Sándor, Klára szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia*. Szeged: JGYTF Kiadó, 1998. 171–178.o.

11.Csernicskó István–Hires Kornélia. A kölcsönzés In. Csernicskó István szerk. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. 125–138.o.

12. ÉKsz.[2] = *Magyar értelmező kéziszótár.* Főszerk. Pusztai Ferenc. 2., átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003.

13. ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László főszerk., 1978–1980. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Harmadik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

14. Fazakas Emese. *Bevezetés a magyar nyelvtörténetbe. Nyelvi változások, a magyar helyesírás és szókincs története*. Bolyai Társaság–Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2007.

15. Gerstner Károly. Szókészlettörténet. In: Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta, 2018. 249–270.o.

16. Hadrovics László. *Magyar történeti jelentéstan*. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.

17. Horváth Péter Iván. *(Ny)elvi kérdések. 100 könnyed ismeretterjesztő cikk.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 173. Inter KHT, Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2015.

18. Kontra Miklós. A nyelvek közötti érintkezés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó" orvosi nyelvünkre. *Nyelvtudományi Értekezések*. 109. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

19. Lanstyák István. *Nyelvből nyelvbe Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2006.

20. Lizanec Péter – Horváth Katalin 2012. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára* 1–2. Ungvár: Kárpáti Kiadó, 2012.

21. Lizanec Petro. *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján)*. Egyetemi jegyzet. Az USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztériuma, Uzshorod: Uzshorodi Állami Egyetem, 1970.

22. Márku Anita. *„Po Zákárpátszki". Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár: „Líra" Poligráfcentrum, 2013.

23. Márku Anita. *Érvényes történetek* Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében. Monográfia. Rákóczi-füzetek XLVIII. Ungvár – Beregszász: PoliPrint Kft. – KMF, 2008.

24. Pethő József. *Jelentéstan. Tankönyv a BA képzés számára*, Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2006.

25. TESz. = Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.

26. Udvari István. Pavlo Csucska: Vicsurki po baraninszki című kárpátaljai ruszin verseskötet magyar lexikai elemei. In. Borbély Anna szerk. *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi osztályán, 2000. 221–229.o.

27. Барань Єлизавета – Черничко Степан. Дослідження українсько-угорських міжмовних контактів у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II. *Acta Beregsasiensis* 2009. VIII. évfolyam, 1. kötet 91–112. o.

28. Кешеля Дмитро: Жіванський світ. Роман із народного життя у трьох серіях. Ужгород, 1997. 188 с.

29. Лизанец П. Н., Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи. Будапешт, 1976.

30. Мідянка Петро. *Фараметлики*. Ужгород. 1994, 64 с.
31. Мідянка Петро: *Зелений фирес*. Поезії. Ужгород, 1999. 138 с.
32. Сабадош Іван: *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород, 2008.
33. Станинець Юрій: *Юра Чорний*. Ужгород, 1991. 254 с.
34. Черемшина Марко. *Вибрані твори*. Ужгород, 1952. 358 с.
35. Чучка Павло. *Вичурки по-баранинські*. Закарпатська застільна книга у 2-х томах (том перший і останній). Баранинці–Ужгород, 1992. 120 с.

УДК 811.151.141'243:37.016
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.5

ADALÉKOK A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV OKTATÁSÁNAK KEZDETI SZAKASZÁHOZ.A XVIII–XIX. SZÁZADI NÉMET AJKÚAKNAK SZÓLÓ MAGYAR NYELVMESTEREKRŐL

ADDITIONS TO THE BEGINNING PHASE OF EDUCATING HUNGARIAN AS A FOREIGN LANGUAGE. HUNGARIAN LANGUAGE MASTERS FOR GERMAN-SPEKERS IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

Nagy Dóra,
orcid.org/0000-0002-2939-2859
doktorandusz,
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola,
tudományos segédmunkatárs,
Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpont

The program-like education of Hungarian as a foreign language started in the beginning of the 18th century. In the territory of historical Hungary the Hungarian-German bilinguality and multilingualism was generally widespread. In some western parts of Hungary, in Slovakian, Serbian, Transilvanian and other territories, and in the northwestern corner of Transdanubia, the German bourgeoise was in a relative majority. Besides this, larger German communities were living in some of the North Transdanubian regions, and in bigger cities of Transcarpathia: in Mukachevo and in Uzhhorod. The Germans literary centers were formed in Bratislava, Pest-Buda and Sibiu – the most significant cities of historical Hungary from educational and administrative perspectives. Concidering these rations, it is understandable, that the textbook authors emphasized the education of Germans during the 18th and 19th centuries.

In my study, I point out a few fascinating detail from the work of German language masters from this period, including contrastive linguistic, hostory of language teaching and cultural-historical perspectives as well.

After the short historical recap I present a few significant grammar work. I also mention the first grammar book for teaching Hungarian as a foreign language, the work of Mátyás Bél: *Der ungarische Sprachmesiter…* and the only grammar book that has remained from the author Mihály Ádámi: *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst…* . Besides this I talk about the books of Mihály Vörösmarty *Kurzgefasste ungarische Sprachlehre für Deutsche…*, and Ferenc Verseghy *Ungarische Sprachlehre…* . At the methodological aspects I point out a few important detail from the work of József Márton and Ferenc Császár. The closing part of this study contains two dialogues that represent the use of language in this period.

Key words: Hungarian as a foreign language, Hungarian grammar books for Germans in the 18th and 19th centuries, the history of Hungarian grammar books, language education.

Програмне, системне викладання угорської мови як іноземної розпочалося на початку XVIII століття. На території історичної Угорщини типовою була угорсько-німецька дво- або багатомовність. У деяких районах Західної, Верхньої та Південної Угорщини, Трансильванії та Банату, а також на північно-західних територіях Трансданубії німецькомовне міське населення становило відносну мовну більшість. Великі німецькі громади проживали в окремих містах Північної Трансданубії, а також у більших містах Карпатського регіону, зокрема в Ужгороді та Мукачеві. Літературні центри угорських німців сформувалися у важливих з точки зору освіти та адміністрації містах, таких як Братислава, Пешт-Буда та Сібіу. У Верхній Угорщині значні німецькомовні громади утворювали, наприклад, ціпсери (спішські німці), а в Південній Трансильванії – саксонці. Враховуючи ці мовні пропорції, зрозуміло, що автори підручників XVIII–XIX століть насамперед орієнтувалися на навчання носіїв німецької мови.

У дослідженні ми висвітлюємо деякі цікаві аспекти, пов'язані з діяльністю німецьких мовознавців того періоду, зосередженій на питаннях історії мови, контрастивної лінгвістики, історії викладання мов та історії культури.

Після короткого огляду історичного контексту ми представляємо й аналізуємо декілька визначних тогочасних граматик. Зокрема, особлива увага приділена першому підручнику угорської мови як іноземної – праці Матяша Бела *Der ungarische Sprachmeister…*, а також єдиній відомій на сьогодні мовознавчій праці Мігая Адамі *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst….* Звичайно, у дослідженні розглядаються й такі важливі граматики, як *Kurzgefasste ungarische Sprachlehre für Deutsche…* Мігая Верешмарті та *Ungarische Sprachlehre…* Ференца Версегі. У процесі аналізу методологічних аспектів ми виокремлюємо кілька важливих моментів, пов'язаних із мовознавчими працями Йожефа Мартона та Ференца Часара.

Наприкінці статті представлено два типові діалоги, що відображають тогочасну мовну практику.

Ключові слова: угорська мова як іноземна, угорські підручники XVIII–XIX століть для німецькомовних, історія угорських підручників, викладання мов.

Bevezetés

A magyar mint idegen nyelv oktatásának a XVIII. század elejétől egyik meghatározó szegmensét képezik a német anyanyelvűeknek írt magyar grammatikák, nyelvkönyvek. Ezek nyelvtörténeti, kontrasztív nyelvészeti, nyelvtanítás-történeti és művelődéstörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőségűek a magyarországi nyelvtanírás története-

tében. Tanulmányomban ezen, egymással sok szálon összefüggő tudományterületek szempontjából kívánok néhány érdekes mozzanatot kiemelni a magyarországi németségnek írt munkákról.

Magyar–német kétnyelvűség a történelmi Magyarországon

1920 előtt, a történelmi Magyarország területén elterjedt volt a magyar–szláv, magyar–német két- vagy többnyelvűség. Egyes nyugat-magyarországi, felvidéki, délvidéki, erdélyi és bánsági területeken, valamint a Dunántúl északnyugati szegletében a német nyelvű polgárság relatív nyelvi többséget alkotott. Nagyobb német közösségek éltek egyes észak-dunántúli városokban, például Kőszegen, Sopronban, Győrben. Nem volt ez másként Kárpátalja nagyobb városaiban, Ungváron és Munkácson sem. Az 1910-es népszámlálási adatok szerint Kárpátalja teljes mai területére vetítve 10,54% volt a németség aránya [6, 25. o.]. Az ország oktatási és igazgatási szempontból meghatározó helyein, Pozsonyban, Pest-Budán és Nagyszebenben jöttek létre a hazai németség irodalmi központjai. A Felvidéken jelentős német szigeteket alkottak például a cipszerek (szepességi németek), Dél-Erdélyben pedig a szászok, akik széleskörű autonómiájukat 1224-ben nyerték el II. András király *Arany Szabadságlevel*ével (az úgynevezett *Andreanum*mal). A németség számaránya a Felvidék teljes területére vetítve elérte a 6,8%-ot az 1910-es népszámlálás adatai szerint [12, 22.o.].

A magyar mint idegen nyelv a németség körében a XVIII–XIX. században

A keresztény Magyar Királyságban a XVIII. század közepéig-végéig nyelvhasználati kettősség uralkodott: míg a hivatalos életben és az oktatásban hivatalos nyelvként egyaránt a latin dominált, addig a magyar mint *lingua franca* főként szóban, a mindennapi érintkezésben volt használatban.

Ez a helyzet akkor változott meg, amikor Mária Terézia 1777-ben kiadott oktatási rendelkezése, a *Ratio Educationis* „[…] előírta a kisgimnáziumokban az anyanyelvű kisebb fogalmazásokat, a gimnáziumokban a fordításokat latinból anyanyelvre és németre, a magasabb osztályokban a beszédgyakorlást a hazai nyelvekben, az akadémiákon (azaz az „önképzőkörökön") pedig hivatalosan is tudomásul vette, hogy külön tanulókör alakítható a hazai nyelv tanulására […]" (13, 108.o.). A Helytartótanács 1778-ban elrendelte továbbá tizennyolc tantárgyból anyanyelvű (magyar, német, szlovák, román, horvát, szerb, rutén, olasz) tankönyvek megírását, melyek közül 1781-re magyarul tíz, németül tizennégy, szlovákul négy, horvátul négy, szerbül pedig kettő meg is született [a részletes adatokat lásd:11, 197. o.].

A magyar művelődéstörténet fontos állomása a pesti egyetem (ma: Eötvös Loránd Tudományegyetem) magyar nyelv és irodalom tanszékének 1791-es megalakulása. A tanszék élére Vályi Andrást nevezték ki,[1] aki ezáltal a magyar nyelv első, hivatalosan kinevezett egyetemi tanáraként írta be magát a magyar nyelv oktatásának történetébe. Vályi több tanulmányt írt a magyar nyelv rendes és kötelező tantárgyként való bevezetésének fontosságáról. Ilyen *A' Magyar Nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd* (1791, Pest), amelyben leendő tanítványai megszólítása[2] után kifejti a tanszék feladatait[3]. Ezek közé tartozik a mai terminológiával nyelvi korpusztervezésnek nevezett folyamat, az ifjúság nevelése az anyanyelv(ápolás) fontosságára, az anyanyelv identitásképző funkciójának megértetése, valamint a magyar nyelvű irodalom megteremtése.

Szintén 1791-ben jelent meg a *Beszéd a' nemzeti nevelésről* című előadása. 1792-es röpiratában is felszólalt a magyar nyelv ügye mellett, s „azt sürgette, hogy a magyar nyelv a rendes tárgyak közt foglaljon helyet, és kötelező legyen azok számára, akik hivatalokat akarnak betölteni" [8, 151. o.].

Vályi kezdeményezései nem voltak hiábavalók: az 1792. évi VII. törvénycikk kötelezővé tette magyar tanszék felállítását, a magyar hivatalos tantárgy lett mind a közép-, mind pedig a felsőfokú oktatásban.

Mindezek eredményeként a XVIII. századtól a soknemzetiségű Magyarországon szükségessé vált egymás nyelvének megtanulása, s ennek következtében olyan módszerek és tananyagok kidolgozása is, amelyek a magyar mint anyanyelv és a magyar mind idegen nyelv tudatos elkülönítését tartják szem előtt.

A magyar mint idegen nyelv oktatásának első nagyobb korszakát 1720 és 1800 közé tehetjük.[4] Ebben a kezdeti időszakban „az anyanyelvi oktatás-

[1] Azt, hogy Vályi beiktatása nevezetes esemény volt, mi sem bizonyítja jobban, minthogy arról a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* is megemlékezett: „A' miről élesztő reménységet nyújtottunk vólt […], hogy t. i. a' Magyar Nyelvnek és Stílusnak közönséges taníttatása minden órán el fog kezdődni a' Pesti Universitásban: immár bé tellyesedett. E' folyó hónapnak 7-dikén iktattatott bé, az e' végre kirendeltt Tanító N. Vályi András Úr hivatalába, kinek hazafiúi tüzétől, 's esmeretes szép tehettségeitől sokat várhatunk." (10, 750.o.)

[2] Az „ifjúságot" a következő szavakkal méltatja: „[…] hathatósan érzik e' mellett a' Nemes Ifjak, hogy a' Nemzeti nyelvnek mivelése, a' menynyiben csak kitelhetik, minden Hazafiaknak különös kötelessége; mind azért, hogy Magyar születésűek lévén, az Ország' Nyelvén illendőképen írni 's beszélleni tudgyunk: mind azért, hogy a' Nemzeti nyelvbéli tökélletesség, általunk, jó Hazafiak által terjedgyen. Hathatósan érzik ezen kivül a' Nemes Ifjak azt is, hogy a' Magyar Hazának tagjai lévén, az Ország' nyelvét még sem tudni; nem csak dísztelen hidegség, avagy alacsonság, hanem sok tekintetben bosszantó háládatlanság." [24, o. n.]

[3] „Hármas kiváltképen való Tzéllya lehet ő Felségének és a' Hazának a' Magyar nyelvbéli Tanítószékek' felállításában. Első az Ország' Nyelvének terjesztése, és annak tisztogatása. Második az Ifjúságnak elme-Lélek- és a' szívbéli kiképeztetése. Harmadik a' Magyar nyelven írtt Könyvek' mineműségeinek rendbe szedése, és azokban az ízlésnek, a' szépnek, és a' természeti rendnek kimutatása. E' három kiváltképen szükséges és hasznos végekhez képest, már szembetűnők azoknak eszközei is, az alkalmaztatással egyetemben." [24, 11.o.]

[4] A korszakolásnál Éder Zoltán (1983) felosztását veszem alapul.

tól tudatosan eltérő céllal, az erre a célra összeállított tananyaggal (tankönyvvel) és sajátos módszerrel kezdik tanítani a magyar nyelvet […]" [7. 309.o.]. Az első német nyelvű magyar grammatika – egyúttal a korszak első nyelvkönyve – Bél Mátyás nevéhez köthető: a *Der Ungarische Sprach-Meister oder kurtze Anweisung zu der edlen Ungarischen Sprache nebst einem Anhang von Gesprächen*[5] az első olyan nyelvtan, amelyet szerzője tudatosan más anyanyelvűek tanítása céljából írt meg.

A grammatika Pozsonyban jelent meg, ahol Bél Mátyás kezdeményezésének köszönhetően kibontakozott a magyar mint idegen nyelv oktatásának első műhelye. Bél pedagógiai-módszertani tapasztalatait az ún. *paedagogiai realismus* bölcsőjében, a hallei Francke-féle intézetben szerezte. A nevelési irányt a tanintézetek gyakorlati szüksége hívta életre: „A természet nagy törvényeinek felfedezései és azoknak gyakorlati alkalmazásai, a találmányok, melyek a mindennapi élet kényelmének emelésére irányultak, szükségessé tették, hogy az oktatás […] a gyakorlati élet szükségleteivel is számot vessen." [14, 163. o.] Ennek érdekében vezették be a XVIII. elején az ún. szükséges tudományok tanítását.[6] Ebben az időben Bél Mátyás még Halleban tartózkodott, így alaposan megismerhette az ottani tanítási rendszert és módszereket. Ezt a tudását pozsonyi rektori tevékenysége során kamatoztatta: az 1714. május 4-re keltezett, a pozsonyi evangélikus iskola újjászervezését megcélzó tanterve „[…] általánosságban a hallei iskolák tantervének a másolata. Azonban Bél saját tapasztalatait is érvényesítette benne" [14, 164.o.].

A *Sprachmeister* közvetlen forrásaiként szolgáltak a nagy nyelvtaníró elődök, Szenczi Molnár Albert, Pereszlényi Pál, Komáromi Csipkés György, valamint Tsétsi János munkái. A nyelvtan népszerűségét bizonyítja, hogy első, 1729-es kiadása után 1835-ig további tizenhét kiadásban (1731, 1734, 1743, 1747, 1754, 1763, 1774, 1779, 1787, 1793, 1800, 1805, 1809, 1815, 1817, 1829, 1835)[7] látott napvilágot. Ezek közül az 1774-es átdolgozás számottevő változást jelentett: Korabinszky János Mátyás jelentősen kibővítette a nyelvtant, és a latin terminológiát németre ültette át.

Az előszóban olvashatjuk Bél munkájának fő törekvéseit: a nyelvtan azzal a céllal született, hogy a magyar nyelvet más nemzetekkel megismertesse, ugyanúgy ahogy azt más nemzetek (franciák, németek) teszik saját anyanyelvükkel. A szerző különösen fontosnak tartja, hogy a két különböző, de szomszédos német és magyar nép[8] megismerje egymást, továbbá hogy a nyelvtanítás útján elősegítse az emberek közötti mindennapi érintkezést, hiszen ahogy arra – Szent Ágoston gondolatát felidézve – az előszóban is utal: „Linguarum diversitas hominem alienat ab homine", vagyis a nyelvi különbségek elidegenítik az embereket.

A grammatika nyelvtanítástörténeti jelentőségét az is igazolja, hogy 1779-es kiadásának átdolgozott, magyarra fordított változata *Magyar grammatica vagy-is haza nyelvnek gyükeres meg-tanulására való intézet* (Buda, 1781) címmel „[…] 1815-ig tizenkét kiadást ért meg, és kizárólagos használatú tankönyv volt Verseghy iskolai nyelvtanainak megjelenéséig" [7, 310. o.].

Szintén a magyar mint idegen nyelv oktatásának első korszakában alkotott Adámi Mihály, akinek nyelvészeti tárgyú munkái közül egyedül az *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst, der Edlen deutschen Nation zum Besten; besonders aber zum Nutzen, und Dienst derjenigen, so Verwandschaft, Amts – oder anderer Umstände halben mit den National – Ungarn Umgang pflegen müßen* (1763)[9] (a továbbiakban: *Ungarische Sprachkunst*)[10] című grammatika maradt meg az utókornak[11]. A nyelvmester első, 1760-as kiadásáról érdekes adalékot nyújt *A magyar nyelvújítás szótára* (Szily 1902) megtudjuk, hogy az *alkony*, *dics*, *fohász* szavak Adámi szóképzése útján épültek be a közhasználatba. Az *Ungarische Sprachkunst* sikerét támasztja alá a pozsonyi *Magyar Hírmondó* 1781-es közleménye is: „[…] kinek Német nyelvenn írt Magyar Grammatikáján úgy annyira kaptanak vala, hogy világra jövetele utánn tsak hamar a nyomtatott darabok mind el fogytanak, és a hol vagy egygy ír-magúl találtatott, azért aranyat is adogáltanak" [1, 186–187. o.].

A nyelvtan évekkel megjelenése után is szolgálta a nyelvtanulást: egyes párbeszédei Bél Mátyás 1774-es, Korabinszky által bővített, fentebb már említett grammatikájában is megjelennek[12].

A magyar mint idegen nyelv tanításának második korszaka, a kibontakozás időszaka (1800–1880) a

[5] *Magyar nyelvmester, avagy rövid útmutató a nemes magyar nyelvhez párbeszédes mellékletekkel* (a szerző fordítása).

[6] Ezek közé tartozott többek között a latin, a görög, a héber és a francia nyelv mellett a nemzeti nyelv, a számtan, a növénytan és az orvosi ismeretek is.

[7] *A Sprachmeister* könyvészeti és filológiai adatairól részletes áttekintést nyújt: Szili 2012.

[8] „Allermeist da gegenwärtiges Vornehmen eine genauere Verbindung zweier unterschiedenen aber benachbarten Völker […]" [15, 2. o.]

[9] A cím magyar fordítása: *Részletes és átdolgozott magyar nyelvmesterség a nemes német nemzetnek; legfőképpen azoknak a hasznára és szolgálatára, akik rokonságban, hivatalban vagy más körülményekben osztoznak a magyar nemzettel és kapcsolatot kell ápolniuk vele* (a szerző fordítása).

[10] A grammatikával részletesen foglalkoztam: Nagy 2022.

[11] Adámi magyar—latin–német szótára kéziratban maradt, Institutiones grammaticae Hungaricae című grammatikájának lelőhelye ismeretlen.

[12] A *Von den Redensarten* (*Beszélgetési módokról*) című rész harmadik alfejezetét Korabinszky János Mátyás szinte teljes egészében átemelte, a következő címmel: *Sammlung der gewöhnlichen Idiotismen, oder solcher Redensarten, die man in der deutschen Sprache nicht von Wort zu Wort geben kann* (*Általános idiómák, vagyis olyan beszélgetési módok gyűjteménye, amelyeket a német nyelvben nem lehet szóról szóra kifejezni*).

magyar nyelv jogaiért vívott küzdelem idejére datálható. Az ebben az időszakban megírt – túlnyomó többségében német nyelvű – tankönyvek száma nyolcvan körülire tehető. Ez nem véletlen, hiszen ahogy az 1840-es *Tudományos Gyűjteményben* olvashatjuk: „A magyarosodás szelleme főleg az 1825-diki országgyűlés óta, hazánk nem csak magyar születésü, de kivált némelly főbb rendüeket értve, magyarul nem értő, hanem az idegen nemzetü és ajku lakosai között is felébredvén, 's több üdvös törvények és intézkedések által folyvást ébresztetvén, a' magyar nyelv tanulásának szükséges volta, naponként érezhetőbbé, és közönségesebbé lőn. Ezen körülmény ismét a' magyar nyelv tanitó könyvek szükséges voltát tevé időről időre érezhetőbbé." [23, 97. o.] Minden bizonnyal Vörösmarty Mihály is ezen gondolatoktól vezérelve írta meg *Kurzgefasste ungarische Sprachlehre für Deutsche. Nebst eine Auswahl deutsch–ungrischer Uebungstücke* (1832)[13] című nyelvmesterét, melynek bevezetőjében így ír a magyar nyelvről: „a magyar nyelv, néhány szót kivéve, annyira elüt a keresztény Európa többi nyelvétől, hogy aki meg akarja tanulni, kénytelen úgy a szót kapcsolásban, mint főként a névszók és igék ragozásában egészen különleges módszert elsajátítani" [idézi: 17, 546. o.]. Ezzel a megjegyzésével Vörösmarty a kontrasztív szemléletet emeli be a nyelvtanításba, s a magyar nyelv agglutináló jellegére világít rá. Itt is megerősítést nyer Balázs János megállapítása, miszerint: „Az egybevető módszert annak ellenére, hogy tudományos megalapozására csak a legutóbbi évtizedekben történtek komolyabb kísérletek, a nyelvészetben ösztönös formában már régóta alkalmazták" [4, 63. o.].

Verseghy Ferenc *Ungarische Sprachlehre zum Gebrauche der ersten Lateinischen und Nationalschulen im Kőnigreiche Ungarn, und anderen Kronländem*[14] című nyelvtana egyike azoknak a tankönyveknek, amelyeket a szerző 1813-tól a helytartótanács megbízásából készített.[15] A nyelvtan a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetében és a szerző tankönyvírói munkásságában egyaránt nagy jelentőséggel bír. A helytartótanács felkérésére írt tankönyvek sorát Verseghy 1816-ban nyitotta meg a latin nyelvű, a magyar nyelvet a latinnal összevető *Epitome Institutionum Grammaticarum Linguae Hungaricae* című nyelvtannal. Ezt követte az *Ungarische Sprachlehre*, amely „élő nyelven, németül, német nyelvtani sajátosságokkal összevetve ismerteti a főbb magyar nyelvtani szabályokat a németet beszélő vagy ismerő tanulóknak" (9, o.n.), s egyben hidat képez az *Epitome* és a magyar nyelven íródott, magyarul beszélő tanulóknak szánt *Magyar Grammatika, avvagy Nyelvtudomány* között.

Az országismeret ma már szerves részét képezi az idegennyelv-tanításnak. Éder Zoltán (2003) nyomán megtudjuk, hogy a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetében Verseghynél jelenik meg először ilyen ismeret közlése: a *Beszéllgetések – Gespräche* című fejezet *IV. Beszéllgetés*e (*Ferencz és Húga*) részletes, valósághű leírással mutatja be a fővárost.

Szintén ebben a korszakban alkotott Márton József, aki a magyar mint idegen nyelv oktatása területén végzett munkáját Farkas János *Ungarische Grammatick oder ausführliche Unterweisung, wodurch man die ungarische Sprache in ihrer Vollkommenheit zu lesen, schreiben, und reden in Kürze begreifen kan* [16] című nyelvtanának átdolgozásával kezdte meg. [17] Ezt követően jelent meg gyakorlati nyelvtanának első kiadása 1810-ben *Versuch einer ausführlichen praktischen ungarischen Sprachlehre für Deutsche*[18] címmel.

Mikó Pálné *Márton József a magyar nyelvért* című könyvében részletes áttekintést ad többek között Márton nyelvtanítási módszereiről. A szerző kommunikációközpontú szemléletét tükrözi az a módszertani elve, amelyben a grammatikai szabályok megtanulásán túl azok élőbeszédben való alkalmazásának szükségességére hívja fel a figyelmet: „Az a' két tzélja lévén tsak ezen előre botsátott Gyakorlásoknak, hogy a tanuló a paradigmákat jól megtanulja, és hogy egyszersmind a' közönséges élő beszédre rákapasson; a' közönséges példák illyen végből és készakarva vagynak ide válogatva, és ugyan azok változtatva többször is előfordulnak. Ezek tudniillik azok, a' mellyeket a' Tanuló könyvek olvasása által soha sem tanulhat meg, társalkodásokból pedig megtanulni kevésnek van módja és alkalmatossága." (NéGr, 1815, 130. idézi: 16, 95.o.) Márton elvét olvasva könnyen felismerhető a párhuzam a mai modern pedagógiai elvárásokkal: „A pedagógusnak […] olyan témákat kell feldolgoznia, amelyek megjelennek a gyermekek mindennapjaiban, így […] a nyelvi kompetencián túl a szociális kompetenciák is fejleszthetők, amely azért is fontos, mert a nyelvhasználat legfon-

[13] A cím magyar fordítása: *Rövid magyar nyelvtan németek számára. Válogatott német–magyar gyakorlatokkal* (a szerző fordítása)

[14] A cím magyar fordítása: *Magyar nyelvtan az első gimnázium és a nemzeti iskolák használatára a Magyar Királyságban és a többi örökös tartományokban.* A nyelvtant több esetben tévesen a *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre* második kiadásaként említi a szakirodalom, a két könyv azonban – ahogyan arra Éder (2003) is utal – mind céljában, mind tartalmában, mind pedig szerkezetében eltér egymástól. [9. o.n.]

[15] Császár Elemér Verseghy élete ezen időszakának a *Verseghy a helytartótanács szolgálatában* címet adta. [5, 307.o.]

[16] A cím magyar fordítása: *Magyar grammatika, avagy részletes útmutató, amely által a magyar nyelvet rövid idő alatt a maga teljességében megérthetjük olvasni, írni és beszélni* (a szerző fordítása)

[17] A nyelvtan első kiadása 1771-ben jelent meg, majd 1816-ig további 8 kiadásban látott napvilágot Pethe Ferenc (5. kiadás), Márton József (6–8. kiadás), valamint Szlemenics Pál (9. kiadás) átdolgozásában. (19, 121.o.)

[18] A cím magyar fordítása: *Kísérlet egy részletes gyakorlati magyar nyelvtanra németek számára*

tosabb megnyilvánulási színterét a társas kapcsolatok jelentik" [3, 65. o.].

Nem feledkezhetünk meg a korszak második felében alkotó Riedl Szendéről sem. 1854-ben August Schleicher kezdeményezésére a prágai egyetemen megalakult a magyar nyelvoktatói tanszék. A vendégoktatói állásra kiírt pályázatot a 23 éves Riedl Szende nyerte meg, aki így elsőként taníthatott külföldi egyetemen magyar nyelvet. Prágai nyelvtanári tevékenysége idején két tankönyvet is írt, *Ungarische Geschäftsstyl* és *Mutatványok a magyar irodalomból, egyszersmind olvasókönyv serdültebbek használatára* címmel. Idegen ajkúaknak írt nyelvtanító könyvei *Magyarische Grammatik*, valamint *Leitfaden für den Unterricht in der magyarischen Sprache* címmel jelentek meg Bécsben 1858-ban. Utóbbit 1866-ban *Kisebb magyar nyelvtan* címmel magyar diákok számára is kiadták.

A vizsgált grammatikák azért is jelentősek, mert azok a magyar nyelvleírást számos nóvummal gazdagították. Ez alól természetesen Riedl nyelvmestere sem jelent kivételt: a *Kisebb magyar nyelvtan Viszonyragozás* című fejezetében. Huszonkét ragot állít szembe a névutókkal. Ez a „kevésesetű rendszerről a sokesetű rendszerre való áttérést jelenti" [2, 415. o.], amely által egyúttal eltűnnek a „latin nyelvtan bilincseinek utolsó nyomai" a nyelvtanírásból [2, 417. o.]. A szerző felfogása – amely szerint az az elem sorolható az esetragok közé, „amely főnévi tőhöz járulhat, s amelynek képző volta nem egészen nyilvánvaló" [2, 417. o.] – „kisebb-nagyobb módosulásokkal ugyan, de a hazai nyelvtanírás gyakorlatában napjainkig élő hagyomány" [2, 416. o.].

Ebben az időszakban a tankönyvírók nemcsak a nyelvgyakorlásra szánt anyagot közvetítik, hanem azt is célul tűzik ki, hogy a magyar irodalmat a külföldi tanulókkal megkedveltessék.

Ez a szándék Császár Ferenc *Ungarische Sprachlehre nebst einer Auswahl von Übungen zum Uebersetzten mit Anwendung der Interlinear-Methode*[19] című grammatikájában is tetten érhető: a szerző a gyakorlati részben többek között Fáy András, Berzsenyi Dániel, valamint Kölcsey Ferenc művein keresztül tanítja a diákoknak a magyar nyelvet. A grammatika módszertani nóvummal is gazdagította a magyar mint idegen nyelv oktatástörténetét: a szerző külön fejezetet szánt az általa alkalmazott *interlineáris fordítás* bemutatásának, amelyben mind a tanárokat, mind pedig a nyelvet autodidakta módon tanulókat hasznos tanácsokkal látja el.

Fáy András *A tölgyfa és a rózsabokor* című tanmeséjének megjelenése Császár grammatikájában

(A szerző felvétele)

Magyarországi német nyelvtanaink és a korabeli nyelvhasználat

Talán éppen Örkény István fogalmazta meg *A ne sajnálja a száját kinyitni* című, bájos beszélgetéskötetben, hogy a szakmai tanulságok, művelődéstörténeti mazsolák mellett mennyi apró örömmel is megajándékoznak bennünket a fentebb említett korabeli nyelvtanok társalgási részei, levelezései: „Végre egyszer őseinkkel diskurálhatunk, s bár az ő szavuk ódonabb zengésű, veretesebb, mégis a miénk. Az évszázadokon átszólva is kitűnően megértjük egymást." [20, 7.o.] Az alábbiakban ennek két szép példáját tárom az Olvasók elé.

ANTAL. Sétáljunk egy keveset a kertben, még az öregek kávét isznak.

RÓZSI. Kedvem szerint való gondolat. Van-é ma teátrom?

JULIS. Van, és ha a kisasszonynak kedvét töltöm vele, elvezetem.

ANTAL. Az én hivatalomba ne avasd magadot. A vezetés az én dolgom.

JULIS. No, no! Hisz azért ne haragudj. Székesi uram sem fogja megvetni, reménylem, e mulatságot?

FERENC. Legszebbnek tartom valamennyi mulatságok között. Ma opera lesz vagy néző játék?

JULIS. Víg játékot hirdettek utolsó alkalmatossággal mára, de nem tudom, ha nem változtatták-e meg? A mai cédulát még nem láttam.

ANTAL. Az operák most nem sokat érnek.

JULIS. Csak jobbak mégis, mint azok az újmódi néző játékok, melyek régi mesékbül, boszorkányregékbül és lélekjelenésekbül állanak, s melyekben a legszebb áriák borházakba való mocskos énekek.

ANTAL. Jól mondod. A kisasszony gusztusát szabad-e tudni?

RÓZSI. Ifjabb koromban nagyon szerettem a szomorú játékokat. Most már a néző játékot, melyekben az érzékeny jelenések nyájasokkal vannak megvegyítve, többre becsülöm.

FERENC. Nevetni szeretek, de a goromba tréfákot utálom.

JULIS. Azokot érti az úr, melyekkel a víg operák oly annyira bővelkednek?

FERENC. Azokat. A tisztességes tréfa ellenben fűszere a társaságos életnek. – Egy ifjú urat látok jönni.

ANTAL. Báró N. Megizentem neki, mely kedves vendégeink vannak, s mivel ma hozzá nem mehettem volna, arra kérettem, hogy alázza meg magát hozzánk.

[19] A cím magyar fordítása: *Magyar nyelvkönyv egy interlineáris módszerre épülő fordítási gyakorlatokat tartalmazó válogatással* (a szerző fordítása)

Verseghy Ferenc: Ungarische Sprachlehre, 1805. 383–385.

– Jó reggelt, uram; mint szolgál az egészsége?

– Igen jól.

– Azon igen örülök.

– Mint van kegyed?

– Nem igen jól; beteges vagyok.

– Sajnálom, kívánok minél előbbi gyógyulást.

– Köszönöm.

– Mint folynak dolgai?

– Nem legjobban.

– Mint van kegyed nője? Már rég nem volt szerencsém őt látni.

– Igen nagy náthája s fej- és fogfájása van. Kénytelen szobájában vesztegleni.

– Látogatására leendek, ha nem alkatlankodom.

– Ezen megtiszteltetés igen nagy örömére fog válni.

– Melly órában tehetem nála udvarlásomat?

– Reggel, akármikor tetszeni fog.

– Jelentse tiszteletemet ura bátyjának. Mondjon neki sok szépet nevemben.

– Nem fogom elmúlatni. Nagybátyám tudakozódott tőlem kegyed iránt. Ajánlja magát kegyednek.

(Vörösmarty Mihály: Ungarische Sprachlehre, 1832. 57.)

Összegzés

XVIII–XIX. századi nyelvtanaink, ahogyan a fentebb mondottakból is kiviláglik, nemcsak nyelvtörténeti, nyelvtipológiai, továbbá kontrasztív és nyelvtanításmódszertani szempontból értékes munkák, hanem a nyelvmesterek gyakorlati társalgási részei fontos művelődéstörténeti forrásai is az adott kor nemesi és polgári társadalmának.

IRODALOM

1. A Magyar Hirmondó második esztendeje. Az az 1781benn kőlt túdósító Levelei. Pozsony: Patzkó Ferentz Ágoston Könyv-nyomtató műhelye, 1781.

2. Antal László. A formális nyelvi elemzés. A magyar esetrendszer. Bicske: SZAK Kiadó, 2005.

3. Babai Zsófia – Kovácsné Vinkovics Éva. Élménnyel az élményhez vezető úton. Élményközpontú korai idegennyelv-elsajátítás: Élményközpontú nyelv- és irodalomoktatás. / szerk. Lipóczi-Csabai Sarolta. Kecskemét: Neumann János Egyetem, 2020. 61–74.o.

4. Balázs János. Az egybevető /kontrasztív/ módszer alkalmazásának lehetőségei a külföldi magyaroktatásban: Hungarológiai Ismerettár 1. A hungarológia oktatás elmélete és gyakorlata. / szerk. B. Nádor Orsolya – Giay Béla – Varga Márta. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1989. 58–91.o.

5. Császár Elemér. Verseghy Ferencz élete és művei. Budapest: A Magy. Tud. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának Kiadása, 1903.

6. Csernicskó István. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Budapest: Osiris Kiadó, 1998.

7. Éder Zoltán. Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. *Magyar nyelvőr*. 1983. 107. évf. 3. sz. 309–324.o.

8. Éder Zoltán. Vályi András, a magyar nyelv első tanára a pesti egyetemen. *Magyar nyelv.* 1992. 88. évf. 2. sz. 148–157.o.

9. Éder Zoltán. Az Ungarische sprachlehre (1817) jelentősége mai szemmel: In memoriam Verseghy Ferenc 5. / Szurmay Ernő. Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 2003, o.n. Online: http://vfek.vfmk.hu/adat/00000065.html

10. Hadi és Más Nevezetes Történetek. 4. kötet. Bécs, 1791.

11.Hajdu Lajos. A Magyar Királyi Helytartótanács Tanulmányi Bizottságának tevékenysége az 1776–1783 közötti időszakban. *Levéltári Közlemények.* 1985. 56. évf. 1. sz. 145–200.o.

12. Kocsis Károly–Kocsisné Hodosi Eszter. Magyarok a határainkon túl. A Kárpát-medencében. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991.

13. Margócsy István. A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban: Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. szerk. Bíró Ferenc. Budapest: Argumentum Kiadó, 2005. 71–153.o.

14. Markusovszky Sámuel. Bél Mátyás mint a pozsonyi iskola ujjá szervezője és rectora: A pozsonyi ág. hitvallású evang. lyceum története. Markusovszky Sámuel. Pozsony: Wigand F. K. Könyvnyomdája, 1896. 163–193.o.

15. Meliboeo [Bél Mátyás]. Der Ungarische Sprach-Meister Oder Kurtze Anweisung Zu der Edlen Ungarischen Sprache Nebst Einem Anhang von Gesprächen. Clausenburg: Gedruckt in der Academischen Buchdruckerey der Gesellschaft Jesu, 1731.

16. Mikó Pálné. Márton József a magyar nyelvért. Budapest: ELTE, 1982.

17. Molter Károly. Nyelvünk szépségéről. *Erdélyi Helikon*. 1939. 12. évf. 8. sz. 545–554.o.

18. Nagy Dóra. A magyar esetrendszer Adámi Mihály grammatikájában kontrasztív és nyelvtanítás-elméleti szempontból. *Modern Nyelvoktatás*. 2022. 28. évf. 3-4. sz. 27–48.o.

19. Sági István. A magyar szótárok és nyelvtanok könyvészete. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1922.

20. Szabó G. Zoltán. Ne sajnálja a száját kinyitni. Társadalmi szokások a nyelvkönyvek tükrében. Az előszót írta Örkény István. Budapest: Neumann Kht., 2004.
21. Szili Katalin. Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra. *Magyar Nyelv.* 2012. 108. évf. 3. sz. 341–357.o.
22. Szily Kálmán. A magyar nyelvújítás szótára. Budapest: Hornyánszky Viktor Kiadása. 1902.
23. Tudományos gyűjtemény. 24. évf. Pest, 1840.
24. Vályi András. A' Magyar Nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd. Pest: Föskúti Landerer Mihály betüivel, 1791.

УДК 81'36+(811.511.141+811.131.1):81'44
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.6

AZ AKCIÓMINŐSÉG KATEGÓRIÁJA A MAGYARBAN ÉS AZ OLASZBAN. TIPOLÓGIAI ALAPÚ KONTRASZTÍV ELEMZÉS

THE CATEGORY OF ACTION QUALITY IN HUNGARIAN AND ITALIAN. A TYPOLOGY-BASED CONTRASTIVE ANALYSIS

Rózsavölgyi Edit,
orcid.org/0000-0002-4409-1181
magyar tanulmányokért felelős oktató,
Római Sapienza Egyetem DSEAI tanszék

The aim of this study is to compare the *Aktionsarten* expressed by morphological means in Hungarian and Italian. Similar to the rich Hungarian *Aktionsart* system is found in Slavic languages. It is no coincidence that the concept of *Aktionsart* appears for the first time in the context of a work dealing with the Polish language (Agrell, 1908) in the sense of the course of the action, process or event denoted by the verb. Before Agrell, aspect was used as an umbrella term including *Aktionsart*, which is now considered a separate category. Aspect and *Aktionsart* are closely related linguistic phenomena, they are both associated with the internal temporal constituency of situations.

Actionsart is also called lexical aspect in the literature, as it refers to features already present in the meaning of the verb (e.g. continuity, durability, telicity) which are similar to those expressed by the grammatical aspect, but which, unlike the grammatical aspect, are not chosen by the speaker to express a specific, subjective point of view regarding an event included in a given utterance; they are the inherent, objective attributes of the verb. *Actionsart* is therefore a lexical category, while aspect is a grammatical category.

We will see that in contrast to the system of Hungarian counting thirteen *Aktionsarten* expressed by preverbs and the suffix *-gat/-get*, in Italian we cannot speak of productive *Aktionsart*. It happens that certain *Aktionsarten* can be displayed, but this language category can be expressed mainly phrasally, because the appropriate morphological tools are not available, since inflecting languages are always poorer than agglutinating ones. In Italian, the morphologically marked *Aktionsarten* are also closely linked to the aspect, both in terms of their semantics and their formal expression.

Key words: *Aktionsart*, aspect, contrastive analysis, linguistic typology

Мета дослідження – порівняння способів вираження акціональності в угорській та італійській мовах.

Це дослідження має на меті порівняння акціональних значень, виражених за допомогою морфологічних засобів у мадярській та італійській мовах. Система акціональності в угорській мові є подібною до тієї, що спостерігається в слов'янських мовах. Недаремно сам термін *акціональність* уперше з'являється в праці, присвяченій польській мові (Agrell, 1908), де він позначає спосіб перебігу дії, процесу або події, виражених дієсловом. До Агрелла узагальнюючим терміном був *аспект*, який охоплював також ті акціональні значення, що нині розглядаються як окрема категорія.

Аспект і акціональність є тісно пов'язаними мовними явищами, обидва входять до внутрішньої часової структури дієслівної семантики. У науковій літературі акціональність також називають *лексичним аспектом*, оскільки вона відображає властивості, уже закладені в значенні дієслова (наприклад, тривалість, результативність, фазовість). Ці характеристики є подібними до тих, що виражаються граматичним аспектом, але, на відміну від останнього, акціональність не є результатом вибору мовця для вираження суб'єктивної точки зору щодо події у висловлюванні. Навпаки, вона є об'єктивною характеристикою самого дієслова. Таким чином, акціональність є лексичною категорією, тоді як аспект – граматичною.

Як буде показано далі, в угорській мові існує розвинена система акціональності, яка включає тринадцять префіксів та суфікс -gat/-get. В італійській мові, навпаки, продуктивної системи акціональності не спостерігається. У деяких випадках акціональні значення можуть бути виражені, але в основному ця категорія реалізується фразеологічними засобами через відсутність відповідних морфологічних маркерів. Це пояснюється тим, що флективні мови, такі як італійська, зазвичай менш насичені морфологічними засобами, ніж аглютинативні мови. Крім того, в італійській мові морфологічно марковані акціональні значення тісно пов'язані з аспектом як у семантичному, так і у формальному вираженні.

Ключові слова: акціональність, аспект, контрастивний аналіз, мовна типологія.

Bevezetés

Bár az aspektuális és időtartomány keretébe tartozó jelenségek vizsgálata jelentős hagyománnyal rendelkezik a nyelvtudományban, még mindig nincs általános konszenzus a szakemberek körében egyes alapvető fogalmak viszonylatában. Ennek egyik legszembetűnőbb példája az akcióminőség és az aspektus, ill. e két kategória között létező kapcsolat értékelése terén mutatkozik meg.

Az akcióminőség (*a nemzetközi szakirodalomban Aktionsart* néven ismert, korábbi magyar elnevezése szerint *cselekvésmód*) tanulmányozásakor óhatatlanul be kell vonnunk az elemzésbe az aspektust is, mert a két jelenség sok vonatkozásban kapcsolódik egymáshoz, olyannyira, hogy egymástól való független létezésüket nem is minden kutató ismeri el. Az aspektus és az akcióminőség fogalmát a különböző iskolákhoz, irányzatokhoz tartozó nyelvészek töb-

bféle értelmezésben használják, ill. az is előfordul, hogy eltérő módon nevezik meg ugyanazt a jelenséget. Az is problémát jelent, hogy az, hogy elméleti alapon elkülönítjük az akcióminőség és az aspektus kategóriáját (amelynek szükségességét a legtöbben elismerik), nem jelenti azt, hogy ezek a kategóriák minden körülmények között elkülöníthetők egy bizonyos nyelv formai tárházában. Leszögezhetjük tehát, hogy *az aspektus és az akcióminőség elhatárolásának kérdése kritikus terület.*

Az akcióminőség és az aspektus körüli bizonytalanság azzal is magyarázható, hogy míg a hagyományos, általánosan ismert grammatikai kategóriák, mint pl. igeidő, igemód, szám, személy és igenem, már az ókor óta a grammatikai elemzések tárgyát képezik, addig az aspektus és főleg az akcióminőség csak jóval később kerültek a figyelem előterébe, így kutatásuk folyamatban van, s bár a velük kapcsolatos ismereteink egyre bővülnek, azok még távolról sem mondhatók kielégítőnek. Míg az aspektus (igeszemlélet) kutatása Európában az 1820-as évektől kezdődött, és az orosz nyelvészeti irodalomból indult, de főleg német nyelvészek kezdeményezésére, az akcióminőség fogalmának használatát a XIX. század második felére, inkább a XX. század elejére kell tennünk, és kutatása a német nyelvészet körében kezdődött, de főleg a szláv nyelvekhez kapcsolódott. Az *Aktionsart* kifejezést Sigurd Agrell svéd szlavista és runológus használta először 1908-ban a „cselekvés típusa" jelentésben, és az igével, ill. igés szerkezetekkel jelölt cselevés végrehajtásának módjára vonatkoztatta. Az ő érdeme, hogy szétválasztotta az aspektust és az akcióminőséget mint két különálló nyelvi kategóriát. Az akcióminőség az egyik legfiatalabb nyelvi kategória a nyelvtudományban.

Az aspektus és az akcióminőség magyar nyelvre vonatkozó részletes vizsgálatát találjuk többek között Jászay [16], Kiefer [18; 19; 20; 21], Kiefer, Ladányi [21], Németh [22], Pátrovics [23], Pete [24; 25], Péter [26] munkáiban. Az olasz nyelvre vonatkozóan Bertinetto [2; 3; 4; 5; 6; 8], Bertinetto, Delfitto [9], Bertinetto, Ebert, de Groot [10], Bertinetto, Lenci [12], Ciavardi, Bertinetto [14], Bertinetto, Squartini [7] (1995), Cerruti [13], és Squartini [27] tanulmányai kikerülhetetlenek.

Az általunk vizsgált szemantikai tartományt az ATAM, azaz Actionality (Akcióminőség), Temporality (Időbeliség), Aspect (Aspektus), Modality (Módbeliség) mozaikszóval jelölt fogalmak alkotják, ahol a hagyományos TAM (Időbeliség, Aspektualitás és Módbeliség) rendszer kiegészül az Akcióminőség kategóriájával, hisz ennek szerepe nem hanyagolható el az idő- és aspektusjelenségek szemantikájában és elsajátításában. Az, hogy az „időbeliség" címkét használjuk az „idő" terminus helyett, nem csupán terminológiai kérdés, hanem konceptuális megkülönböztetés kérdése is. Az „idő" terminus a nyelvek nyelvtanában megnyilvánuló morfoszintaktikai kategóriákkal áll kapcsolatban, az „időbeliség" viszont a szemantikai és kognitív tartományra vonatkozik. Az ATAM tehát egy olyan funkcionális-szemantikai mezőt jelöl, amely a cselekvés lefolyásának jellegét és legkülönbözőbb kifejezési eszközeit foglalja magába. Az ATAM tartomány esetében is, ahogyan az egyéb funkcionális-szemantikai tartományok esetében, megfigyelhető, hogy az emberi nyelvek rendkívül nagy tipológiai változatosságot mutatnak. Vannak kategóriák, és itt most elsősorban az akcióminőségre és az aspektusra gondolunk, amelyek egyes nyelvekben élesen elkülönülnek, másokban elválaszthatatlanul összefonódhatnak, ill. az egyik, vagy másik neutralizálódhat. Látjuk majd, hogy az olasz pl. igen marginálisan jelöli formai eszköztárral az akcióminőséget, ugyanakkor ez a nyelv is közvetít akcióminőséggel kapcsolatos információt. Tulajdonképpen a nyelvek nagyobb része esetében ez történik.

Az időtartomány az egyik legfontosabb tényező az ember életében. Az időkeretek között létrejövő, nyelven kívüli emberi tapasztalat a nyelvi dimenzióban konceptualizálódik. A modern nyelvtudomány egyik központi kérdése éppen a nyelv és a nyelven kívüli valóság viszonya. Mivel minden nyelvközösség a maga módján osztályozza, tagolja a valóságot, a rendszerezés folyamán a nyelvek eltérően viselkednek aszerint, hogy mennyire részletekbe menően kategorizálnak, és hol húzzák meg a határokat, azaz meddig tekintenek két vagy több dolgot eléggé hasonlónak ahhoz, hogy alakilag azonosakként kezeljék őket nyelvtanukban. Az itt képviselt funkcionális nyelvszemlélet perspektívájában így is feltehetnénk a bennünket foglalkoztató kérdést: melyek azok a nyelvi eszközök, amelyek használatosak az időviszonyok, pontosabban az időviszonyok bizonyos aspektusainak kódolására, s ily módon megfeleltethetők egymásnak, még abban az esetben is, ha az egyes nyelvek formai és szerkezeti kategóriái eltérőek? Ebben a funkcionális értelemben *tertium comparationis* érvényével analóg nyelvi eszközként fogjuk fel a különböző nyelvi formákat, amelyek saját morfológiai rendszerükben ugyanazt a funkciót látják el: valamilyen időtartományt érintő relációt jelölnek. Ugyanakkor egy bizonyos nyelven belül ugyanazt a funkciót különböző alaktani eszközök jelölhetik.

1. A megnyilatkozás időkoordinátái

A beszélőnek a következő szempontokat kell figyelembe vennie egy kijelentés megalkotásakor:

1. Számot kell adnia a kijelentésben szereplő szituáció valóságtartalmáról: ez az igemódokon keresztül történik.

2. Meg kell adnia az adott cselekvésnek, eseménynek az időtengelyen (múlt, jelen, jövő) való, általában a beszédidőhöz, esetleg az időtengelyen jelenlévő más szituáció(k)hoz viszonyított elhelyezését, amelyet az igeidőkkel és az időhatározókkal tudunk érzékeltetni, és a szakirodalomban külső időszerkezetként hivatkoznak rá.

3. Jelölnie kell az események, történések, folyamatok időbeli lefolyásának módját, amely a beszédidőtől független, de legalább két esemény időbeli koordinátájának egymással való szembesítése, azaz egy adott esemény egy másik esemény perspektívájából való szemlélése alapján jön létre. Ezt a szempontot az aspektus képviseli, amelyet a nemzetközi szakirodalom Comrie [15, 3.o.] és a magyar szakirodalom Kiefer [20, 15–16.o.] nyomán belső időszerkezetként tart számon.

4. Az aspektus kategóriájával összefüggésben rögzítenie kell a cselekvés lefolyásának jellegét, Pete [24] szerint elsődlegesen temporális, rezultatív és mennyiségi vonatkozásban, míg Bertinetto, Squartini [7] a tartósság, a dinamikusság és a telicitás szemantikai jegyeit emelik ki. Ezt a szempontot az akcióminőség képviseli.

3. Az aspektus

Minden nyelvben kifejeződik az aspektus. Bernard Comrie [15, 3.o.] nevéhez fűződik legelterjedtebb definíciója, amely elég absztrakt ahhoz, hogy általánosan elfogadott legyen: "*Aspects are different ways of viewing the internal temporal consistency of a situation*". Különbséget kell tenni az ún. aspektusnyelvek, mint például a szláv nyelvek, illetőleg a nem aspektusnyelvek, mint például a germán nyelvek között [20, 14.o.]. Az aspektusnyelvek esetében az aspektuális információ az ige, ill. az ige adott alakjainak jelentésében már eleve adva van, az aspektus grammatikalizálódott kategória. A nem aspektusnyelvek esetében azonban az aspektuális információt elsősorban mondattani eszközök adják vissza. Az aspektusjelentés kifejezése tekintetében ritka a „tiszta eset". Az aspektuális tartalmak már az ige lexikai jelentésében adva vannak, azonban ezek bizonyos szintaktikai tényezők hatására megváltozhatnak [28; 21].

3.1. Aspektus a magyarban

Kiefer [20] háromfajta aspektust különböztet meg: 1. befejezett aspektus, 2. folyamatos aspektus és 3. állapotok.

3.1.1. Befejezett aspektus

A befejezettség megkülönböztető eleme a cselekvés behatároltsága, vagyis a cselekvés végpontjának, eredményének elérése és ennek következtében egy új állapot létrejötte. A *levizsgázott* ige egy meghatározott tanulmányút végére, annak lezárására utal.

Kiefer szerint a magyarban a befejezettség fontos ismérve az is, hogy időintervalluma nem osztható. Figyeljük meg, hogy a következő mondat helytelenségét az okozza, hogy a *megír* ige jelentése az egész szóban forgó időtartományra vonatkozik, amely zárt egészként jelenik meg, s ezért belső eseményszerkezete nem hozzáférhető:

**Amikor Anna MEGírja a leckét, nem szabad őt zavarni.*

A perfektiválás ritkán fordul elő önmagában; gyakran akcióminőséggel jár együtt. Például az *ír* és a *megír* ige között nemcsak aspektusbeli különbség van, az igekötős ige azt jelenti, hogy a cselekvés befejeződött, de a *megír* forma arra is utal, hogy a cselekvés, az „írás" valamilyen eredményt hoz, tehát rezultatív akcióminőséget is magában foglal.

3.1.2. Folyamatos aspektus

A folyamatos aspektusú esemény egy másik, rövidebb időtartamú esemény időbeli keretét szolgáltatja, azaz ez utóbbi a folyamatos aspektusú esemény ideje alatt zajlik le:

Árpád épp ment el, amikor Nándor megérkezett. (folyamatos aspektusú főmondat)

Akkor érkezett meg Nándor, amikor Árpád épp ment el. (folyamatos aspektusú mellékmondat)

A magyarban Kiefer szerint a folyamatosság ismérve az is, hogy a cselekvés megszakítható és folytatható, ahogyan azt a következő példa jól szemlélteti:

Délelőtt írta a levelet, de meg kellett főznie az ebédet, ezért csak délután tudta befejezni.

3.1.3. Állapotok

Az állapotot kifejező predikátumok sajátossága az, hogy folyamatosan fennállnak, és nem szakíthatók meg. Ez utóbbi jellemzőjük különbözteti meg őket a folyamatos aspektustól. A következő mondat teljes időintervallumára érvényes a betegség állapotának megléte:

Anna hétfőn beteg volt.

3.1.4. Az aspektus morfoszintaktikai kifejezőeszközei a magyarban

Két tényező játszik szerepet az aspektus kifejezésében: 1. az ige szemantikája, lexikai jelentése és 2. a morfoszintaktikai eszközök, amelyek által formailag realizálódik. Ez utóbbiak a következő nyelvi elemeket és stratégiákat foglalják magukba:

– igekötő, ill. egyéb igemódosító,

– ige utáni pozícióban: határozott tárgy, vagy lokativusi (Illativus, Sullativus, Allativus) SN,

– az ige argumenumaként szereplő időhatározók,

– képzők,

– szórend.

3.2. Aspektus az olaszban

Az olaszban az aspektus a cselekvés befejezettsége szempontjából való értékelésen, a befejezett (*perfetto*) / folyamatos (*imperfetto*) oppozícióján alapul.

3.2.1. Befejezett aspektus (*aspetto perfettivo*)

A befejezettség alapvető ismérve, hogy az eseményt egészében szemléljük, ezért a cselekvést befejezettnek tekintjük:

Alle nove me ne andai. 'Kilenc órakor elmentem.'

3.2.2. Folyamatos aspektus (aspetto imperfettivo)

Folyamatos aspektusú predikátum esetében a cselekvést folyamatában szemléljük. Az olaszban a folyamatos aspektus tartománya több altartományra oszlik:

1. Progresszív (*progressivo*): egy folyamatban lévő esemény keretet ad az időtartamán belül egy adott pillanatban lezajló másik esemény(ek)nek:

Anna andava via / stava andando via quando Pietro arrivò. 'Anna épp ment el, amikor Péter megérkezett.' (progresszív aspektusú főmondat).

2. Szokásos (iteratív, ismétlődő) (*abituale*) cselekvést ábrázoló predikátum:

A. rendszeres, visszatérő esemény:

Anna va sempre via prima di cena. 'Mindig elmegy vacsora előtt.'

B. szokásos viselkedésként, magatartásként jelenik meg a cselekvés:

Gli ungheresi combattevano a cavallo. 'A magyarok lóháton harcoltak.'

3. Folyamatos (*continuo*): egy eseményt folyamatában, megszakítás nélkül mutat be. Az esemény tartósságának nyomatékosítására használatosak a *continuare a + főnévi igenév, non fare altro che + főnévi igenév* összetett igei szerkezetek:

Anna stava male tutto il giorno. 'Anna rosszul volt egész nap.'

Durante la discussione fumava / continuava a fumare / non faceva altro che fumare nervosamente. 'A megbeszélés közben idegesen dohányzott.'

Az aspektus morfoszintaktikai kifejezőeszközei az olaszban

Az olaszban az aspektus az igeidőkön keresztül valósul meg, amelyet az 1. táblázat illusztrál (1. táblázat).

Az abszolút, referenciaidőhöz való (kötelező) viszonyítás nélküli igeidőkön belül a múlt időtartományban az *imperfetto*, mint folyamatos aspektust kódoló igeidő, szemben áll az egyszerű (*passato remoto*) és összetett (*passato prossimo*) múlt idővel, amelyek a befejezett aspektust képviselik. Az összetett múlt (*passato prossimo*) kétértelmű: kifejezheti a befejezett aspektust egy jelenidejű referenciaidőhöz képest, de gyakran használatos aorisztikus értelemben, azaz befejezett múltat jelöl, akárcsak az egyszerű múlt (*passato remoto*). A jelen és jövő időt lehet használni mind befejezett és befejezetlen értelemben, bár a statisztikai alapokon nyugvó tendencia az, hogy a jelen idő inkább folyamatos olvasatot kap, a jövő idő pedig inkább befejezettet. A jelen idő (folyamatos, progresszív aspektust kódoló) aspektuális értéke bizonyos esetekben egyértelműsíthető összetett igei szerkezetekkel (*perifrasi verbali*), amelyek használata azonban nem túl gyakori. Az esetek többségében inkább stilisztikai, semmint szemantikai jellegű információt közvetítenek. Ezt mutatja az a tény is, hogy ezek a szerkezetek az *imperfetto*-val is alkalmazhatók, amely egyértelműen és önmagában is a folyamatos aspektus jelölője [9]. A *trapassato prossimo* és *trapassato remoto*, ill. a *futuro anteriore* előidejűséget és befejezett aspektust közvetítenek egy múltbeli, ill. az utóbbi esetében egy jövőbeli referenciaidőhöz képest.

Az időhatározószók is hozzájárulhatnak az aspektuális értelmezéshez (például a folyamatosságot jelöli az *ancora* 'még mindig'). A kontextustól függően több határozószó esetében is lehetséges több alternatív olvasat; például a *da due ore* kifejezés 'két órával ezelőtt' olvasatot kap befejezett aspektusú mondatban, míg 'két órája' értelmezésben szerepel folyamatos aspektusú kontextusban.

Leszögezhetjük, hogy az olasz az időbeliség kategóriájára érzékeny, amely jelentős mérték-

	Aspektus Igeidő	**Befejezett (Perfettivo)**	**Folyamatos (Imperfettivo)**
Abszolút igeidő	múlt	Passato remoto, Passato prossimo	Imperfetto
	jelen	Passato prossimo, (Presente)	Presente
	jövő	Futuro	(Futuro)
Relatív (előidejű) igeidő	múlt	Trapassato remoto	—
	jelen	Trapassato prossimo	—
	jövő	Futuro anteriore	—

1. táblázat. Az olasz igeidők és az aspektus összefüggései.

ben jelölt, gazdag morfológiája van, tehát az olasz az időbeliség szempontjából prominens nyelvnek tekinthető. Itt az igeidők rendszere és az aspektus egymással párhuzamosan létezik, és a különböző igeidők az egymással való oppozíció során kapnak folyamatos, illetve befejezett értelmezést.

4. Az akcióminőség

Az akcióminőség az igék lexikai tulajdonsága, tehát az aspektussal ellentétben nem függ a beszélő által választott nézőponttól, ill. a morfoszintaktikai ketegóriáktól sem, amelyekkel kombinálódik. Az akcióminőség kategóriájáról mind a mai napig nem született egységes felfogás, azonban általánosan elfogadott nézet, hogy olyan lexikai kategóriának kell tekintenünk, amely szorosan összefügg az aspektuskategóriával, és a cselekvés lefolyásának jellegét rögzíti. Comrie [15, 41–51] „*inherent or semantic aspect*" – ként tartja számon.

Az akcióminőség-képzés a szláv nyelvekben a leggazdagabb, de a magyar is azok közé a nyelvek közé tartozik, ahol a morfológiai eszközökkel kifejezett akcióminőségek száma magas.

4.1. Akcióminőség a magyarban

Kiefer, Ladányi [21, 476.o.] a következőképpen definiálja az akcióminőséget: „*Az akcióminőség a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága*." E szerint az akcióminőséget szóképzési kategóriának tekinthetjük. Az akcióminőségek nagy része aspektuális értéket is hordoz.

Pete István [24, 165.o.] az akcióminőségek 3 nagy csoportját különbözteti meg:

1. elsősorban a cselekvés *időbeli lefolyását* jelölő akcióminőségek;

2. a cselekvés *lefolyásának elaprózottságát*, szám- és intenzitásbeli vonatkozásait jelölő mennyiségi akcióminőségek;

3. elsősorban a cselekvés *eredményével* kapcsolatos rezultatív akcióminőségek.

4.1.1. Az akcióminőség morfológiája

A 2. táblázat mutatja a Kiefer által megkülönböztetett tizenhárom magyar akcióminőséget [20; 21]. Az akcióminőség képzése elsősorban igekötőkkel történik, amelyek az exhausztív és az intenzív, ill. az inchoatív akcióminőségek esetében párhuzamosan használandók a visszaható névmás accusatívuszi alakjával. Elvétve találunk csak szuffixummal való képzést, az iteratív és a deminutív akcióminőségek esetében, s mindkét esetben a *-gat/-get* képző szerepel (1. táblázat.).

4.2. Akcióminőség az olaszban

Elsősorban az igék lexikai jelentésén keresztül fejeződik ki, a legtöbb ige pedig két, vagy akár több akcióminőség értéket is kaphat a kontextustól függően. Lássunk néhány példát!

Pillanatnyi cselekvést jelentő igék: *cadere* 'leesik', *entrare* 'belép', *colpire* 'megüt'.

Tartós cselekvést jelentő igék: *lavorare* 'dolgozik', *dormire* 'alszik', *viaggiare* 'utazik'.

Folyamatos cselekvést jelentő igék: *crescere* 'növekszik', *invecchiare* 'öregszik'.

Az akcióminőség az olaszban nem domináns kategória, s gyakorlatilag az aspektussal fonódik össze.

4.2.1. Az akcióminőség morfológiája

Néhány összetett igei szerkezettel (*perifrasi verbali*) egyértelművé tehetők bizonyos akcióminőségek, de ezek a struktúrák ritkán használatosak:

– A cselekvés bekövetkezését jelölik a *stare per, essere in procinto di, essere sul punto di + főnévi igenév* alakú összetett igei szerkezetek: *sta per mangiare / è in procinto di mangiare / è sul punto di mangiare* 'enni készül'.

– Folyamatos (progresszív) cselekvés jelölésére alkalmas a *stare + határozói igenév* alakú szerkezet: *sta mangiando* '(épp) eszik'.

– Inchoatív értelmezésű, a cselekvés kezdetét jelölő struktúra: *cominciare a + főnévi igenév* alakú szerkezet: *comincia a mangiare* 'enni kezd'.

– A cselekvés folytonosságát, folyamatosságát, tartósságát jelölő struktúra: *continuare a + főnévi igenév* alakú szerkezet: *andare/venire + határozói igenév* alakú szerkezet: *continua a mangiare* 'tovább eszik', *andava scrutando il cielo* 'csak az eget fürkészte'.

Az összetett igei szerkezeteken túl egyes szuffixumok is jelölik a cselekvés lezajlásának módját. Ez a morfológiai jelölés azonban igen marginális, hisz az olasz tipikusan flektáló nyelv, és nem használ affixumokat. Nézzünk néhány példát a ritka, szuffixummal történő képzésre:

cantare 'énekel – *cant**icch**iare* 'dúdolgat';
parlare 'beszél' – *parl**ott**are* 'sutyorog';
leggere 'olvas' – *leggi**ucch**iare* 'átfut a szövegen'.

5. Összefoglalás és következtetések

A három időtartományt érintő, igékhez kapcsolódó alapfogalom (aspektus, akcióminőség és igeidő) szorosan összefügg. A belső időszerkezetet az aspektus és az akcióminőség, míg a külső időszerkezetet az igeidők alkotják. Ezek mellett az időhatározókat is számon kell tartanunk, ui. ezek csak bizonyos szituációtípusokkal kombinálhatók.

Az aspektus, mint az igei morfológia által kifejezett belső időstruktúra, elkülönül az akcióminőségtől, amely az igei predikátum szemantikájára vonatkozik, függetlenül attól, hogy milyen morfológiával kapcsolódik.

Az olaszban az idő tartomány prominens, a gazdag igeidőrendszeren keresztül fejeződik ki a belső

AKCIÓMINŐSÉG	JELENTÉS	KÉPZÉS	PÉLDA
ingresszív, inchoatív	a cselekvés, folyamat kezdete	igekötők: fel-, meg-, el- (… magát)	elsírja magát, felharsan, megszeret, megkondul
delimitatív	időbeli korlátozottság, behatároltság	igekötő el-	elbeszélget, elborozgat
rezultatív	egy cselekvés végpontjára, eredményességére utal	igekötők: meg-, ki-, el-, fel-	kitakarít, felmos, megvarr
terminatív	egy cselekvés eredményes befejeződésére utal	igekötő el-	elmond, elénekel
exhausztív	a cselekvést az Ágens kimerültségig végzi	igekötő + magát: agyon-… magát, tönkre-… magát	agyonhajszolja magát, tönkreteszi magát
totális	teljesség kifejezése	igekötő: be-	bejár(ja a várost), befelhősödik
szaturatív	telítettség kifejezése	igekötő: ki-	kikiabálja magát, kipiheni magát
szemelfaktív	egyszeriség kifejezése	igekötő: meg-	megcsillan, megcsikordul, megvakar
iteratív	többé-kevésbé rendszeres ismétlődés; többször, egymás után bekövetkező cselekvés	képző: -gat, -get	nyitogat, integet
frekventatív	rendszertelen ismétlődés, egyetlen esemény ismétlése	megkettőzött igekötő	meg-megáll, fel-felnéz
deminutív	a cselekvés csökkent intenzitása	képző: -gat, -get	dolgozgat, olvasgat
intenzív	a cselekvés túlzott mértéke	igekötő + magát: agyon-/túl- … magát	agyondolgozza magát, túleszi magát, agyoncsókol, agyonfagy
szubmerzív	az Ágens felfokozott, intenzív tudati állapotba kerül	igekötő: be-	beszomorodik, behisztizik, bealszik

1. táblázat. Akcióminőségek a magyarban Kiefer [20] alapján.

időszerkezet is. Ez a nyelv nem mutat fel explicit, morfológiailag is jelölt akciómiőség jegyeket, ill. csak igen marginálisan. Az akcióminőség szinte kizárólag a nyelv lexikai szintjén realizálódik. Ugyanakkor az igék gyakran két-, ill. többértelműek, mivel egynél több akcióminőség olvasatot is lehet hozzájuk rendelni a kontextustól függően. Az akcióminőség nem domináns kategória az olasz nyelvben, és szorosan összefonódik az aspektussal. Ez azokra a nyelvekre jellemző, amelyekben nincs, vagy csak marginálisan van morfológiailag kifejezett akcióminőség. Ilyenek általában az újlatin nyelvek [20, 187.o.]. A flektáló nyelvek morfológiai rendszere az agglutináló nyelvekénél mindig szegényebb mind a ragozás, mind pedig a szóképzés terén. Nem meglepő tehát, hogy az olasz, a magyarral ellentétben csak nem termékeny módon tud akcióminőséget képezni, néhány ritka szuffixum bevetésével.

A magyarnak minimális kiterjedettségű igeidőrendszere mellett egyéb morfoszintaktikai eszközöket kell latba vetnie, hogy a belső időszerkezetet létrehozza. Főleg igekötőket használ, s annak ellenére, hogy erősen koherens agglutináló jellege lehetővé tenné szuffixumok alkalmazását, e téren nem aknázza ki e lehetőséget, s csak marginálisan veszi igénybe őket.

Az olasz és a magyar nyelvben az általunk vizsgált nyelvi kategóriák viszonylatában (is) két eltérő, egymással szöges ellentétben álló rendszerrel van dolgunk.

IRODALOM

1. Agrell, Sigurd. *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte: ein Beitrag zum Studium der indogermanischen Präverbia und ihrer Bedeutungsfunktionen*. Lund: Håkan Ohlssons Buchdruckerei, 1908.

2. Bertinetto, Pier Marco. *Tempo, Aspetto e Azione nel verbo italiano: Il sistema dell'Indicativo*. Firenze: Accademia della Crusca, 1986.

3. Bertinetto, Pier Marco. Le perifrasi verbali italiane: saggio di analisi descrittiva e contrastiva. *Quaderni Patavini di Linguistica* 8–9. 1989/90. 27–64.

4. Bertinetto, Pier Marco. *Perifrasi verbali italiane: criteri di identificazione e gerarchia di perifrasticità*. In Giuliano Bernini, Anna Giacalone Ramat (a cura di) *La temporalità nell'acquisizione di lingue seconde.* Milano: Franco Angeli, 1990. 331–350.

5. Bertinetto, Pier Marco. Il verbo. In Lorenzo Renzi, Giampaolo Salvi (a cura di) *Grande grammatica italiana di consultazione. Vol. 2.* Bologna: il Mulino, 1991. 13–162.

6. Bertinetto, Pier Marco. Sui connotati azionali ed aspettuali della perifrasi continua ("*andare / venire* + Gerundio"). *Quaderni del Laboratorio di Linguistica della SNS* 9. 1995.

7. Bertinetto, Pier Marco, Mario Squartini. An attempt at defining the class of Gradual Completion Verbs. In Pier Marco Bertinetto, Valentina Bianchi, James Higginbotham, Mario Squartini (eds.), *Temporal Reference, Aspect, and Actionality I: Semantic and Syntactic Perspectives*. Torino: Rosenberg & Sellier, 1995. 11–26.

8. Bertinetto, Pier Marco. *Il dominio tempo-aspettuale. Demarcazioni, intersezioni, contrasti.* Torino: Rosenberg & Sellier, 1997.

9. Bertinetto, Pier Marco, Denis Delfitto. Aspect vs. Actionality: Why they should be kept apart. In Östen Dahl (ed.) *Volume 6 of the multi-volume work Eurotyp*: *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 2000 189–226.

10. Bertinetto, Pier Marco, Karen H. Ebert, Casper de Groot. The progressive in Europe. in In Östen Dahl (ed.) *Tense and aspect in the languages of Europe.* Berlin - New York: Mouton de Gruyter, 2000. 517–558.

11.Bertinetto, Pier Marco. The progressive in Romance, as compared with English. In Östen Dahl (ed.) *Tense and aspect in the languages of Europe.* Berlin - New York: Mouton de Gruyter, 2000. 559–604.

12. Bertinetto, Pier Marco, Alessandro Lenci. Verbal pluractionality and gnomic imperfectivity. In Robert I. Binnick (ed.) *The Oxford Handbook of Tense and Aspect.* New York: Oxford University Press, 2012. 852–880.

13. Cerruti, Massimo. Sulla caratterizzazione aspettuale e la variabilità sociale d'uso di alcune perifrasi verbali diatopicamente marcate. *Archivio glottologico italiano* 92/ 2, 2007. 203–247.

14. Civardi, Eugenio, Pier Marco Bertinetto. The semantics of degree verbs and the telicity issue. *Borealis: An International Journal of Hispanic Linguistics* 4/1, 2015. 57–77.

15. Comrie, Bernard. *Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

16. Jászay, László. Megjegyzések az aspektus tipológiájához. *Modern Filológiai Közlemények* 2/2, 2000. 5–17.o.

17. Kiefer, Ferenc. A magyar aspektusrendszer vázlata. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*, 1984. 127–149. o.

18. Kiefer, Ferenc. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. Magyar Nyelv 92/3, 1996a. 257–268.o.

19. Kiefer, Ferenc. Hány akcióminőség van a magyarban? In Terts István (szerk.) *Nyelv, nyelvész, társadalom: Emlékkönyv Szépe György 65. Születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól.* Pécs: PTE, 1996b. 96–101.o.

20. Kiefer, Ferenc. *Aspektus és akcióminőség – különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006.

21. Kiefer, Ferenc, Mária Ladányi. Az akcióminőség. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000. 475–519.o.

22. Németh, Boglárka. *Az aspektus a magyar nyelvben. Különös tekintettel a statikusságra*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 144. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2012.

23. Pátrovics, Péter. *Az aspektus története és tipológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.

24. Pete, István. Az aspektuális jelentés az igei jelentésfajták rendszerében. Acta Universitatis Szegediensis: sectio ethnographica et linguistica. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXIX-XXX, 1985-1986. 159–172.o

25. Pete, István. Mondataspektus vagy igeszemlélet? *Magyar Nyelvőr* 118/2, 1994. 232–247.o.

26. Péter, Mihály. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104/1, 2008. 1–11.o.

27. Squartini, Mario. Contributo per la caratterizzazione aspettuale delle perifrasi italiane *andare* + gerundio, *stare* + gerundio, *venire* + gerundio. Uno studio diacronico. *Studi e saggi linguistici* XXX, 1990. 117–212.o.

28. Wacha, Balázs. Időbeliség és aspektualitás a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 149., 2001.

УДК 811.511.141'282.2
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.7

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK OSZTÁLYOZÁSA A 19. SZÁZADBAN

THE CLASSIFICATION OF HUNGARIAN DIALECTS IN THE 19TH CENTURY

Tóth Péter,
orcid.org/0000-0002-5826-0863
PhD, adjunktus,
ELTE BDPK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Researchers have long wondered how the differences between dialects can be explained, how they relate to each other, and how regional language variations can be classified. In the 19th century, several attempts were made to classify Hungarian dialects: 1) on the basis of geographical or administrative boundaries, 2) by looking for historical reasons for the differences, 3) by starting from the territoriality of those linguistic phenomena that are most suitable to constitute a basis for classification. With the increase in the number of studies focusing on dialects, it has become possible to identify more precisely the geographical boundaries of regional dialect features and to classify them in greater detail.

The collection of Hungarian dialects became regular at the end of 18th century. At this time most of the researchers (Ferenc Faludi, Dávis Baróti Szabó, József Márton, József Kassai, Ferenc Kresznerics) were interested in enrichening the literary language in the first place [30,16.o.].

Observation of the differences between Hungarian dialects has raised several questions: how could the differences be explained, how do they relate to each other, how to classify regional language variantions. Due to the lack of information on dialectical words the first classifications were rather based on geographical or administrative borders in order to locate the dialects. Other classifications were based on historical foundations and the difference between dialects was explained with reasons from the past (such as the foreign origin of a part of Hungarians). The most suitable way for the classifications occured by the increasing amount of dialectical words. However, in many cases the isoglosses of dialectical phenomena are determined by the geographical conditions, the fireign language environment or the antecedent of settlement history.

Key words: dialects, dialect research, classification, language environment, language phenomena.

Дослідників уже давно цікавить питання, чим можна пояснити відмінності між діалектами, як вони співвідносяться один з одним і яким чином можна класифікувати територіальні мовні варіанти. У XIX столітті було запропоновано кілька підходів до класифікації угорських діалектів: 1) з урахуванням географічних або адміністративних кордонів, 2) за історичними причинами відмінностей, 3) виходячи з територіального поширення мовних явищ, найбільш придатних для класифікації. З активізацією діалектологічних досліджень стало можливим точніше визначити географічні межі територіальних мовних особливостей і здійснити детальнішу класифікацію.

Систематичне збирання угорських діалектних даних розпочалося наприкінці XVIII століття. На цьому етапі більшість дослідників (Ференц Фалуді, Давід Бароті Сабо, Йожеф Мартон, Йожеф Кассаї, Ференц Креснериць тощо) насамперед прагнули збагатити літературну мову. Спостереження за відмінностями між діалектами порушило низку питань: чим пояснюються ці відмінності, як вони взаємопов'язані та як можна їх класифікувати. Через недостатню кількість діалектних матеріалів перші класифікації базувалися переважно на географічних або адміністративних кордонах для визначення території різних діалектів. Інші дослідники намагалися створити історичну класифікацію, пояснюючи діалектні відмінності минулими подіями, наприклад, іноземним походженням частини угорського населення. Точніше визначити територіальне поширення мовних явищ стало можливим завдяки збільшенню кількості діалектних даних. Однак ізоглоси діалектних явищ у багатьох випадках визначаються географічними умовами, впливом іншомовного середовища або історичними передумовами заселення.

Важливим аспектом діалектологічних досліджень є також аналіз фонетичних, морфологічних та лексичних особливостей окремих діалектів. Деякі дослідники звертають увагу на соціолінгвістичні фактори, які впливають на збереження або зникнення певних мовних рис. Наприклад, урбанізація, зміни в системі освіти та міжнаціональні контакти можуть суттєво впливати на мовні варіанти.

Сучасні дослідження діалектів усе частіше використовують комп'ютерні методи аналізу великих масивів даних, що дозволяє більш точно визначити мовні межі та взаємозв'язки між різними діалектними групами. Завдяки розвитку технологій можна створювати інтерактивні діалектні карти, що значно полегшує роботу лінгвістів й сприяє зацікавленню широкої громадськості щодо питань діалектних відмінностей.

Ключові слова: діалекти, діалектологія, класифікація, мовне середовище, мовні явища, фонетика, морфологія, соціолінгвістика, урбанізація.

Verseghy Ferenc *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae* című könyvében három fő típusra tagolja a magyar nyelvjárásterületet: *tiszamellékire, dunamellékire* és *erdélyire*. Megjegyzi, hogy a fő típusokon belül kisebb területi egységek vannak [54, 59., 61., 68. o.], ezeket azonban már nem jelöli ki. Később *A' tiszta magyarság*ban szintén e három típust említi [55, 20. o.].

Teleki László *A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései* című művében röviden a nyelvjárások közötti különbségekre is kitér: „Azomban mivel Hazánkban, a' Magyar Nyelv sok felé beszéltetik, azért magának a' Nyelvnek is sok féle külömböző Dialectusai vagynak […]. Illyen külömböző Dialectusok a' Székelyeké, a' Kunoké, a' Palótzoké, a Hientzeké […]. Ezt a' külömböző beszéd mód-

ját, még Vármegyék szerént is, ámbár nem ollyan nagyon, tapasztalni lehet" [53, 60. o.].

Pápay Sámuel a nyelvek egyik alapvető tulajdonságaként határozza meg a területi változatosságot: „mind a' régi, mind az ujabb Nyelvekben is, mellyek nagyobb kiterjedésűek lévén, több Beszédejtésekre ágaztak el" [37, 82. o.]. A magyar nyelvjárások közötti eltérésekről így ír: „Jól tudgyuk, hogy másként ejtik a' Magyar beszédet Erdélyben, másként a' Tisza körül, ismét másként a' Dunánn túl, sőt másként ejti némelly részben tsaknem minden vármegye; a' mi több, még azon egy Vármegyének külön Vidékeinn is lehet a' Magyar beszédben külömbséget találni" [37, 78. o.].

Pápay a magyar nyelvterület több részéről közöl megfigyeléseket, majd Verseghy felosztásáról megjegyzi, hogy „Mind ezeknél fogva észre lehet venni, hogy a' Magyar Beszédejtéseket sem lehet tsupán háromfelé Erdélyire, Dunaira és Tiszaira osztani, mert mindenikben legkülönösebbek ismét a' Székelyeké Erdélyben, a' Palótzoké a' Tiszaiban, és a' Baranyaiaké és Somogyiaké a' Dunaiban, 's lehet találni ismét mindenikben többféle különösségeket, de mind ezeket föképpen tsak a' köznépnél" [37, 81–82. o.].

2. A területi nyelvváltozatok elméleti kérdéseivel, részletesebb leírásával és osztályozásával az 1810-es évek végétől kezdenek tüzetesebben foglalkozni. Nagy szerepe volt ebben az első Marczibányi-pályakérdésnek, amely így hangzott: „Mi a' Dialectus Grammatikai tekéntetben? Vagynak-e ezen értelemben a' Magyar Nyelvnek Dialectusai? Ha vagynak, mellyek azok különösen, miben különböznek egymástól, és mint lehetne általok bővíteni a' Magyar Írói Nyelvet?".

Pálóczi Horváth Ádám *A' magyar nyelv' dialectusairól* című pályaművében két fő típust különböztet meg: a *dunai*t és a *tiszai*t. Utóbbiról megjegyzi, hogy „ez nagyobb tartománnyal is bír, mint a' másik, és az író nyelvbe is nagyobb a' be-folyása" [36, 21. o.]. A két típus közötti határt a következőképpen határozza meg: „tartományji a' Duna és Tisza között válnak-el egymástúl" [36, 21. o.]. Pálóczi a tiszaihoz sorolja egész Erdélyt, ugyanakkor felfigyel arra – tudtommal elsőként –, hogy a dunainak némely kisebb része „az Erdélyi szó-ejtéssel atyafiságot mutat" [36, 22. o.]. „A' Baranyai Ormánság és Okor vize melléke […] igen sokban eggyez az Erdélyi Dialectussal" – írja [36, 59. o.]. Pálóczi számba veszi a két fő típus néhány sajátságát, majd a kisebb területi egységek (altípusok) néhány jellemző vonását. A dunai típusban kiemeli az *l*-ezést, a labiális *ö*-zést és *ü*-zést, a tiszaiban az *ly*-ezést és a nyílt *e*-zést. A tiszaiban az *ly*-ezés helyett valószínűleg a *j*-zésre utalhatott, mert később azt írja, hogy a tiszaiban „a' *j* és *ly* egy-formán hangzik" [36, 32. o.].

Pálóczi a tiszai dialektus *kissebb tartományjai*t így foglalja össze: „a' Tiszán-túli, és jelesen Debreczeni: az Erdélyi, a' Hegy-alljai, és különösen Pataki, és a' felső, nap-keletibb Tótos Vármegyék" [36, 36. o.]. A dunaihoz a következőket sorolja: „a' Dunához közelebb fekvő Vármegyék, a' Somogyság; a' Baranyai Ormánság az Okor mellékivel öszve-véve; Vasnak és Zalának nagy része a' Dunai tartományhoz szítt, hanem ebben különösek a' Götsej, és a' Kerka melléke" [36, 36. o.].

A palóc nyelvjárásokról a következőket írja: „A' Palóczság fülre leg-durvább; Gyöngyös vidékje vólna a' fő fészke, és így a' Tiszai tartományhoz tartozna; de úgy el-van-hintve az egész két Országban, hogy Erdélyben is találhatni, és attúl fogva imitt amott egész a' Dráváig" [36, 36. o.]. Pálóczi Somogynak palócosabb részeiről is említést tesz [36, 42. o.].

Pálóczi széleskörű tájékozottsága révén már részletesebb osztályozásra vállalkozhatott, azonban egyes területek ismeretlenek voltak ekkor még a kutatók előtt. Balassa József így ír: „Osztályozása ki is elégíthette az akkori követelményeket; fő hibája az, hogy figyelme nem terjeszkedik ki az egész nyelvterületre, s nem törekszik rendszeres osztályozásra a két nagy területen belül, hanem egyes érdekesebb vidékeket jelöl csak meg. Mindazonáltal az ő osztályozása maradt irányadó egész a legujabb időkig" [3, 10. o.].

3. Gáti István *Elmélkedés a' Magyar Dialectusról, Lexiconról, és Helyes Irásról* című munkáját három Marczibányi-pályakérdés témája alapján fogalmazta meg. Gáti szerint „Mint a' Nemzet két féle, Irástudó és Irástudatlan: ugy a' Dialectusis" [12, 9. o.]. „Az Irást tudó magyarok dialectusa kétféle: Tisza-mellyéki és Duna mellyéki. Ezt többnyire a' Catholicusok, Amazt a' Protestánsok követik" [12, 15. o.]. A köznép nyelvjárását illetően több típussal számol: „A' köznép dialectusa a' magyar Hazában tsak nem annyi, mint a' Vármegyék száma" [12, 18. o.].

Gáti a köznép dialektusai közül a következő négyről értekezik: 1) *Felföldi vagy Duna mellyéki;* 2) *Alföldi vagy Tisza mellyéki;* 3) *Székely;* 4) *Görgői*. Gáti a négy típus közül az *Alföldi vagy Tisza mellyéki*ről szól a leghosszabban. Szatmári származása révén ezt a tájszólást ismerte a legjobban. Munkájában többek között a magánhangzók elízióját is megemlíti, melyet később Csűry Bálint részletesen leírt.

Kassai József Marczibányi-pályaművében megkülönbözteti a *lexiconi* és a *grammatikai* dialektust. Utóbbi szerinte nincs meg a magyar nyelvben, mert „a régi magyarok tsak úgy declinálttanak, comparalttanak és conjugálttanak, mint a maiak" [42, 264. o.]. Kassai

szerint „tsak Lexiconi Dialectus vagyon a' Magyar Nyelvben, az is tsak Palótz dialectus" [42, 265. o.].

A palóckutatás első nagy alakja Szeder Fábián volt. Szedert a palóc nyelvjárások leírása mellett [49] az osztályozás kérdése [50] is foglalkoztatta. Felosztása némiképp Gáti Istváné hoz hasonlít. Szeder *A' Magyar nyelvbeli Dialectusokról* című tanulmányában három típust említ: „A' valamenynyi tágas értelemben vett dialectust ezen alkalommal három osztályba foglalom. Az elsőbe, a'vagy az *irói*ba természetesen azt állítom, melly szerint csinosan beszélünk és irunk. A' másodikban, a'vagy a' *közönséges*ben a' köznépét veszem fel, a' mennyire az az irói dialectustól távozik, ideszorítván a' többféle különözést is, mellynek mindenike legalább ez úttal különös dialectusi osztályba nem jöhet. A' harmadikban a' *Palócz* dialectusnak adok helyt, melly sem az irói, sem az egyéb dialectusoktól nem távozik olly meszszire, mint talán nagy hirtelenében sajditnánk; sőt az iróinak szinte, mint egyéb dialectusaink, olly segédül szolgál" [50, 4. o.].

Szeder a három típus közötti különbségeket elsősorban a hosszú magánhangzók ejtésében látja: „az *irói* dialectusban ezen valamennyi hosszas magánhangzó tisztán hangzik, e'képen: *álom, édes, íny, olly* 's a' t. A' *közönséges*ben némelly tájakan (Vas, Zala, Sopron Vármegyékben) az *é, ó, ő,* betük elejbe segéd magánhangzó tetetik, úgymint: *iédes, uólom, szüőllüő;* a' *Palócz*ban pedig ezen most emlitett betűkön kivül az *á* betű is segéd magánhangzóra szorul, mint ezekben: *uálom,* (álom) *huárom,* (három)" [50, 5. o.].

á,	á,	uá.
é,	é, és ié,	ié.
í,	í,	í.
ó,	ó, és uó,	uó.
ú,	ú,	ú.
ö̃,	ö̃, és üö̃,	üö.
ü̃,	ü̃,	ü.

1. ábra: Szeder táblázata: a bal oldali oszlop az *irói,* a középső a *közönséges,* a jobb oldali a *palócz* dialektus hosszú magánhangzóit tünteti fel

Szeder jól látta, hogy a nyelvjárások osztályozására leginkább a hangtani jelenségek alkalmasak. A kettőshangzók használatára különös figyelemmel volt. (A 20. századi nyelvjárásgyűjtők egyébiránt már kevésbé találták a palócot diftongusosnak. A diftongushasználat időbeli változásáról és térbeli határairól lásd Gréczi-Zsoldos 2022a.) Szeder így ír erről: „A' tájonként uralkodó nehány különös szó nem olly képes ama' dialectusra mutatni, mellyben használtatik, mintsem a' szóejtés; mert ezt az egész beszédnek folytában hallani; a' különös szó ellenben ritkán jön elő, gyakorta pedig, ha nincs szükség rá, egészen elmarad, és ha mást kapnak fel helyette, feledékenységbe megy" [50, 21. o.].

4. A szakirodalomban a palócok eredetéről, lakóhelyéről, nyelvjárásuk határáról különböző magyarázatok találhatók. Ennek több oka van: a történeti források hézagossága, a palócok által lakott terület meghatározásának nehézsége, a dialektológia és a néprajztudomány eltérő megközelítése, szemlélete. Az említettek mellett a történeti és nyelvészeti bizonyítékokat figyelmen kívül hagyó romantikus magyarázatok is megemlíthetők.

A palócok által lakott terület az elmúlt kétszáz évben fokozatosan bővült [40, 47. o.]. Horváth Péter 1801-ben csupán 9 Borsod és Heves megyei települést nevez palócnak. Nem sokkal később Pápay Sámuel Nógrád, Gömör, Borsod és Heves megyék határvidékét említi [37, 80. o.], Szeder Fábián ide sorolja Hont megyét is [49, 26. o.]. Jerney János 1855-ben 11 Borsod, 4 Gömör, 18 Heves, 15 Nógrád megyei települést sorol fel [22, 67–68. o.], míg Pintér Sándor 1880-ben már 76 Nógrád, 29 Gömör, 35 Heves, 10 Borsod megyei települést nevez meg [38, 13–14. o.].

A palóc nyelvjárás fogalma ebben az időben még kevésbé volt tisztázva. Többen a régi magyar nyelvet látták benne. Ezzel magyarázható, hogy a megnevezés az akkor formálódó köznyelvtől távolabbi (perem)nyelvjárások egy részére (elsősorban dunántúli nyelvjárásokra) is kiterjedt. Nem voltak kutatások arra vonatkozóan sem, hogy a palóc nyelvjárások miben különböznek a többitől, a palócosnak nevezhető jelenségek meddig terjednek. Horvát István úgy tartja, hogy a palóc szóejtés még a székelyek között is megvan, ugyanakkor az országban nem mindenütt nevezik palócnak [19, 110. o.]. Fejtegetéseiben azonban nem tér ki a tájnyelvi jelenségek lokalizálására, nem tisztáz nyelvjárástörténeti kérdéseket [vö. 14, 103–106. o.].

Horvát szerint a magyar nyelvnek már a honfoglalás idején két dialektusa volt, „egyik a' Palótz, másik a' tisztább M. Nyelv" [17, 4. o.]. Horvát a *Halotti beszéd*et palóc nyelvemléknek tartotta [16, 45. o.; 19, 116. o.]. Később így vélekedik Toldy (Schedel) Ferenc is [41, 10. o.], bár az ő nézetei idővel változtak (Toldy *A magyar nemzeti irodalom története* című könyvének 1872-es kiadásában a *Halotti beszéd*del kapcsolatosan már nem említi a palóc nyelvjárást). Döbrentei Gábor a kérdést egybevetések révén tisztázta. Döbrentei megkérte Szeder Fábiánt és Szabó Istvánt, hogy írják át palóc dialektusra a *Halotti beszéd*et. Döbrentei arra jutott, hogy Szeder és Szabó szövegeiben nincsenek meg a *Halotti beszéd*re jellemző sajátosságok [9, 26. o.].

Mi állhatott e nézetek mögött? A nyelvjárási eltéréseket a magyarság egy-egy csoportjának idegen eredetével magyarázták. A székelyeket a hunok, a palócokat a kabarok leszármazottainak tartották. Horvát István félreértette Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár tudósítását, miszerint a kabarok megtanították a kazárok nyelvére a magyarokat, de tudják a magyarok nyelvét is. Horvát úgy vélte, hogy a kabarok és a magyarok nem két külön nyelvet beszéltek, hanem egy nyelvnek két dialektusát: „a' midőn valamelly Görög Iró, főképen olly nagy tudományu, mint volt Constantinus Porphyrogenneta, Dialectusról beszél, akkor e' kifejezése alatt két egymástól egészen különböző nyelvet érteni nem szabad" [18, 113. o.].

Bíborbanszületett Konstantin fent említett közlésének új értelmezése Hunfalvy Pál nevéhez fűződik. Hunfalvy a *Magyar Nyelvészet* című folyóirat első számában megállapítja, hogy a bizánci császár tudósításából „nem lehet két magyar nyelvjárást kihozni, hanem csak azt, hogy az ő idejében a' magyar nyelv mellett a' khazar is divatozott, legalább némelly részeinél az egyesült turk-kabaroknak" [20, 228. o.].

5. A Magyar Tudományos Akadémia 1843. december 18-i gyűlésén Toldy Ferenc a nyelvjárások témakörében tartja meg előadását. Toldy felveti egy nyelvabrosz tervét [lásd 23], s szorgalmazza a gyűjtéseket „állandó tekintettel a' nyelvjárások' geographiai elterjedésére 's ethnographiai érintkezéseikre" [41, 11. o.].

Toldy a következő nyelvjárástípusokat említi: 1) *csángó;* 2) *székely;* 3) *erdélyi,* „Erdély' magyar vmegyéiben"; 4) *tiszántuli,* „főhelye Debreczen"; 5) *szegedi,* „Szeged vidékére szorítkozik"; *barkó,* „Gömörben; mellyet éjszaki palócznak is nevezhetni"; 7) „A' közép vagy szorosan úgy nevezett *palóc* Nógrád, Gömör, Borsod és Heves' összeszögellő hegyes tájain"; 8) *nógrádi;* 9) *nyitrai* és *mátyusföldi,* 10) *hiences* Sopronban, Vasban; 11) *dunántuli,* melynek „alágai, az *őrségi, marczali, ormánsági, baranyai* és *tolnai* szóejtések"; 12) „*göcseji* Zalában, mellyet déli palócznak is nevezhetni" [41, 9–10. o.].

Toldy felosztásában első helyen a csángót említi. Toldy a moldvai magyar nyelvjárásról Gegő Eleknek az Akadémiához 1837-ben intézett tudósításából szerzett ismereteket. Gegő közlése alapján külön típusnak vette a csángó és a székely nyelvjárást. „Maga a' hangzók' kiejtése, párosítva a' sisegőknek sziszegőkké változtatásával, olly saját bélyegűvé teszik a' csángó beszédet, hogy nem csak a' székelytől különböző nyelvjárásnak, de magát e' népet saját magyar törzsök' ivadékának kell ismernünk" – írja Toldy [41, 9. o.].

A keleti nyelvjárásoknak *erdélyi*re (ez azonosnak mondható a később *királyhágóntúli*nak, majd *mezőségi*nek nevezett típussal), *székely*re és *csángó*ra való hármas felosztása őnála jelenik meg először.

Toldy elsősorban az írói nyelvtől távolabbi, egy-egy ismertebb tájegység nyelvjárásait vette száma. Felosztásából így a magyar nyelvterület egy része kimaradt. Ennek oka egyrészt az lehetett, hogy sok helyről ekkor még nem voltak közlések, másrészt az írásbeliség nyelvhasználatához közelebb álló területi nyelvváltozatokat kihagyta a felosztásból. Toldy szerint a *borsodi* „az irói nyelvhez részint legközelebb áll, részint azzal összefoly, sajátlag nem nyelvjárás, hanem magát a' tiszta magyarságot mutatja" [41, 10. o.]. Az *irói* vagy *könyvnyelv*et, valamint a „keletkezésben lévő *fővárosi* magyar beszédet" nem tartja dialektusnak, mivel kevesebb táji sajátságot mutatnak [41, 10–11. o.].

Fogarasi János *Művelt magyar nyelvtan*ában szintén foglalkozik az osztályozással: „Az egyes szójárások többfélék lehetnek, de mindnyáját két fő osztály alá vonhatjuk. Némelyike t. i. a nyilthangzókat szereti, másika pedig ellenkezőleg a zártakat" [11, 37. o.]. Fogarasi az ismertebbek között említi a *palócz*ot, az *erdélyi*t, a „siksági lakosok, főleg a tiszai némely vidékek" és a „hegyköz lakói, dunántúli némely vidékek és némi részben a székelyek" szójárását [11, 37–39. o.].

Riedl Szende *A magyar nyelvrendszer alapvonalai* című könyvében a következő magyar nyelvjárásokat említi: *közép-palóc* (Gömör, Borsod, Nógrád és Heves megyék határvidékén), *éjszaki palóc* vagy *barkó* (Gömörben), *déli palóc* vagy *göcseji* (Zalában s részben Somogyban és Veszprémben), *duna-drávai palóc* (Baranyában s az Ormánságban a Dráva mellett), *csangó* (Moldvában), *székely* (Erdélyben), *jász-kún*, „melly a XVII. század óta nagy részben elváltozott" [39, 39. o.]. Riedl az egyes típusokat nem jellemzi. A palóc megnevezést ő is használja a dunántúli nyelvjárások egy részére.

A Kúnos Ignác és Munkácsi Bernát által szerkesztett *Nyelvőrkalauz*ban található felosztás elsősorban földrajzi alapú [29, 164–173. o.]. A következő nyelvjárásokat különbözteti meg:

1) *keleti:* székelység (keleti székelység, nyugati székelység, hétfalusi csángók), moldvai csángók, felső-erdélyi;

2) *tiszavidéki:* felső-tiszavidékiek (tiszáninneni nyelvjárás-vidékiek, tiszántúli nyelvjárás-vidékiek), közép-tiszavidékiek, alsó-tiszavidékiek;

3) *palóczvidéki;*

4) *dunavidéki:* felső-dunavidékiek, alsó-dunavidékiek;

5) *dunántúli:* felső nyelvjárás-vidékiek, alsó nyelvjárás-vidékiek. Különálló dunántúli nyelvjárásterületek: Göcsej, Ormánság, Őrség, Szlavónia.

Szinnyei József tankönyvében öt nyelvjárást nevez meg: 1) *keleti* (úgymint a székelyeké Erdélyben, a hétfalusi és moldvai csángóké); 2) *tiszavidéki* (úgymint a *felső tiszavidéki* és *alsó tiszavidéki* vagy *alföldi*); 3) *palócz* (Borsod, Gömör, Heves és Nógrád megyében); 4) *dunántúli;* 5) *göcseji* [51, 46. o.].

Szinnyei osztályozása nem fedi le a teljes magyar nyelvterületet. A palóc dialektusokat azon a vidéken említi, amely a néprajztudományban Palócföld néven ismeretes. Az öt fő típus közé teszi a göcsejit.

Király Pál hat nyelvjárást határoz meg, röviden a területükről is szól, a részletesebb ismertetésre azonban tankönyvében nem vállalkozhatott [25, 2–4. o.]:

1) *alsó-tiszai:* északi határa Budapesttől Füzesgyarmat tájáig, keleti határa Füzesgyarmat tájától Temesvárig húzható, nyugati és déli határát pedig a Duna jelöli;

2) *Dunán túli:* e típuson belül a következő kisebb tájegységek nyelvjárását említi: a) *Pápa-vidéki,* b) *őrségi* és *göcseji,* c) *Balaton melléki,* d) *szlavóniai;*

3) *palócz:* Pozsonytól Kassa vidékéig, a Magas-Tátrától egészen a Tisza mellékéig terjed. Király megjegyzi, hogy „a legtisztább palóczság különösebben mégis Gömör, Hont, Nógrád és Bars vármegyékben otthonos” [25, 3. o.];

4) *Tiszán inneni:* a Sajó alsó folyásától fölfelé a Tisza vonaláig terjed. „Ennek legtisztább alakja a Hernád völgyén meg a Hegyalja délibb vidékein és környékén hallható” [25, 3–4. o.];

5) *Tiszán túli:* a Tisza forrásvidékétől a Hármas-Körös tájáig;

6) *erdélyi:* Erdélyben, Bukovinában és Moldvában. „Vidékenkénti árnyalatai számosak; egészben véve azonban az mondható, hogy a Marostól jobbra inkább a Tiszán túli, balra ellenben inkább az alföldi nyelvjáráshoz mutat több-kevesebb hasonlóságot” [25, 4. o.].

Király tehát a palóc dialektusok határait nyugaton és északon is jóval messzebbre tette, mint elődei. Az északi vármegyékben nyilván a szórványságra gondolhatott, amelynek zöme a földrajzi közelség folytán a palóc(os) területről származott.

6. Simonyi Zsigmond *Magyar nyelvtan fölsőbb osztályoknak és magánhasználatra* című tankönyvében öt fő típust jelöl ki: 1) *dunamelléki;* 2) *tiszavidéki* vagy *alföldi,* amelynek két altípusa a *felső tiszai* (Debrecenben, Bihar megyében) és az *alsó tiszai* (Kecskeméttől Szegedig); 3) *székely,* ehhez tartozik a csángóké Moldvában és Bukovinában; 4) *palóc* (Nógrád, Heves, Borsod, Gömör); 5) *göcseji*. „Az irodalmi nyelvtől legkevésbbé térnek el a dunai s a felső tiszai, legeltérőbb pedig a csángó, palóc és göcseji” [43, VI.].

Simonyi Zsigmond *A magyar nyelv* című könyvében bővebben foglalkozik az osztályozás elméleti kérdéseivel, kijelöli a felosztás nyelvi szempontjait, s egy másfajta osztályozást közöl. Ezzel egy új korszak előtt nyitja meg a kaput a magyar nyelvjárások osztályozásának történetében. Az elméleti kérdéseket tárgyalva megjegyzi, hogy mihelyt a felosztást megkíséreljük, „azt tapasztaljuk, hogy a nyelvjárásokat nem lehet pontosan elhatárolni egymástól. Majdnem mindenütt találunk kapcsolatokat s átmeneteket a különböző nyelvjárások között. Ha egymás végtiben három nyelvjárást viz[s]gálunk, a középsőnek rendszerint lesznek olyan sajátságai is, melyek jobb szomszédjával, s olyanok is, melyek a bal szomszéddal kötik össze” [44, I. 199–200. o.].

Simonyi néhány markáns hangtani sajátságra építi osztályozását: „Legczélszerűbb fölosztó alapul kínálkozik az a mód, melylyel nyelvjárásaink az *ë* hanggal bánnak, egyrészt mert csakis e szerint oszthatjuk föl határozottan az egész nyelvterületet, másrészt mert e jelenségnek nagy fontossága van hangtani s alaktani tekintetben” [44, 202. o.]. Simonyi ennek alapján *ë*-ző, *ö*-ző és *e*-ző területeket különbözteti meg. Emellett a köznyelvi *é* realizációit (*é, ē, í* stb.) is figyelembe veszi, s ezek kombinálásával nyolc nyelvjárást határoz meg: 1) *palócz,* 2) *Dunántúl,* 3) *Komárom,* 4) *Göcsej–Sopron,* 5) *Felső Tisza,* 6) *Duna–Tisza,* 7) *udvarhelyi székely,* 8) *keleti székely*.

	Eredeti ë	Eredeti ê	Ered. é
1. Palócz	ë szëm	ê kêz	é él
2. Dunántúl	ë szëm	é kéz	é él
3. Komárom	ë szëm	é kéz	í íl
4. Göcsej-Sopron	ë szëm	ëe këez	í íl
5. Felső Tisza	e szem	eë keëz	í íl
6. Duna-Tisza	ö szöm	é kéz	é él
7. Udvarhelyi székely	ö szöm	é kéz	ē ēl
8. Keleti székely	ë szëm	é kéz	ē ēl

2. ábra: Nyelvjárások és hangtani sajátságok Simonyi táblázatában

Mivel kevés nyelvi sajátságot vett figyelembe, néhány egyezés alapján egy típusba kerültek egymástól távolabb lévő vidékek. Simonyi a táblázathoz fűzött lábjegyzetben megemlíti, hogy a komáromi nyelvjárás mellé odaértendő Nagyszalonta, Orosháza, Mezőtúr vidéke, s a Király-hágón túli Bánffyhunyad környéke.

Simonyi osztályozásából több tájegység kimaradt, mivel az alapul vett jelenségekről nem voltak mindenünnen információi. Erdély nagy részéről is hiányoztak az adatok. „A nyugati, marosvidéki székelység el van hagyva, mert onnan ellenmondó adataink van-

nak az *ë* hangra nézve, a székelységen kívüli Erdély pedig azért, mert az *é*-hangjai nincsenek megállapítva" – írja [44, 206. o.]. A magyar nyelvterület egy része ekkor még feltáratlan volt.

Balassa József Simonyi könyvéről írott bírálatában azt írja, hogy nem lehet csak az *e, ë, ê, é* hangokat alapul venni az osztályozásban, mert így egymástól távol eső, s egyéb tulajdonságaikra nézve nagyon eltérő nyelvjárások egy típusba kerülhetnek. Balassa a hiányosságok között említi azt is, hogy a szóban forgó hangok helyén többfelé hallható kettőshangzókat Simonyi nem vette figyelembe, ami pedig az osztályozást is megváltoztathatta volna [1, 327. o.].

7. A magyar nyelvjárások osztályozásának történetében egy új korszakhatárt jelent Balassa József *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* című könyve. Balassa az osztályozás mellett az egyes nyelvjárásterületeket részletesebben jellemzi. Elsősorban hangtani és alaktani jelenségeket vesz figyelembe. Az osztályozás egyik legnagyobb érdeme, hogy nem csak a köznyelvtől leginkább eltérő nyelvjárásokra, hanem az egész nyelvterületre kiterjed: „Sokan azt hiszik, hogy csak az olyan magyar beszédet szabad nyelvjárásnak tekintenünk, a mely az irodalomtól lényegesen eltér. És így pl. megengedik, hogy van göcseji, palócz, szegedi, székely nyelvjárás, de ott, a hol ők különös eltérést nem tapasztalnak, nyelvjárás nincs. Ez a felfogás már csak azért is helytelen, mert így a nyelvészeti vizsgálódás köréből kizárjuk a magyar nyelvterület legnagyobb részét, s ezáltal lehetetlenné válik a rendszeres, és az egész nyelvterületre kiterjedő kutatás" [3, 5. o.].

Balassa osztályozásában a történeti szempontokat felülírják a nyelviek, amikor az elmagyarosodott besenyők lakóhelyének nyelvjárásáról azt írja, hogy noha több érdekes sajátságot is találunk a területen, mégsem válik nyelvileg egészen külön. A kunok szállásterületeiről hasonlóképpen ír. Az itteni főbb sajátságok a szomszéd területekre is átterjednek: „Ma a Kis-Kúnság nyelve külön nyelvjárás ugyan, de sok tekintetben a szegedvidékivel és a drávamellékivel egyezik. A Nagy-Kúnságnak nincs is önálló nyelvjárása, hanem teljesen a felsőtiszaival egyezik; a Jászság nyelve pedig a palóczokéhoz hasonlít. Láthatjuk tehát, hogy a bevándorolt és a megmagyarosodott népfajok teljesen egybeolvadtak a magyar néppel s nyelvük ma a többi magyarságéval teljesen összefüggő nyelvterületet alkot, úgy hogy erre nem építhetjük a magyar nyelvjárások osztályozását" [3, 14. o.].

A földrajzi szempontot érintve Balassa felhívja a figyelmet a belső migrációra, példaként hozva fel a hódoltsági területeket, ahol a 18. században nagyszámú magyar és más nyelvű lakosság telepedett le: „nyelvi tekintetben ez a vidék a legtarkább, s a magyar lakosság is e vidéken többféle nyelvjárást beszél" [3, 15. o.]. Balassa jól látja, hogy a népességmozgások folytán a nyelvjárási határok módosulnak. Azt is megemlíti, hogy az újonnan letelepedett lakosság nyelve idővel alkalmazkodik környezetéhez, egyes sajátságokat elhagynak, másokat megőriznek. Ezáltal a kibocsátó terület nyelvjárásától is némileg eltávolodnak [3, 16. o.]. Balassa arra a következtetésre jut, hogy az osztályozás alapja csakis a jellemző sajátságok lehetnek [3, 17. o.]. Simonyihoz hasonlóan tehát ő is nyelvi szempontokra épít, felosztásában azonban több jelenséget vesz figyelembe, a dialektusokat mint önálló rendszereket szemléli. Balassa a nagyobb területi egységeket *nyelvjárásterület*nek, az ezen belül lévő kisebbeket *nyelvjárás*nak nevezi. A következő nyolc nyelvjárásterületet jelöli ki:

1) *nyugati nyelvjárásterület:* a) *rábavidéki,* b) *őrségi,* c) *hetési,* d) *göcseji,* e) *zalai nyelvjárás;*

2) *dunántúli nyelvjárásterület:* a) *felsődunántúli,* b) *alsódunántúli nyelvjárás;*

3) *alföldi nyelvjárásterület:* a) *kiskúnsági,* b) *szegedvidéki,* c) *duna-drávaközi nyelvjárás*. Utóbbin belül Balassa megkülönbözteti a *sárközi,* az *alsódrávai,* a *szlavóniai* és a *felsődrávai* nyelvjárást;

4) *duna-tiszai nyelvjárásterület:* a) *pestmegyei,* b) *bácsmegyei,* c) *tiszántúli nyelvjárás*. A területen nagyobb számban találhatók nyelvjárásszigetek, leggyakrabban jászsági (palócos) eredetűek;

5) *északkeleti nyelvjárásterület:* a) *felsőtiszai,* b) *alsószamosi,* c) *zemplén-abauji nyelvjárás;*

6) *királyhágóntúli nyelvjárásterület:* a) *kalotaszegi,* b) *maros-szamosközi,* c) *küküllőmegyei nyelvjárás;*

7) *északnyugati nyelvjárásterület:* I. *középső palócz nyelvjárásvidék* (a. *mátravidéki,* b. *borsodi,* c. *karancsvidéki,* d. *ipolyvidéki nyelvjárás*); II. *keleti palóczos nyelvjárásvidék* (a. *sajóvölgyi,* b. *hernádvidéki,* c. *hegyaljai,* d. *zilahi nyelvjárás*); III. *nyugati palóczos nyelvjárásvidék* (a. *barsmegyei,* b. *esztergom-komáromi,* c. *mátyusföldi* és *csallóközi nyelvjárás*); IV. *déli palóczos nyelvjárásvidék* (a. *hevesmegyei,* b. *bükkaljai,* c. *felsőpestmegyei,* d. *jászsági nyelvjárás*);

8) *székely nyelvjárásterület:* a) *marosszéki nyelvjárás;* b) *nyugati székelység* (1. *keresztúri,* 2. *sóvidéki,* 3. *havasalji,* 4. *homoródvidéki nyelvjárás*); c) *keleti székelység* (1. *Csík és Gyergyó,* 2. *hétfalusi,* 3. *háromszéki nyelvjárás*); d) *moldvai csángó nyelvjárás*. Balassa a székely nyelvjárásokhoz sorolja a bukovinai magyarokat is.

Simonyihoz hasonlóan Balassa is fontosnak tartja a zárt *ë*-zést. Balassa az alföldi *ö*-ző területek nagy részét egy típusba teszi úgy is, hogy közöttük nagyobbak a különbségek. Az alföldi nyelvjárásterü-

lethez sorolja a Kiskunságot, Szeged vidékét, a Duna mellékének egy részét (Sárköz), továbbá Baranya és Somogy déli részét: „«Alföldi» nyelvjárásterületnek azért nevezem, mert nagyobb része az Alföldön van és mert az *ö*-zést többször nevezték már alföldi sajátságnak. Az egyes nyelvjárások területe külömben sem vág teljesen egybe a földrajzi területekkel, az elnevezésnél tehát bele kell törődnünk a fogalmaknak néha megszorításába, néha kitágításába" [3, 21. o.].

Balassa egy csoportba sorolja a Szeged környéki és dél-dunántúli nyelvjárásokat, a közöttük lévő *ö*-ző nyelvjárásokat azonban már a duna-tiszaihoz. A duna-tiszai nyelvjárásterületet a palóc, az *e*-ző északkeleti és az *ö*-ző alföldi között jelöli ki. Utal arra, hogy e vidéken településtörténeti okokból nagy számban találhatók palóc nyelvjárásszigetek, emellett *ö*-zés is jellemző, amit a szomszédos alföldi nyelvjárásterület hatásának tart [3, 61. o.].

Balassa a keleti nyílt *e*-ző vidéket kettéválasztja: északkeletire és királyhágóntúlira. Az osztályozásban itt már nem az összekötő, hanem az elválasztó nyelvi jegyek a dominánsabbak. Az északkeleti nyelvjárások elhatárolásában a nyílt *e*-zés volt a fő szempont. Balassa megemlíti, hogy a hegyaljai nyelvjárást azért nem sorolja az északkeletihez, mert *ë*-ző: „Hegyalja nyelvjárása, mint látjuk, alig is nevezhető palóczosnak, s csak azért kellett az északnyugati nyelvjárásterülethez sorolnunk, mert *ë*-ző, míg az északkeletinek legjellemzőbb sajátsága az *e*-zés" [3, 88. o.].

Balassa az északnyugati nyelvjárásterület keleti és nyugati határát jobban kiterjesztette, ahogy ma szokás (a megnevezés is változott). A hegyaljai nyelvjárásról olyan információi voltak, hogy az zárt *ë*-ző, ezért nem akarta az északkeletihez sorolni (a későbbi kutatások a terület nyílt *e*-ző jellegét erősítették meg, lásd 21, 220. o.). A nyugati határt keverék típusúnak tartotta, ahol helyenként a palóc, máshol pedig a Rába-vidéki sajátságok dominálnak.

Az északnyugati nyelvjárásterületet Pozsony és Sárospatak közé teszi, északon a magyar–szlovák nyelvhatárig, délen pedig Abony tájáig. „E nyelvjárásterület középpontja a Heves, Gömör, Borsod, Nógrád és Hont megyében lakó palóczság, de megtaláljuk az ő nyelvjárásuk több jellemző sajátságát az őket keletről, délről és nyugatról körülvevő lakosság nyelvében is" – írja [3, 75. o.]. E típusba tehát nemcsak a palócságot sorolja, hanem az ő beszédmódjukhoz sok szempontból hasonló szomszédos nyelvjárásokat, de ezen túlmenően néhány más dialektust is. Balassa azt írja, hogy „külön kell választanunk az igazi palócz nyelvjárásokat, melyek a terület közepét, góczpontját foglalják el; innen három irányban, keletre, nyugatra és délre terjednek ki a külömböző palóczosnak nevezhető nyelvjárások" [3, 75. o.].

Balassa eljárása részben azzal magyarázható, hogy az északnyugati nyelvjárásterület határainak kijelölése során nemcsak az illabiális *ȧ*-zást és a labiális *ā*-zást vette figyelembe. Ugyanis e nyelvjárástípus nyugati és keleti szélein egyaránt hiányoznak az említett sajátságok. E peremrészek nyelvjárásának hovatartozása Balassát is sokat foglalkoztatta. Az északnyugatihoz sorolt mátyusföldi és csallóközi nyelvjárásról megjegyzi, hogy „valóságos vegyülék nyelvjárás, melyet a nyugati nyelvjárásterület legszélső vidékének is tarthatnánk. Sőt az egyes helységek nyelve is eltér egymástól, miután egyik helyen több a palócz sajátság, másikban több a rábavidéki" [3, 91. o.].

Balassa érdemei között említhetjük, hogy a Dunántúlon nagyon körültekintően választotta ki azokat a jelenségeket, amelyek a legalkalmatosabbnak tűnnek a terület nyelvjárásainak felosztásához. Az északkeleti nyelvjárásterület pontosabb meghatározása és a megnevezés is tőle ered. Balassa később Simonyi egyik könyvéhez (1905) is készített egy térképet, a jelöléseket több helyen is pontosította. A peremnyelvjárások, nyelvszigetek esetében különösen igaz ez.

Balassa könyvén nemzedékek nőttek fel. A későbbi osztályozások többsége kisebb-nagyobb módosításokkal az ő munkáját követik. Kálmán Béla 1951-ben azt írja, hogy Balassa „Felosztását nagy vonalakban még ma is megtarthatjuk" [24, 14. o.]. Deme röviddel később megjegyzi, hogy „ha valaki most, 60 év múltán gyors tájékozódást akar nyerni valamelyik nyelvjárásterület jellegéről, még mindig hozzá fordul" [8, 19. o.]. Hasonlóképpen fogalmaz Márton Gyula is: „a magyar nyelvjárástanban ma is Balassa József felosztását használják kisebb kiigazításokkal" [32, 59. o.]. Balogh Lajos így ír: „mind a mai napig őt tekinthetjük az osztályozás klasszikus mesterének" [6, 96. o.].

8. Noha Balassa a zilahi nyelvjárást a keleti palócoshoz sorolta, a felső-tiszai nyelvjárás sajátságait is észrevette benne. Felmerül a kérdés, hogy Balassa adatai mennyire voltak megbízhatóak, illetve reprezentatívak. Zilah környékének nyelvjárásról a 19. században csekély számú forrás jelent meg. Csupán rövidebb tájszójegyzékek és néprajzi közlések álltak az érdeklődők rendelkezésére.

Balassa a zilahi nyelvjárás jellemzőjeként többek között az illabiális *ȧ*-t és a labiális *â*-t (mai jelölése *ā*) is megemlíti. E két sajátság azonban a Magyar Nyelvőrben megjelent zilahi adatokra nem jellemző. Lehetséges, hogy Balassa valamelyik informátorának közlésére támaszkodott.

A vidék nyelvjárásának részletesebb ismertetésére László Géza vállalkozott, aki a Nyelvőr 1898. és 1899. évi számaiban folytatásokban tette közzé *A*

zilahvidéki nyelvjárás című tanulmányát. László a nyelvjárás különböző eredetű rétegeiről azt írja, hogy „az eredeti felsőtiszai nyelvjárás keveredett később a székellyel s az újabb időben, 1888. óta a palóccal" [31, 439. o.]. A Heves és Borsod megyéből érkező palócok Szilágy megye középső részén, Sarmaság környékén telepedtek le [31, 441. o.].

László Zilah vidékén három kisebb nyelvjárási területet különböztet meg: 1) a *zilahi*ban (Zilah és pár szomszédos falu) uralkodó maradt a felső-tiszai nyelvjárás, s csak kevesebb palóc és székely elemmel vegyült; 2) a *diósadvidéki*ben a keleti székely a meghatározó, mellette érződik a palóc hatás is, de a felső-tiszai már alig; 3) a *sarmaságvidéki*ben az újabb telepítések a palócot emelték uralomra [31, 442. o.].

9. A székely nyelvjárások viszonya más típusokhoz, valamint belső tagolódásuk kérdése ugyancsak régóta foglalkoztatja a kutatókat. Pálóczi Horváth Ádám az erdélyi nyelvjárásokat a tiszaihoz sorolja, a közöttük lévő eltérésekre azonban csupán rövid utalásokat tesz [36, 22., 45. o.].

Kőváry László *A Székelyhonról* című könyvében két típust határoz meg: „Itt azonban több tájbeszéd vagyon, s alig határozhatni el, mellyik már az eredeti typus. A Rikán kivűl, melly szóban két *e* van az utósót *ő*vé teszi, mint *gyermök, embör;* a két *a*s szót pedig, ha ragos lesz, mind két tagjában *á*-val ejti, mint *ányám, pájtába,* s más illyszerű kiejtései vannak, *mönjünk a högyre* sat. A Rikán belől pedig az ember, *embér* lesz, az isten *istén,* s más egyéb végtagi nyujtogatások halhatók, s van táj, hol a *Hagyjatok olvasni* cimü játékban az orvos nem mond több Jánoskát, borocskát, bokocskát, mint ez emberek mutogatnak *föjebbecske kicsinyke kutacskát*. st. A parancsoló mód, ha egy tagu, csaknem mindenütt *sza sze* ragot kap, néhol a több tagu is, mint: *mondzsa, jösztesze, mutasdsza*. Vannak más sajátságaik is, mellyekért egy nyelvbuvár nyereséggel töltené itt napjait" [27, 139. o.].

A székely nyelvjárások kettős felosztása megtalálható Budenz Józsefnél is: „az egész székely nyelvterületet két részre kell felosztanunk, mellyek határozott vonallal válnak el egymástul: 1) Nyugati székelységre, Márosszék- és Udvarszékben. 2) Keleti székelységre, Háromszékben, Csíkban, és Gyergyóban" [7, 349. o.]. Budenz a felosztásban mindössze az *is* kötőszó különböző ejtéseit vette figyelembe. Az *is* a nyugati, az *es* (= *ës*) a keleti székelységre jellemző. Budenz a két típus között más különbségeket is megemlít, például: „A' legelterjedtebb hangejtési külömbség az: hogy a nyugatiak szóvégzetekben a' mélyhangu *o*-nak megfelelőleg és számos gyökszavakban is *ö*-t ejtenek, holott a' keletiek közép *ė*-vel [= *ë,* T. P.] élnek" [7, 359. o.].

Kriza János ugyancsak két fő típust különböztet meg: *háromszéki* vagy *keleti,* valamint *kereszturfiszéki* vagy *nyugoti* nyelvjárásokat. Budenz osztályozásának elvét ugyanakkor kifogásolja. Kriza az *is* ~ *ës* kötőszótól fontosabbnak tartja a zárt *ë*-zést és az *ö*-zést. Kriza szerint a *háromszéki*hez legközelebb a *csik-gyergyói* és az *erdővidéki* áll, a *sóvidéki, havasalji* vagy *felvidéki* nyelvjárás pedig a *kereszturfiszéki*hez. A *homorodvidéki* a két fő típus „feltünő egybetalálkozását mutatja" [28, 548. o.].

Nagy Géza a székely dialektusok kapcsolatait vizsgálva a magyar nyelvjárásokat három nagyobb csoportba sorolja: 1) *zártabb,* 2) *nyiltabb,* 3) *diphthongizáló*. A felosztás elveit, módszerét nem fejti ki. „A székelyek nyelve a *zártabb kiejtésü alapdialektus* csoportjába tartozik, mely az ország nyugoti felében, a Tiszától egész a Lajtáig van elterjedve s magában foglalja az alföldi és dunántúli magyarság nagy zömét" – írja [34, 168. o.]. Tanulmánya inkább azért érdemel figyelmet, mert tájnyelvi adatok egybevetésével igazolja a székelyek nyugati gyökereit. Felfigyelt arra, hogy a székely nyelvjárások közötti eltérések részben abból erednek, hogy a székelyek a nyugati nyelvterületnek különböző vidékéről származnak. Nagy Géza két területet nevez meg a székelyek származási helyéül: az egyik az *ë*-ző nyugati határszél, a másik pedig a Tolna megyei *ö*-ző Nagy és Kisszékely vagy Széköli települések [34, 176–177. o.].

Balassa József rövid válaszában azt írja, hogy „Nem akarok sok szót vesztegetni arra, hogy ez osztályozás tarthatatlanságát kimutassam: annál kevésbé, mivel maga Nagy Géza sem bizonyítja semmivel, csak állítja" [2, 309. o.]. Nagy Géza a bírálatra írott válaszában a szemléletbeli különbségeket fejtegeti: Balassa a nyelvjárásokat a korabeli állapot alapján osztályozta, míg őnála a nyelvjárások történeti összefüggései, származása volt az irányadó (Nagy *genealogikus*nak nevezte a saját osztályozását). Nagy egyébiránt a székelyeket elmagyarosodott hunoknak tartotta [35, 439–440. o.].

Steuer János kétféle osztályozása a *Magyar Nyelvőr* 1893. évi számában jelent meg. Az első felosztásában – Kőváryhoz, Budenzhez és Krizához hasonlóan – két fő típust, nyugati és keleti székelyt különböztet meg, ezeken belül pedig több altípust:

I. nyugati székelység: 1) *marosi nyelvjárás:* Maros-Torda megye déli része, Udvarhely megye északnyugati része; 2) *keresztúri nyelvjárás:* Nyikó és Székelykeresztúr vidéke;

II. keleti székelység: 1) *sóvidéki nyelvjárás:* Sóvidék Maros-Torda megye délkeleti és Udvarhely megye északi részén, Havasalja Udvarhely megye északkeleti részén; 2) *homoródi nyelvjárás:* Homoród és Bardóc vidéke Udvarhely megye dél-

keleti részén; 3) *csíkmegyei nyelvjárás:* A) *gyergyói nyelvjárás,* B) *csíki nyelvjárás,* a) *közép-csíki nyelvjárás,* b) *alcsíki nyelvjárás,* c) *gyímesi nyelvjárás,* 4) *háromszéki nyelvjárás;* 5) *halmágyi nyelvjárás:* Nagy-Küküllő megye keleti részén; 6) *hétfalvi nyelvjárás;* 7) *moldvai csángó nyelvjárás* [46, 215. o.].

Balassa és Steuer felosztása között lényeges eltérések vannak. Balassa a marosszéki nyelvjárást különválasztja mind a nyugati, mind a keleti székelységtől, Steuer a marosit a nyugatihoz sorolja. Steuer a keletihez teszi a sóvidéki (s vele együtt a havasaljai), valamint a homoródi nyelvjárást, amelyeket Balassa viszont a nyugatihoz tartozónak tekint. Balassa a moldvait különválasztja a magyarországi székelytől, Steuer a keleti székelyhez sorolja [lásd 4, 276. o.].

A különbség oka elsősorban az alapul vett jelenségek kiválasztásában rejlik. Balassa három jelenséget (*ö*-zés, a szótagzáró *l* kiesése, többes szám 3. személyű birtokos személyrag) vett figyelembe, míg Steuer megtartotta Budenz felosztásának elvét, amely az *is ~ ës* kötőszón alapult.

Steuer második osztályozásának elveit ismertetve már több (hangtani) sajátság figyelembevételét látja szükségesnek: „a székely nyelvjárásoknak *nyugati* és *keleti* nyelvjárásokra való szokásos fölosztása csak általánosságban fogadható el, mivel vannak átmeneti nyelvjárások is, […] az *is, ës* használata egymagában nem képezheti ezen fölosztás alapját, mert e szerint egy jókora, egyébként inkább nyugati jellegű székely nyelvjárást a keleti székelységhez kellene számítanunk. Fontos szerepe van a fölosztásban az *ë*zés és *ö*zés elterjedésének is, de csak úgy, ha más jellemző sajátságok járulnak hozzá. Tehát nem egy, hanem több hangtani jelenségre van szükségünk, még pedig a legjellemzőbb és legjelentősebb nyelvjárási sajátságokra" [47, 251. o.].

Steuer ezúttal négy jelenséget vesz figyelembe: az *is ~ ës* alakok megoszlását, az *ö*-zést, a szótagzáró *l* kiesését, valamint az *á* előtti illabiális *ȧ*-zást. Ezek alapján hét típust különböztet meg: 1) *keresztúri,* 2) *marosi,* 3) *sóvidék-havasalji,* 4) *csíki,* 5) *homoródi,* 6) *gyergyói,* 7) *háromszéki* (i. h. 252). A hét típust három nagyobb csoportba sorolja:

I. *keresztúri-marosi* (nyugati nyelvjárások);

II. *sóvidék-havasalji-csíki* (átmeneti nyelvjárások);

III. *homoródi-gyergyói-háromszéki* (keleti nyelvjárások).

Steuer a felosztását térképen is szemlélteti (3. ábra).

Balassa Steuer első osztályozását keményen bírálta, a második felosztásról azonban már azt írta, hogy az „sokkal jobban megfelelt minden kifogásomra" [5, 470. o.]. Balassa ugyanakkor a *homoródi*t átmeneti nyelvjárásnak tekintette, a *havasalji*t és a *sóvidéki*t nem vonta egybe, a *marosi*t vagy *marosszéki*t pedig nem sorolta a *nyugati*hoz.

10. A magyar értelmiség körében a moldvai csángók iránti érdeklődés a reformkor idején ébredt fel. Ekkor indul útnak Moldvába előbb Gegő Elek ferences szerzetes, majd Jerney János történész, s ebben az időben ismertette Petrás Ince János minorita szerzetes a moldvai magyarokat Döbrentei Gábor kérdéseire adott feleleteiben. 1868-ban a Szent László Társulat megbízásából Veszely Károly, Imets Fülöp Jákó és Kovács Ferenc utazott a keleti magyarokhoz. A nyelvészek között is akadt vállalkozó: Szarvas Gábor 1873-ban, Munkács Bernát és Kúnos Ignác 1880-ban gyűjtött a területen [lásd 52, 117–118. o.].

A moldvai magyar nyelvjárásokkal kapcsolatosan az egyik gyakran elhangzó kérdés az volt, hogyan viszonyulnak a székelyhez, illetve a többi magyar tájszóláshoz. Gegő Elek 1838-ban azt írja, hogy „Mi a' chángó telepek' nyelvét illeti, ez az egyes betük, igék' hajlítása, szókötés, ragok 's a' beszéd' több részeire nézve a' székelyekétől nem különbözik" [13, 78. o.]. Gegő egyúttal több olyan sajátságot megemlít, amelyek elterjedtek a csángók körében.

Döbrentei Gábor és Petrás Ince János 1841-ben a székelyföldi Borszéken ismerkedtek meg. Döbrentei a találkozó napjaiban 38 kérdést fogalmazott meg írásban Petrásnak, aki hamarosan hozzá is fogott a válaszok megfogalmazásához. Döbrentei egyik kérdése így hangzott: „Nyelvük hangejtése mennyiben tér el székelyétől? menynyiben a' magyarországitól?". Petrás válaszában azt írja, hogy „Mindkettőtől nevezetes ejtésekkel különbözik" [10, 70. o.]. Petrás a csángó nyelvi sajátosságok között említi az ún. sziszegést, azaz a köznyelvi *s* helyén álló *sz*-t, a kicsinyítő képzők és a román jövevényszók gyakori használatát.

A moldvai magyarság középkori mezőségi eredetű rétege és a később betelepült székely csoportok közötti tájnyelvi különbségekre figyelt fel Kovács Ferenc moldvai utazásakor: „Mig a Tatros és Tázló melletti székely települők nyelvtekintetében az erdélyi székelyek beszédmódjától miben sem különböznek, addig a csángó-magyarok sajátszerü dialectussal birnak, mely abban áll, hogy sejpeskedő gyermek módjára ejtvén ki a szavakat, *s* helyett mindenütt *sz*-et, *cs* helyett *cz*-t használnak" [26, 40. o.].

Szarvas Gábor csángó tanulmányában a hasonlóságokra utalt: „csakugyan a csángó nyelvben a felsoroltakon kívül még igen sok sajátság van, csakhogy e sajátság egytől egyig mind a székelységben is megvan; úgy hogy a nyelvbeli adatok kétségtelen tanúskodása szerint a moldvai csángók s a székelység egymástól elszakadt részeknek bizonyúlnak be" [48, 6. o.]. Szarvas adatainak nagy részét

3. ábra: Steuer János térképe a székely nyelvjárásokról

Klézsén gyűjtötte, ezzel magyarázható a belső nyelvi tagolódást figyelmen kívül hagyó, általánosító következtetése.

Munkácsi Bernát és Kúnos Ignác 1880 nyarán egy hónapnyi utat tettek a keleti székelyek és a moldvai magyarok településein. Munkácsiék nagyobb területet jártak be, mint Szarvas, így a Moldván belüli különbségeket is jobban megfigyelhették. Munkácsi tanulmányában azt írja, hogy a székelyekkel való sűrű érintkezésnél fogva „A moldvai csángók nyelve a maga eredetiségében csupán az éjszaki csángóknál, Szabófalván tartotta fenn magát, vagy még inkább ennek messze délen fekvő gyarmataiban a Szereth tulsó partján, minő pl. a hegyektől, erdőktől elszigetelt Ploskuczén falucska” [33, 446. o.].

Munkácsi Bernát a hétfalusi, a gyimesi és a Szeret-völgyi csángóság beszédmódját a székely nyelvjárások különböző elágazásainak tartja, ugyanakkor felhívja a figyelmet a közöttük lévő különbségekre. Úgy vélte, hogy „ha nem is jelölhetünk ki önálló helyet a csángók külömböző nyelvének a magyar tájbeszédek között, ez korántsem vonhat le a szerethvölgyi csángó dialektus érdekességéből ha meggondoljuk, hogy századokat felülhaladó idők óta él különválva e nép idegen földén s részben még ma sincs érintkezésben elhagyott testvéreivel” [33].

Noha a korabeli források utalnak a moldvai és a székelyföldi nyelvjárások közötti különbségekre, Munkácsi pedig a Moldván belüli eltérésekre is

felfigyel, Simonyi és Balassa a szakirodalmi források alapján az elválasztó és az összekötő nyelvi sajátságok közül az utóbbit érzik meghatározóbbnak. Simonyi írja: „A moldvai, szeretvölgyi csángók nyelvjárása álta[lá]ban a keleti székelyekével egyezik, de mutat – kivált a kiejtésben s a szókincsben – eltéréseket is, melyeknek nagy részét valószinüleg az oláh nyelv hatása okozta” [44, I. 226. o.]. Balassa ugyancsak a székely nyelvjárásterülethez sorolja a moldvai csángót [3, 96. o.].

IRODALOM

1. Balassa József. Simonyi Zsigmond, A magyar nyelv. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 14. 1890a. 323–328.o.
2. Balassa József. A székelyek nyelve. *Ethnographia* 1. 1890b. 309–313.o.
3. Balassa József. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1891.
4. Balassa József. A székely nyelvjárások osztályozása. *Magyar Nyelvőr* 22. 1893a. 275–277.o.
5. Balassa József. A székely nyelvjárásokról. *Magyar Nyelvőr* 22. 1893b. 469–470.o.
6. Balogh Lajos. A magyar nyelvjárások osztályozása. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán szerk., *III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1992. augusztus 27–28.*, A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely, 1998. 94–101.o.
7. Budenz József. Adalék a’ székely beszéd ismertetéséhez. *Magyar Nyelvészet* 5. 1860. 348–363.o.
8. Deme László. *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.
9. Döbrentei Gábor. Észrevételek, elavult szavak. In: Döbrentei Gábor szerk., *Régi magyar nyelvemlékek* 1. Buda: A’ Magyar Királyi Egyetem’ nyomtatása.1838. 9–26.o.
10. Döbrentei Gábor – Petrás Incze. Döbrentei Gábor’ kérdései ’s Petrás Incze feleletei a’ moldovai [!] magyarok felől. *Tudománytár* 1842. 12. kötet, 1842. 7–34, 67–98, 147–163. o.
11.Fogarasi János. *Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv, 1843.
12. Gáti István. Elmélkedés a’ Magyar Dialectusról, Lexiconról, és Helyes Irásról. In: *Jutalom feleletek a’ magyar nyelvről, a’ Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire* 1–2. Pest: Trattner János Tamás’ betűivel. 1821. 2. kötet. 1–103.o.
13. P. Gegő Elek. *A’ moldvai magyar telepekről*. Buda: A’ Magyar Királyi Egyetem’ betűivel, 1838.
14. Gréczi-Zsoldos Enikő. A palóc nyelvjárási beszélőközösség diftongushasználatának izoglosszája térben és időben. *Acta Academiae Beregsasiensis, Philologica* I. évf. 2. szám, 2022a. 85–106.o.
15. Gréczi-Zsoldos Enikő. *Fejezetek a palóc nyelvjárás történetéből az ómagyar kortól napjainkig*. Salgótarján: Nógrád Megye Önkormányzata. 2022b.
16. Horvát István. *Rajzolatok a’ Magyar Nemzet legrégiebb történeteiből*. Pest: Petrózai Trattner Mátyás betüivel, 1825.
17. Horvát István. *A’ Magyar Nyelv’ Historiája*. Kézirat, 1830.
18. Horvát István. Könyvvizsgálat. Die Magyaren-Sprache in ihren Grundzügen beleuchtet. *Tudományos Gyűjtemény* 17/7. 1833. 108–121.o.
19. Horvát István. A’ Palótz Nemzet Nyelvéről. *Tudományos Gyűjtemény* 18/3. 1834. 108–117.o.
20. Hunfalvy Pál. Toldalék. *Magyar Nyelvészet* 1.1856. 226–233.o.
21. Imre Samu. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
22. Jerney János. A’ palócz nemzet és palócz krónika. In: *Magyar Történelmi Tár* 1. évf., 1855. 3–68.o.
23. Juhász Dezső. Volt-e a magyar dialektológiának XIX. századi nyelvatlaszterve? *Magyar Nyelvjárások* 37. 1999. 229–233.o.
24. Kálmán Béla. *A mai magyar nyelvjárások*. Budapest: Tankönyvkiadó,1951.
25. Király Pál. *Rendszeres magyar nyelvtan közép- és polgáriskolák, valamint szakiskolák számára*. Budapest: Méhner Vilmos kiadása, 1889.
26. Kovács Ferencz. Uti-naplója, 1868. In: Veszely Károly – Imets Fülöp Jákó – Kovács Ferenc, *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban. 1868*. Maros-Vásárhely: Ny. Imreh Sándor az ev. ref. főtanoda gyorssajtóján, 1870.
27. Kőváry László. *A Székelyhonról*. Kolozsvár: A kir. Lyceum betűivel, 1842.
28. Kriza János. *Vadrózsák. Székely népköltési gyüjtemény*. Első kötet. Kolozsvár: ev. ref. főtanoda betüivel, 1863.
29. Kúnos Ignácz – Munkácsi Bernát szerk. *Nyelvőrkalauz*. Budapest: Pesti Könyvnyomtató-Részvény-Társaság, 1883.
30. Laziczius Gyula. *A magyar nyelvjárások.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1936.
31. László Géza. A zilahvidéki nyelvjárás. I. *Magyar Nyelvőr* 27. 1898. 438–443.o.
32. Márton Gyula. *Magyar nyelvjárástan*. Babes–Bolyai Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar, Cluj [Kolozsvár], 1970.

33. Munkácsi Bernát. A moldvai csángók nyelvjárása 1–6. *Magyar Nyelvőr* 9. 1880–1881. 444–455, 481–493, 529–533; 10: 101–107, 149–158, 199–205.o.

34. Nagy Géza. A székelyek és a pannóniai magyarok. *Ethnographia* 1. 1890a. 165–179.o.

35. Nagy Géza. Ethnologia és nyelvészet. Válasz Munkácsi Bernátnak és Balassa Józsefnek (Befejező közlemény). *Ethnographia* 1. 1890b. 419–442.o.

36. Pálóczi Horváth Ádám. A' Magyar Nyelv' Dialectusairól. In: *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire* 1–2. Pest: Trattner János Tamás' betűivel. 1821. 1. kötet. 1–78.o.

37. Pápay Sámuel. *A' Magyar Literatúra' esmérete*. Első kötet. I. II. rész. Veszprém: Számmer Klára' betüivel, 1808.

38. Pintér Sándor. *A palócokról*. Budapest: Aigner Lajos, 1880.

39. Riedl Szende. *A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan*. Prága–Lipcse: Kiadják Kober és Markgraf, 1859.

40. Sándor Anna. Kísérlet a palóc nyelvjárások nyugati határának pontosítására. In: Zelliger Erzsébet szerk., *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. sz., 2007. 45–54.o.

41. [Toldy] Schedel Ferenc. Kis gyülés, dec. 18. 1843. In: *Magyar Academiai Értesítő* 4/1., 1843. 3–13.o.

42. Simai Ödön. Kassai József a nyelvjárásokról. *Magyar Nyelv* 1., 1905. 264–265.o.

43. Simonyi Zsigmond. *Magyar nyelvtan fölsőbb osztályoknak és magánhasználatra*. Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés kiadása, 1879.

44. Simonyi Zsigmond. *A magyar nyelv* 1–2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1889.

45. Simonyi Zsigmond. *A magyar nyelv*. Budapest: Athenaeum, 1905.

46. Steuer János. Csíki székelység (A székely nyelvjárások osztályozásának vázlatával). *Magyar Nyelvőr* 22., 1893a. 213–218.o.

47. Steuer János. A székely hangrendszer. *Magyar Nyelvőr* 22., 1893b. 250–256.o.

48. Szarvas Gábor. A moldvai csángó nyelvről. *Magyar Nyelvőr* 3.,1874. 1–6, 49–54.o.

49. Szeder Fábián. A' Palóczok. *Tudományos Gyűjtemény* 3/6.,1819. 26–46.o.

50. Szeder Fábián. A' Magyar nyelvbeli Dialectusokról. *Tudományos Gyűjtemény* 13. évf. 5. sz., 1829. 3–23.o.

51. Szinnyei József. *Magyar nyelv rendszere rövid előadásban a középiskolák felsőbb osztályai számára és magánhasználatra*. Budapest: Kiadja Hornyánszky Viktor, 1887.

52. Tánczos Vilmos. *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011.

53. Teleki László. *A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései*. Pest: Nyomt. Trattner Mátyás' betűivel, 1806.

54. Verseghy Ferenc. *Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung rendszere, nemkülönben a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi nyelvjárás alapján készült*. Latinból fordította: Hegyi Balázs. Szerkesztette és az utószót írta: Éder Zoltán. Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár. 1793/1999.

55. Verseghy Ferenc. *A' tiszta magyarság, avvagy a' csínos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések*. Pest: Eggenberger Jósef Könyvárosnál,1805.

УДК 81'367.625.43-042.75(477.8+575)
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.8

MELLÉKNÉVI IGENÉVI SZERKEZETEK KAPCSOLÓDÁSI PONTJAI A KÁRPÁT-MEDENCÉTŐL BELSŐ-ÁZSIÁIG

CONNECTION POINTS OF PARTICIPIAL CONSTRUCTIONS FROM THE CARPATHIAN BASIN TO INNER ASIA

Tóth Zsolt,
orcid.org/0000-0001-9042-2386
tudományos segédmunkatárs,
Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpont

Дієприкметники є однією з найсуперечливіших тем у морфологічних дослідженнях. Первісні відмінності між системами дієприкметників угорської, а також уральських і алтайських мов були значно меншими, ніж це може здатися на перший погляд. Важливих змін зазнала здатність дієприкметників сучасної угорської мови мати власний підмет: цей механізм майже повністю зник, за винятком перфектного дієприкметника, для котрого продуктивним залишилося лише використання підмета в третій особі. Угорська мова в давніші часи виражала підрядні значення переважно за допомогою дієприкметникових конструкцій, тобто дієприкметників із власними другорядними членами речення. Однак упродовж століть їхнє використання поступово зменшувалося, і на сьогодні домінують підрядні складні речення індоєвропейського типу зі сполучниками та вказівними словами.

Активне використання дієприкметникових конструкцій було характерним не лише для угорської мови, але й для інших фіно-угорських мов, у деяких з яких такі конструкції й сьогодні залишаються продуктивними. Синтаксис алтайських мов також демонструє значний ступінь подібності до фіно-угорських мов щодо використання дієприкметникових структур. Дієприкметникові конструкції, побудовані за однаковими принципами або з використанням подібних елементів, зустрічаються в багатьох мовах, навіть якщо вони розташовані на значній географічній відстані одна від одної (навіть у кілька тисяч кілометрів).

Порівняння різних конструкцій може сприяти глибшому розумінню деяких питань синтаксису та морфології шляхом виявлення аналогій. У статті розглядаються приклади дієприкметникових конструкцій із визначальною, суб'єктною, об'єктною та обставинною функціями в угорській, монгольській, тюркських та марійській мовах у межах перфектних дієприкметників. Наведені приклади підтверджують, що між дієприкметниковими структурами угорської, уральських та алтайських мов існує значна типологічна подібність.

Ключові слова: дієприкметник, віддієслівний іменник, підрядність, дієприкметникові конструкції, синтаксис.

Non-finite verb forms are among the most controversial topics in morphological descriptions. There are originally much less differences between the non-finite verb forms of the Hungarian and the Uralic and Altaic languages than seems to be the case at first sight. It is a fundamental change, that in contemporary Hungarian only the past participle can have its own subject and that mainly is a 3sg person. In the past, the Hungarian language used to express subordinate content basically by means of non-finite clauses, i.e. by non-finite verb forms with their own complements. Over the centuries, the use of non-finite clauses has become much less frequent, and the use of Indo-European-style subordinating compound clauses with conjunctions and deictic words has become dominant. The frequent use of non-finite clauses was not only specific to the Hungarian language, but also to other Uralic languages, and they have remained dominant in some of them. The syntax of Altaic languages shows a high degree of similarity and typological congruity with the Uralic languages in the use of non-finite clauses. Non-finite clauses that are built from the same elements or based on the same logic can be observed in many Uralic and Altaic languages, even thousands of kilometres apart.

The comparison of these structures is not only interesting from a historical and comparative point of view, but also from a theoretical linguistic point of view as, by taking account of analogies, it can contribute to a clearer understanding of certain issues of both syntax and morphology. This study demonstrates examples containing Hungarian, Mongolian, Turkish and Mari perfect participial clauses. The examples also confirm the high degree of typological similarity between the Hungarian, the Uralic and Altaic participial clauses.

Key words: participle, action nominal, subordination, non-finite clauses, syntax.

Bevezetés. Az igenevek a morfológiai leírások egyik legvitatottabb témakörét jelentik nemcsak a magyar nyelvben, hanem az eurázsiai nyelvek széles körében. Részben ennek a függvényében is a szintaxis egyik fontos problémája a nyelvtani alárendelés eszközeként funkcionáló, az igenevekből és a hozzájuk tartozó bővítményekből álló, mellékmondat értékű igenévi szerkezetek értékelésének kérdésköre.

A kérdés tudományos kontextusáról. Felületesen szemlélve úgy tűnhetne, mintha az igenevek morfológiai, szemantikai és szintaktikai sajátosságaiban lényeges eltérések lennének a magyar és számos rokon uráli nyelv között. Ez azonban egyáltalán nincs így, különösen, ha némi diakrón szemléletet is alkalmazunk az elemzésekben. Ráadásul, nemcsak a magyar és az uráli igenévi szerkezetek között található számos analógia, hanem a magyar és az uráliakkal tipológiai hasonlóságot mutató altaji nyelvek között is. Ez nem véletlen, hiszen Janhunen is rámutat, hogy: „Az urál-altaji nyelvek egy tipológiai öve-

zetet alkotnak, amely Fennoskandiától, Pannóniától és Anatóliától Turkesztánig, Szibériáig, Mongóliáig, Mandzsúriáig, Koreáig és Japánig terül el. Ezt az öveztet makroszkopikus nyelvi areaként is tekinthetnénk, de mivel nagyon bonyolult a története, és még nem értjük tökéletesen a jellegét, „urál-altaji jelenségnek" is nevezhetjük" [11, 24.o.].

Olyan uráli és altaji igenévi szerkezetek, amelyek azonos elemekből vagy azonos logika alapján épülnek fel, megfigyelhetők számos, egymástól akár több ezer kilométerre lévő nyelvben is. A különböző szerkezetek egybevetése nemcsak történeti-összehasonlító szempontból rejt érdekességeket, hanem elméleti nyelvészeti szempontból is, hozzájárulhat az analógiák figyelembevétele révén mind a szintaxis, mind a morfológia bizonyos kérdéseinek tisztábban látásához. A mai magyar leíró nyelvtanban gyakorivá vált például az igenévi szerkezeteknek mellékmondatokként való leírása, morfológiában pedig a birtokos személyjellel ellátott befejezett melléknévi igenév *igei igenév*nek vagy *igenév-igé*nek való titulálása, amely állítások az urál-altaji párhuzamok figyelembevételével megkérdőjelezhetőnek tekinthetők.

Célkitűzés. Mivel egy tanulmány – terjedelménél fogva – rendkívül korlátozott teret biztosít a magyar igenevek és szerkezeteik összes párhuzamának bemutatására, ezért a reprezentativitás fenntartása érdekében, egyrészt a befejezett melléknévi igenév lett az összehasonlítás tárgya, mivel talán ez az igenév az, amely az összes uráli és altaji nyelvben leginkább sok vonást őrzött meg az eredeti igenévi jellemzőkből. Másrészt, a nyelvek közül az egymástól mind földrajzilag, mind egyéb szempontból elég távol álló mongol, török és mari nyelv fogja képezni az elemzés tárgyát.

Az eredmények bemutatása

Igenevek. Az uráli és altaji nyelvek igenévrendszere között jóval kisebb a különbség, mint első ránézésre látszik, különösen, ha teszünk egy kis diakrón kitekintést. Természetesen a nyelvi leírás a szinkrón állapotból indul ki, de a diakrónia ismeretének hiánya bizonyos esetekben téves értékelésekhez vezethet, hiszen vannak olyan nyelvi jelenségek, amelyek oka a diakrón helyzetből vezethető le. Annak ellenére, hogy az urál-altaji nyelvek igenevei eredendően nagyfokú hasonlóságot mutatnak, összehasonlításukat számos tényező zavarja. Az *igenév* mint terminus technicus a (görög-latin gyökerekre támaszkodó) nemzetközi nyelvészeti leírásokban nem is létezik, hanem az igeneveket általában mint nem-véges igei formákat (ang. *non-finite verb forms*) tartják számon. Az igenév tulajdonképpen egy magyar nyelvészeti szakkifejezés, Károly Sándor szerint a *melléknévi igenév* terminust Imre Sándor alkotta meg 1873-ban, míg a *főnévi igenév* és a *határozói igenév* szakkifejezést Simonyi Zsigmond hozta létre 1879-ben [12, 10.o.].

Az igenevek definiálása nem könnyű feladat, sokan csak átmeneti szófajként tekintenek rájuk vagy egyenesen kétségbe vonják, hogy önálló szófajt alkotnának. Alább megadom egy hagyományosabb és egy generatív szemléletű megfogalmazásukat. Sz. Kispál Magdolna leírása szerint: „Igenevek tehát azon különféle képzővel alakult deverbális származékok, melyek igetőből és egységesnek érzett toldalékból állnak, melyeknek az igetartalmon kívül akció-, idő- és igenemi vonatkozásuk van, nyelvtani szinonimái az igének, továbbá igei bővítményeket (határozó, tárgy, alany) vehetnek magukhoz" [23, 23.o.]. Dékány Éva szavai szerint: „A generatív nyelvtanokban „nem véges alárendelés/igei kifejezés"-nek nevezett szerkezeteket a hagyományos nyelvtanokban „igenév"-nek hívják […]. Az igeneveket a hagyományos nyelvtanokban és tipológiai munkákban aszerint nevezik el, hogy a mondatban milyen funkciót töltenek be: főnévi igeneveknek / infinitivusoknak hívják azokat, amelyek tipikusan argumentum szerepű főnévi csoportok helyzetében és célhatározói módosítóként jelennek meg, melléknévi igeneveknek nevezik azokat, melyek főnévi módosítóként fordulnak elő, és határozói igeneveknek hívják azokat, melyek igei projekciók adjunktumai, azaz szabad határozói lehetnek. Bizonyos deverbális főneveket is az igenevek közé sorolhatunk, ezek értelemszerűen főnévi disztribúcióval rendelkeznek. Az igeneveket a rendes főnevektől, melléknevektől és határozó(szó) któl az különbözteti meg, hogy megőrzik a kiinduló ige teljes vonzatszerkezetét (és gyakran a tárgyesetkiosztási képességét is). Azaz az igeneveket alannyal, tárggyal és határozóval lehet bővíteni" [7, 179.o.].

Az igenevek különböző fajtáinak meghatározása is eléggé ellentmondásos. Ylikoski tanulmányában az indoeurópai és az uráli nyelvekben vizsgálta a nemvéges igei formákat, vagyis az igeneveket, és 4 fő típusukat határozta meg: főnévi igenév [*infinitivus*], mellékévi igenév [*participium*], határozói igenév [*converbum*] és cselekvésnév [*nomen actionis*]. Mivel az igenevek területén is tipológiai azonosság áll fenn az uráli és altaji nyelvek között, így állításait az altaji nyelvekre is vonatkoztathatjuk [25, 187.o.].

Az igeneveket az indoeurópai nyelvek nyelvtanai általában az igei paradigma részének tekintik. Ez a szemlélet azonban semmiképp sem alkalmazható az uráli és az altaji nyelvekre, ahogy Antal László megjegyzi: „nyilvánvaló, hogy egy képzős alak nem tartozhat bele annak az alapszónak a paradigmájába, amely alapszóból képeztük. A paradigmába csak ragos alakok tartozhatnak" [2, 121.o.].

A magyar értékeléseket tovább bonyolítja, hogy az átfogó elméleti nyelvészeti munkában, a háromkötetes *Strukturális magyar nyelvtanban* Kiefer Ferenc az igeneveket jellel ellátott igealaknak tekinti: „… az igeneveket meghatározó affixumok nem képzők, hanem inflexiós affixumok, vagyis ragok, illetve a hagyományos magyar terminológia szerint, amelyben a ragokat megelőző inflexiós morfémáknak külön nevük van, amikor ragok előtt állnak: jelek" [22, 127.o.]. A magyar igenévképzők ragnak vagy jelnek tekintése azonban nem tekinthető megalapozottnak, hiszen mint Lengyel Klára rámutat: „Az igenévképzők a képzőrendszer sajátos elemei. A legtisztább szintaktikai képzőknek nevezhetjük őket, hiszen nincs tartalmas lexikai jelentésük. Feladatuk csupán a szófajváltás, melynek célja, hogy az igei tartalmat hordozó szótövet kimozdítsa az állítmányi pozícióból, s áthelyezze a mondat valamely bővítményi pozíciójába" [16, 225.o.].

A melléknévi igeneveknél az elnevezések is sok vitát váltanak ki. Ha megvizsgáljuk az urali és altáji nyelvek igeneveit, láthatjuk, hogy egyes igenevek több funkciót is elláthatnak, illetve ugyanazt a funkciót betöltheti több igenév is, továbbá az idők során egyes igenevek szerepköre módosulhat is. A magyarral kapcsolatban ez csak egyes diakrón leírásokban jelenik meg, pl. amint Bárczi is rámutat: „egy-egy fgr. igenévképző jelenthette, s gyakran ma is jelentheti – esetenként, a helyzettől és a mondatbeli összefüggéstől függően – a cselekvőt, a cselekvés elszenvedőjét, és magát a cselekvést, hogy csak a főbb árnyalatokat említsük […] Ma már persze az igenevek egy állandó funkcióban megállapodtak, de azért még mindig fölismerhető bennük az eredeti poliszemantika" [3, 17.o.].

Ugyancsak problematikus terminológiai szempontból az egyes melléknévi igenevek elnevezését különböző igeidőkhöz kötni. Sokkal célszerűbb nekik aspektuális elnevezést adni, mivel a magyar – ahogy más uráli és altaji – igenevek nem abszolút időt (múlt, jelen, jövő) fejeznek ki, hanem relatív időt (előidejűség, egyidejűség, utóidejűség). Ennél fogva ugyanaz az igenév, a (fő)mondat állítmányának, *verbum finitum*ának igeidejétől függően különböző (szemantikai) időket fejezhet ki. Továbbá meg kell jegyezni, hogy egy adott igenév által kifejezett nyelvtani kategóriák keveredhetnek. Amint például a befejezett igenévvel kapcsolatban Lengyel Klára megállapítja: „A passzív jelentés, az előidejűség és a befejezett aspektusjelentés a -t/-tt képzős melléknévi igenevek sajátossága" [16, 236.o.]. Érdemes megemlíteni, hogy a passzivitás kifejezése erősen megjelenik a mari befejezett igenévnél is, olyannyira, hogy számos nyelvtan kifejezetten *passzív igenév*ként említi azt.

Sokan külön említenek egy igenévi formát, ami a legtöbb értelmezési vitát váltja ki, ez a *-(t)tA forma*, ami gyakorlatilag a befejezett igenév – általában E/3 – birtokos személyjellel ellátott alakja. Ezt számosan külön kategóriának kezelik, és különböző önellentmondásos neveket adnak neki mint *igei igenév* vagy *igenév-ige*. Adamikné Jászó Anna [1, 473.o.] osztályozási rendszerében a következőképpen indokolja ezen igenév külön kategóriába sorolásának elvetését: „Az *isten adta gyermek* szerkezet egyféleképpen magyarázható: 'isten adása gyermek', tehát az igenév nomen actionis jellegével. A szerkezetben *-t* képzős igenév van. Ezért nem fogadtam el az ige-igenév terminust, használatát következetesen kerültem. Külön kategóriát semmiképp sem alkotnék belőle egy szófajtani rendszerezésben […]. Toldalékolás szempontjából egységesen viselkednek igeneveink: névszói ragokat vesznek fel (olykor névszói jelet) […] A „visszaigésülés" nem illik a rendszerbe, s ellentmond az igenév természetének."

Ezen igenévi forma egyesek általi igealaknak való tekintése már csak azért is megalapozatlan, hiszen az igenév olyan szintaktikai funkciókban szerepel, amikben az ige nem, alanyesetben állva jelzőiben, tárgyesetben használva tárgyiban, más névszói esetragokat, illetve névutókat felvéve pedig határozóiban.

A magyar igenevek általános, elméleti nyelvészeti vizsgálatakor legelőször is célszerű lenne az urali és az altaji nyelvekkel egységes keretben leírni. Bár egyes kutatóknál felmerül, hogy a mongol vagy török igenevek unikálisak, pl. a mongol melléknévi igenevek alkalmanként nemcsak a cselekvést jelölhetik, hanem a cselekvés végrehajtóját, tárgyát vagy eredményét is, alapvetően az uráli és altaji nyelvek eredeti tulajdonságaikat nézve nagyon is hasonlóak, beleértve a magyart is. D. Mátai Márta szerint eredetileg [az ősmagyar korban] a -t/-tt képzős igenévnek a *participium perfectum* funkciója mellett *nomen agentis*, *nomen actionis* és *nomen acti* szerepe is volt [6, 208.o.].

Jelenleg a magyar igenevek egyik fő különbégét az urál-altaji igenevek döntő többségével szemben az jelenti, hogy saját alannyal való elláthatóságuk döntő mértékben visszaszorult. Hogy korábban másképp volt, arra Horváth László is utal: „Az uráli összehasonlító nyelvészet eredményei és ómagyar nyelvemlékek adatai arra mutatnak, hogy az ősmagyarban a melléknévi és a határozói igenévnek is lehetett saját alanya" [10, 239.o.]. A befejezett melléknévi igenevek esetén ma is találunk példát – elsősorban E/3. személy esetén – saját alanyra, mint pl.: (1) *A testvérek a nagyapjuk építette házban laktak* [19, 52.o.] .(2) *A doktor javasolta kúra valóban hatásos volt* [6, 232.o.].

A magyar melléknévi igenevek leírásában kimarad, mint ahogy a többi uráli és altáji nyelvnél is, hogy egyúttal elláthatják a cselekvésnév (nomen actionis) funkcióját is, mégpedig azokban a nyelvekben is, ahol annak kialakult külön önálló képzője is. E téren külön érdekesség, hogy míg Ylikoski külön kiemeli példaként a magyar nyelvet, mint amiben mind a négyfajta igenév megvan, addig a magyar igenévrendszer leírásából általában ki szoktak hagyni az *-ás/-és* képzős *nomen actionis*t. A kihagyás oka valószínűleg az, hogy könnyen szubsztantivizálódik, és nehéz objektív kritériumokat adni ahhoz, hogy az *-ás/-és* képzős szó mikor tekintendő főnévek és mikor igenévnek. Károly Sándor viszont így jellemezte a helyzetet: „A ragtalan *-ás, -és* képzős főnevektől sem lehet teljesen megtagadni az igenévi jelleget. […] elsősorban a személyre vonatkoztatott cselekvést jelentő főneveket (genitivus subiectivus-sal) vehetjük igei természetűnek" [12, 15.o.]. A mari nyelvtanok szintén nem szoktak említést a *-маш* képzővel alkotott cselekvésnévről, a török nyelvtanok pedig a *-ma* képzős cselekvésnévre infinitívuszként, vagy főnévként szoktak hivatkozni. A mongolban sem a főnévi igenévnek, sem a cselekvésnévnek nincs külön alakja, szerepüket egyértelműen a melléknévi igenevek töltik be.

Igenévi szerkezetek. A magyar nyelv az alárendelő tartalmak kifejezését korábbi időkben alapvetően igenévi szerkezetekkel, azaz saját bővítményekkel rendelkező igenevek alkalmazásával oldotta meg. Az igenévi szerkezetet legtömörebben talán Rácz Endre definiálta: „Az igenévi szerkezetet az igenév és bővítményei alkotják" [17, 109.o.]. Pomozi Péter definíciója szerint: „A mellékmondat-értékű igenévi szerkezet alaptagja maga a mellékmondat-értékű igenév, amely alárendelt mellékmondati ragozott igével (verbum finitummal) azonos értékű és funkciójú. Szerkezetet alkot, mivel a ragozott igéhez hasonlóan lehetnek bővítményei, mégpedig mindig az adott igenév alapigéjének bővítményei fordulhatnak elő az igenévi alapú szintagma determinánsa(i) ként" [18, 75.o.].

A magyar nyelvben igenévi szerkezetek használata az évszázadok során hátrébb szorult, mára meghatározóvá vált a kötőszavas-utalószavas indoeurópai típusú alárendelő összetett mondatok használata. Haader Lea leírása szerint: "A magyarban és a rokon nyelvekben a korai nyelvtörténeti korokban az igeneves szerkezetek gyakorisága volt a meghatározó. Az ún. alárendelő tartalmak kifejezését a mondat ragozott igéjéhez (verbum finitum) tartozó, bővítményes igenevek képesek voltak ellátni. Az igenevek erre szófajiságukból adódóan alkalmasak: igére jellemzően bővíthetők, akár egy tagmondatnyi bővítményt is magukhoz tudnak kötni, másrészt a névszókkal azonos modatrészszerepet (alany, tárgy, határozó, jelző) tölthetnek be" [9, 261.o.].

Az igenévi szerkezetek használata nemcsak a magyar nyelv sajátossága volt, hanem a többi finnugor nyelvé is, amelyek közül a Volga-vidék és Szibéria finnugor nyelveiben továbbra is meghatározó maradt alkalmazásuk. Az altaji nyelvek szintaxisa az igenévi szerkezetek használata terén igen nagyfokú hasonlóságot, tipológiai egyezést mutat a finnugor nyelvekkel. Olyan igenévi szerkezetek, amelyek azonos elemekből vagy azonos logika alapján épülnek fel, megfigyelhetők számos, egymástól akár több ezer kilométerre lévő nyelvben is.

Az igenévi szerkezeteknél az egyik kulcskérdés, hogy hogyan viszonyul egymáshoz az igenévi szerkezet és a mellékmondat. A generatív grammatika felfogása az igenévi szerkezetet *nem véges mellékmondatnak* tekinti. Dékány Éva leírása szerint: „A nem véges alárendelt mondat olyan kiterjesztett igei projekció, amely önmagában főmondatként nem használható, vagy ha mégis, akkor főmondatként csak modális jelentése lehet" [7, 178.o.].

A magyar szakirodalomban érdemben megjelenik az a nézet is, hogy az igenévi szerkezet nem mellékmondat, pl. Haader Lea szerint: „Az igeneves szerkezeteket alárendelő értékűeknek tekintjük, de nem tartjuk mellékmondatnak" [9, 260.o.]. Keszler Borbála hasonlóan vélekedik: „Az igeneves szerkezet gyakran nemcsak tartalmában, hanem felépítésében is mondategység jellegű, de hiányzik belőle a mondategységnek legfontosabb ismertetőjegye, az új és önálló predikatív mozzanat. Így mégsem más, csak testes mondatrész" [17, 156.o.]. Csepregi Márta értékelése szerint „az igenévi szerkezetek közbülső fokot képviselnek a mondatrész és a mellékmondat között" [5, 276.o.].

Jelzői szerepű melléknévi igenévi szerkezetek. A magyarban a melléknévi igenév jelzői szerepkörben közvetlenül a jelzett névszó előtt áll alanyesetben. A jelzői funkciójú melléknévi igenévi szerkezetek ma is nagyon elterjedtek az összes uráli és altaji nyelvben. Ezek szerkezetüket tekintve nagyon egyszerűek, általában az alanyesetben álló melléknévből és az igenévnek alárendelt szavakból állnak. Ugyanakkor, meg kell említeni, hogy azokban az urál-altaji nyelvekben, mint például a finn, amelyekben indoeurópai hatásra megjelent a melléknéveknek esetben és számban való egyeztetése az általuk jelzett főnévvel, a melléknévi igenév a melléknévvel megegyezően vesz részt az egyeztetésben.

magyar:

(3) *A tegnap **darál-t** kávénak kellemes illata van*. [22, 426.o.]

török:

mongol:

(4) *Тэр хүн-ий өглөө* ***ид-сэн*** *хоол сайхан*
az ember-GEN reggel eszik-PTCP.PRF étel finom
бай-лаа.
van-PRS.PRF
'Az étel, amit reggel az az ember evett, finom volt.' [15, 141.o.]

(5) *Öğretmen-imiz-in geçen hafta* ***yap-tığ-ı*** *sınav*
tanár-PX.1PL-GEN múlt hét csinál-PTCP.PRF-PX.3SG vizsga
çok zor-du.
nagyon nehéz-COP
'A tanár által a múlt héten tartott vizsga nagyon nehéz volt.' [24, 95.o.]

mari:

(6) *Тудын* ***илы-ме*** *пачер-же пычкемыш.*
3SG(GEN) él-PTCP.PRF lakás-PX.3SG sötét
'A ház, amiben lakik, sötét.' [18, 79.o.]

Mint az (5) példamondatból is kitűnik, a törökben ilyen típusú mondatokban a melléknévi igenéven gyakran megjelenik a birtokos személyrag.

Alanyi szerepű melléknévi igenévi szerkezetek. Alanyesetben álló melléknévi igenevek az uráli és altaji nyelvekben nemcsak a jelzői, hanem az alanyi szerepű melléknévi igenévi szerkezetekben is megjelennek. A mongolban az igenevet általában követi a mára egyébként gyakorlatilag inproduktívvá vált birtokos személyjel E/3, vagy ritkábban E/2 alakja determinánsként funkcionálva. Az ilyen típusú magyar és török mondatokban általában kötelező a birtokos szuffixum kitétele.

magyar:

(7) *A hold* ***feljö-tt-e,*** *megváltoztatta a táj éjszakai képét* [4, 19.o.].

mongol:

(8) *Чиний эрт* ***ир-сэн*** *нь их сайн.*
2SG(GEN) korán jön-PTCP.PRF DET nagyon jó
'Nagyon jó, hogy korán jöttél' [15, 142.o.]

török:

(9) *Sizin* ***yap-tığ-ınız*** *bir hırsızlık-tır.*
2PL(GEN) csinál-PTCP.PRF-PX.2PL egy radlás-PRED
'Amit ti csináltok, az rablás'.

mari:

(10) *Йот йылмы-м* ***палы-ме*** *илыш-ыште пеш*
idegen nyelv-ACC tud-PTCP.PRF élet-INESS nagyon
күлешан.
fontos
'Idegen nyelveket tudni nagyon fontos az életben.' [20, 257.o.]

Bár a fenti példákban a befejezett melléknévi igenév *nomen actionis*ként funkcionál az alanyi igenévi szerkezetekben a melléknév gyakran betöltheti a *nomen agentis* szerepét is, amikor a magyarhoz hasonlóan több nyelvben felvehet többesszámjelet is.

Tárgyi szerepű melléknévi igenévi szerkezetek. A tárgyraggal ellátott melléknévi igenevek a tárgyi funkciójú melléknévi igenévi szerkezetek alapját képezik. Érdemes zárójelben megjegyezni, hogy az uráli és altaji nyelvekben valódi tárgynak csak a direkt tárgyat tekinthetjük. Az indoeurópai nyelvtanokban indirektként jellemzett tárgyat ezekben a nyelvekben határozónak célszerű tekinteni. Ugyanakkor a legtöbb uráli és altáji nyelv grammatikailag megkülönbözteti a határozott és határozatlan tárgyat. Előfordul, hogy a határozatlan tárgy nem akkuzatívuszragot kap (pl. finn), vagy jelöletlen marad (pl. török, mongol). A tárgyi melléknévi igenévi szerkezeteket az uráli és altaji nyelvekben kiterjesztett határozott tárgynak tekinthetjük, ezért a bennük szereplő igenév a határozott tárgynak járó esetragot kapja, vagyis általánosságban az akkuzatívuszit.

A modern magyar irodalmi nyelvben az első és második személyű alanyok alkalmazása ilyen konstrukciókban teljesen inproduktívvá vált. A magyarban és a törökben ezekben a szerkezetekben kötelező a birtokos szuffixum kitétele, míg a mariban általában opcionális. A mongol szerkezetekben megjelenhet a reflexív birtokjel, ami a főnevek ragozásához hasonlóan ilyenkor kiszorítja a tárgyeset ragját.

magyar: **-(t)tÁt** (=PTCP.PRF+PX.3SG+ACC)

(11) *Nézném a nap* ***jött-é-t*** *és* ***lement-é-t***. (Petőfi) [21, 36.o.]

mongol: **-c(A)нЫг** (=PTCP.PRF+ACC/RX)

(12) *Онгоц хэзээ* ***ир-сн-ийг*** *та мэд-эх*
repülőgép mikor érkezik-PTCP.PRF-ACC 2PL tud-PTCP.FUT
ҮҮ?
Q
'Nem tudja, hogy mikor érkezik a repülő?' [15, 142.o.]

török: **-DIk+Px+I** (=PTCP.PRF+PX+ACC)

(13) Nerede **otur-duğ-um-u** bil-iyor mu-sun?
hol lakik-PTCP.PRF-PX.1SG-ACC tud-PRS Q-2.SG
'Tudod, hogy hol lakom / laktam'? [13, 214.o.]

mari:

(14) *Мом* ***луд-мы-м*** *кызыт ом шарне.*
mit olvas-PTCP.PRF-ACC most NEG(1SG) emlékszik
'Most nem emlékszem, hogy mit olvastam' [18, 76.o.]

A fenti példamondatokban, ha a melléknévi igenév melléknevet helyettesített volna, nem kaphatott volna akkuzatívuszi esetragot, illetve birtokos személyragot, szintaktikai szempontból pedig nem léphetett volna fel a tárgy szerepében. Látható, hogy a melléknévi igenevek itt tulajdonképpen főne-

vet helyettesítenek, másszóval, cselekvésnévként (*nomen actionis*ként) funkcionálnak.

Határozói szerepű melléknévi igenévi szerkezetek. A jelzői igenévi szerkezetek után a legelterjedtebbek a határozói funkciójú igenévi szerkezetek, amelyek viszont az előbbiekkel szemben nagyon változatosak. Ezekben a szerkezetekben a melléknévi igenevek (nem akkuzatívuszi) esetraggal és/vagy névutóval ellátva szerepelnek. Bár felmerülhet a kérdés, hogy ezek a szerkezetek melléknévi vagy igenévi szerkezetnek tekinthetőek-e, mivel számos nyelvben a melléknevek egyes raggal ellátott, vagy akár névutós, alakjait önálló határozói igenévformának írják le. Például általában ez a helyzet a (17) példamondatban szereplő török formával, vagy néha a (18) mari mondat igenévi alakjával. A legelterjedtebbek és legváltozatosabbak az időhatározói szerkezetek. Az egyes urál-altaji nyelvek között nagyon sok párhuzam található, a befejezett melléknévi igenévből és az 'után' névutóból felépülő előidejű szerkezet a magyaron kívül megtalálható az urál-altaji nyelvek szinte mindegyikében. A magyar szerkezetben az igenéven kötelezően megjelenik a birtokos személyjel, a mari igenéven opcionális. A mongol igenéven szintén opcionálisan jelenik meg a reflexív birtokjel, míg a török igenév általában ilyen esetekben általában birtokos személyrag nélkül áll.

magyar: **-(t)tA után** (=PTCP.PRF+PX.3SG+PP)

(15) *Az igénylőlap* ***megérkez-t-e után*** *kiküldjük a rendelt szolgáltatásról szóló számlát.*

mongol: **-сАн хойно(о)** (PTCP.PRF+ PP *után*(+RX))

(16) *Монгол-д оч-**сон хойно-о** гурван сар*

Mongólia-DAT megy-PTCP.PRF után-RX három hónap суу-х гэ-сэн

lakik-PTCP.FUT mond- PTCP.PRF

'Miután Mongóliába mentem, három hónapot szerettem volna ott tartózkodni.' [8, 139.o.]

Vannak nyelvek, melyekben ez a szerkezet annyiban különbözik az előzőektől, hogy bennük az *után* névutó vonzata nem alanyeset, a törökben és a mariban például abalatívusz, de a mongolban is létezik olyan *után* jelentésű névutó, amelynek a vonzata ablatívusz.

török: **-DIktAn sonra** (PTCP.PRF+ABL + PP *után*, *múlva*)

(17) *Müdür tatil-e* ***çık-tık-tan sonra***

igazgató szabadság-DAT elmegy-PTCP.PRF-ABL után *ofis yan-dı.*

iroda ég-PST.DEF

'Azután, hogy az igazgató elment szabadságra, leégett az iroda'. [14, 69.o.]

mari: **-мЕ(+Рх) деч вара** (=PTCP.PRF(+PX) +ABL +PP *után*)

(18) *Энгер-ым* ***кылмыкты-ме деч вара*** *ме коньки дене*

folyó-ACC befagy-PTCP.PRF ABL után 1PL korcsolya INS

кошт-ын-на.

jár-PST2-1PL

'Azután, hogy a folyó befagyott, korcsolyáztunk.'

A fenti példákból is látható, hogy a befejezett melléknévi igenevek itt *nomen actionis*i minőségükben lépnek fel. Ezt bizonyítja az is, hogy a magyar példában, hogy *megérkez**te** után* igeneves alakot felcserélhetjük a *megérkez**ése** után* cselekvésneves alakkal. De ugyanígy a török példában is szabadon fel lehet cserélni a befejezett melléknévi igenevet a cselekvésnévvel, csak adott esetben akkor ki kell tenni a birtokos személyragot is.

(19) *Müdür tatil-e* ***çık-ma-sı-ndan sonra***

igazgató szabadság-DAT elmegy-A.NOM-PX.3SG-ABL után *ofis yan-dı.*

iroda ég-PST.DEF

'ua. mint (17)' [14, 71.o.]

Alighanem jogosan állapíthatjuk meg, hogy Sz. Kispál Magdolnának a manysi nyelvvel kapcsolatban tett azon megjegyzését, hogy: „Az esetragos és a névutós használatokban lényegileg az egyes igenevek nomen actionisi értékéről van szó." [23, 24.o.] érvényesnek tekinthetjük a többi urál-altaji nyelvre is.

Összegzés. A cikkben előforduló példamondatok alapján is levonhatjuk azt a következtetést, hogy az olyan nyelvek tanulmányozása, mint például a mongol és a török, amelyekben az igenevek morfológiai, szemantikai és szintaktikai jellemzői jól megőrződtek, lehetőséget ad az igenevek és az igenévi szerkezetek sokkal pontosabb értékelésére az olyan uráli nyelvek esetén, amelyekben ezek kapcsán jelentős változások zajlottak le, mint például a magyarban.

Rövidítések jegyzéke

1, 2, 3 – 1., 2., 3. személy; ABL – ablatívusz; A.NOM – cselekvésnév (nomen actionis); ACC – akkuzatívusz; DAT – datívusz; DET – determinás; GEN – genitívusz; INESS – inesszívusz; INS – insztrumentálisz NEG – tagadó partikula; PL – többesszám; PP – névutó; PST.DEF – határozott (szemtanúsági) múlt idő; PRS – jelenidő; PST – múltidő; PST.PRF – befejezett múltidő; PTCP.PRF – befejezett melléknévi igenév; PTCP.FUT – beálló melléknévi igenév; PX – birtokos személyrag/ személyjel; PRED – predikatív partikula; RX – reflexív birtokjel; Q – kérdő partikula; SG – egyesszám.

IRODALOM

1. Adamikné Jászó Anna. Megjegyzések az "igenevek"-hez. *Magyar nyelv.* 1998. Vol. 94. № 4. 469–474.o.
2. Antal László. Egy új magyar nyelvtan felé. Budapest: Magvető, 1977.
3. Bárczi Géza. A magyar igeragozás története. (Nyelvtudományi értekezések 130.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
4. Benkő László. Leíró magyar nyelvtan III. Mondattan. (2. Az összetett mondat). Budapest: Tankönyvkiadó 1972.
5. Csepregi Márta. Keleti osztják igeneves szerkezetek. (Különlenyomat a Nyelvtudományi Közlemények 81. kötetének 2. számából). Budapest, 1979.
6. D. Mátai Márta. Szófajtörténet. *Magyar nyelvtörténet*. / szerk. Kiss Jenő, Pusztai Ferenc. Budapest: Osiris, 2005. 204–233., 393–429., 632–662., 739–756.o.
7. Dékány Éva. A nem véges alárendelés (az igenevek) története. *Magyar generatív történeti mondattan.* / szerk. É. Kiss Katalin. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 177–238.o.
8. Gaunt J., Bayarmandakh L. Modern Mongolian: A course book. London: Routledge Curzon, 2004.
9. Haader Lea. Az összetett mondat *Magyar nyelvtörténet*. / szerk. Kiss Jenő, Pusztai Ferenc. Budapest: Osiris, 2005. 260–267., 500–560., 771–778., 840–846.o.
10. Horváth László. Szószerkezet-történet. *Magyar nyelvtörténet*. / szerk. Kiss Jenő, Pusztai Ferenc. Budapest: Osiris, 2005. 234–250., 430–482., 663–673.o.
11. Janhunen J. A legkeletibb uráliak. *Nyelvtudományi Közlemények.* 2014. Vol. 110. 7–30.o.
12. Károly Sándor. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. (Nyelvtudományi értekezések 10.). Budapest: Akadémiai kiadó, 1956.
13. Kenessey Mária, Öztürk C. Török társalgás. Második kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988.
14. Kornfilt J. Turkish. London – New York: Routledge, 1997.
15. Kullmann R., Tserenpil D. Mongolian Grammar. Ulanbaatar: Jensco Ltd., 1996.
16. Lengyel Klára. Az igenevek. *Magyar Grammatika.* / szerk. Keszler Borbála. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. 223–251.o.
17. Magyar leíró nyelvtani segédkönyv (Tanulmányok, előadásvázlatok, összefoglalások, táblázatok). / Faluvégi Katalin et al. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.o.
18. Pomozi Péter. Cseremisz-magyar nyelvhasonlítás. (Budapesti finnugor füzetek 17.). Budapest: ELTE Finnugor Tanszék, 2002.
19. Rácz Endre, Szemere Gyula. Mondattani elemzések. Nyolcadik kiadás. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
20. Riese T., Bradley J., Yefremova T. Mari: An Essential Grammar for International Learners. Vienna, 2022.
21. Simonyi Zsigmond. Igenévi szerkezetek. (Nyelvészeti füzetek 47.). Budapest: Athenaeum, 1907.
22. Strukturális magyar nyelvtan: 3. kötet. Morfológia. / szerk. Kiefer Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000.
23. Sz. Kispál Magdolna. A vogul igenév mondattana. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
24. Kurt C., Uzun E. Yeni Hitit: Yabancılar için Türkçe. Ders kitabı 2. Ankara: Ankara Üniversitesi TÖMER, 2011.
25. Ylikoski J. Defining Non-finites: Action Nominals, Converbs and Infinitives. *SKY Journal of Linguistics.* 2003. Vol. 16. 185–237.

УДК 811.161.2'373.45(477.87):811.511.141
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.9

A MAGYAR LEXIKAI KÖLCSÖNZÉSEKRŐL AZ UKRÁN NYELVBEN KÁRPÁTALJÁN

THE EFFECT OF HUNGARIAN AS THE LANGUAGE OF ENVIRONMENT TO UKRAINIAN LANGUAGE IN TRANSCARPATHIA

Zékány Krisztina,
orcid.org/0000-0002-1928-8361
a filológiai tudományok kandidátusa, docens,
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Magyar Filológiai Tanszék;
tudományos főmunkatárs,
Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpont

Pilás Marina,
orcid.org/0000-0002-4860-5274
főelőadó,
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet Magyar Filológiai Tanszék

The interaction of languages in the case of Transcarpathia can be considered self-evident. The degree of interaction largely depends on the historical period and the ethnic composition of the population of the area of research.

In the past, the influence of the Hungarian language in the region was very strong. In many cases, historical loanwords were incorporated into the vocabulary of other languages and have become indistinguishable.

But in all periods, there are also so-called doublets, where speakers use the name of something in several languages without being restricted in their conversation within the given environment: e.g., Russian "*gorod*" – Ukrainian "*místo*" – Hungarian "*város*".

In settlements with a mixed population, or in the case of marrying into entirely Hungarian villages, people of other nationalities soon start speaking Hungarian. However, in places where Hungarian population no longer exists, the oldest people can still say a few prayers, recite some poems, and perhaps even speak a little Hungarian, since they still went to Hungarian schools (as well). Thus, in addition to the Russian, Romanian, Slovak and Roma words, there are also many Hungarian words in the language of the non-Hungarian speakers in Transcarpathia.

In this study we examine linguistic elements, which are known and used between the local non-Hungarian population. These words are being learned from the environment, since the local "po-zakarpatsky" dialect collects words from languages spoken in the area, thus, contains numerous Hungarian words as well. After the etimological examination of the words we mention the fact that the Hungarian loanwords adapt to the Transcarpathian Ukrainian dialects' phonetical and morphological features with time. Due to this some words diverse from town to town in the area. Moreower, we give a few examples in this study to changes of meaning, more precicely to narrowing of meaning.

Key words: language links, multicultural environment, multilingualism, historical word borrowing, language change, doublets.

Взаємодія мов на території Закарпаття вважається очевидним явищем. Ступінь цієї взаємодії значною мірою залежить від історичного періоду та етнічного складу населення досліджуваної території. Закарпаття є прикладом мультинаціонального регіону, де багато мов і культур переплітаються, створюючи унікальний лінгвістичний ландшафт. Важливим фактором взаємодії мов є також соціальна та політична ситуація, яка часто змінювалася, залежно від правління різних імперій та держав.

У минулому вплив угорської мови в регіоні був дуже сильним. Це пояснюється не тільки географічною близькістю Угорщини, а й політичними й економічними зв'язками, які існували між Закарпаттям і Угорщиною протягом багатьох століть. У багатьох випадках історичні запозичення були інтегровані в лексику інших мов і стали її невід'ємною частиною. Поряд з угорською мовою, значний вплив на місцеву мовну ситуацію мали також російська, румунська та словацька мови.

Проте в усі періоди існують також так звані дублети, коли мовці використовують назву чогось кількома мовами, не обмежуючись при цьому в розмові певним середовищем. Це явище є результатом багатомовного середовища, в якому мовці в спілкуванні вільно переходять з однієї мови на іншу, залежно від ситуації та співрозмовників. Наприклад, російське «город» – українське «місто» – угорське «város» є яскравим прикладом дублету, який відображає багатокультурний вплив на мовне середовище.

У населених пунктах зі змішаним населенням або в разі одруження з особами з повністю угорськомовних сіл, представники інших національностей незабаром починають говорити угорською. У населених пунктах, де угорського населення більше не існує, найстарші люди ще можуть молитися кількома молитвами, декламувати деякі вірші та, можливо, навіть говорити трохи угорською, оскільки вони колись відвідували угорські школи. Таким чином, крім російських, румунських, словацьких та ромських слів, у мові неугорських носіїв Закарпаття використовується також чимало угорських слів. Це є свідченням того, як інші мови можуть проникати в локальні мовні системи і впливати на їхній розвиток.

У цьому дослідженні ми розглядаємо лексичні одиниці, які існують і використовуються в мові місцевого неугорського населення. Ці слова засвоюються з навколишнього середовища, а оскільки місцевий закарпатський діалект містить лексеми з різних мов, поширених у регіоні, то, зокрема, у ньому представлені й численні угорські запозичення. У процесі етимологічного аналізу ми відзначаємо, що угорські запозичення поступово адаптуються до фонетичних та морфологічних особливостей закарпатських говорів української мови. Через це деякі слова варіюються залежно від населеного пункту або району, у якому вживаються. Крім того, дослідження містить декілька прикладів лексичних одиниць, котрі демонструють зміни свого значення, частіше – звуження значення.

Ключові слова: мовні зв'язки, багатокультурне середовище, багатомовність, історичне запозичення слів, мовні зміни, дублети, адаптація запозичень.

Bevezetés. A két-, háromnyelvűség megszokott jelenség Kárpátalján, hisz az egymással érintkező, közvetlen kapcsolatban élő népek kultúrájukban és nyelvükben is hatással vannak egymásra. Ez nemcsak az itt élő magyarokra, hanem a régió más nemzetiségű lakosaira is jellemző. Ha a kölcsönelemek szempontjából vizsgáljuk a kárpátaljai magyar nyelvjárásokat, láthatjuk, hogy román nyelvi elemek főleg a Técsői, Rahói járás nyelvjárásaira, szlavizmusok a Rahói, Técsői, Nagyszőlősi, Huszti, Beregszászi, Munkácsi, Ungvári járás magyar nyelvhasználatára jellemzők.

A kutatók szerint a magyarok már a XII–XIII. század folyamán szoros gazdasági kapcsolatban álltak a kárpátaljai ukrán/ruszin lakossággal. A gazdasági, kulturális és nyelvi kapcsolatok nyomot hagytak mindkét nyelv szókészletében [12, 54–55.o.].

A történelem alakulása folytán Kárpátalján 1945 után a magyar nyelv használati helyzetei, ill. betöltött funkciókörei jelentősen leszűkültek. A társadalmi-politikai élet változásával a hivatalos ügyintézés, az egészségügy, közélet, munkahely, a szakképzés, az egyetemi oktatás nyelve az orosz lett, a XX. század 90-es éveitől az ukrán. Vannak olyan helyzetek, amelyekben az orosz vagy az ukrán nyelv használatára kényszerül rá a beszélő [8, 66.o.].

A kárpátaljai nyelvekbe bekerült hungarizmusokat vizsgáló szakirodalom csak kis részét képezni a nyelvi kontaktusokat értékelő szakirodalomnak. A magyar nyelvű szakírók közül a teljesség igénye nélkül mutatunk be néhányat a magyar szavak tematikai csoportosításai kapcsán.

A kárpátaljai ruszin nyelvjárások hungarizmusai vizsgálatának első ismert úttörője a 19. század végén **Csopey László** volt. A *Magyar szók a rutén nyelvben* [4, 293. o.] című tanulmányában az általa vizsgált anyagot több fogalom köré rendezte, végül a legtöbb szót tartalmazó csoportokat elkülönítette. Véleménye szerint az alábbi öt csoport tartalmazza a legtöbb magyar eredetű szót: *1) törvényes és polgári élet; 2) katonaság; 3) műszerek, gazdasági eszközök, házi edények; 4) iparosok, ipari és kereskedelmi cikkek; 5) állás, foglalkozás, tisztség.* [4, 292-293.o.].

Szintén a 19 század végén végzett kutatást **Mazuch Ede** [14] az Ungvári Királyi Katolikus Gimnázium magyar és latin nyelv tanára, aki eredményéről a Magyar Nyelvőrben számol be 1896-ban. Tanítványai szókincsét vizsgálva a rutén nyelvbe bekerült és ott aktívan használt magyar szavakat három fogalomkörbe sorolja: 1) *ruhaneműek; 2) gazdasági kifejezések; 3) bútorok és házi eszközök.*

Mokány Sándor szintén foglalkozott a kérdéssel. Kárpátalja másik szegletében, a máramarosi ukrán nyelvjárásban fellelhető magyar jövevényszavakat vizsgálja. A kutatás teljeskörű, hiszen az ügyintézés szakkifejezéseitől kezdve a katonai szaknyelven és a kereskedelmen át a hitéletig, a konyháig, a mezőgazdaságig felöleli az élet összes területét. Az osztályozása is hasonlóan részletes: *1) rokoni kapcsolat és megszólítások; 2) emberi tulajdonságok; 3) foglalkozási ágak; 4) munkaeszközök; 5) lakóhely; a ház és részei; 6) ruházat és lábbeli; 7) dísztárgyak és szépségápolás; 8) ételek; 9) állatvilág, állattenyésztés; 10) növényvilág, földművelés; 11) a fa kitermelése, készletezése és tutajozása; 12) borászat; 13) vadászat és halászat; 14) természet; 15) közlekedési eszközök; 16) állami és társadalmi élet; közigazgatás, perrendtartás; 17) katonai szakkifejezések; 18) művelődés, iskola; 19) kereskedelem, számlázás; 20) mértékek; 21) dohányzás; 22) szórakozás és játék; 23) betegség, gyógykezelés, halál; 24) vallás, hiedelmek és szokások, 25) szitkok.* Elkülönít egy további csoportot, amelybe az egyéb kategóriájú szavakat sorolja, ide kerülnek *a kézi szövőszék és a rokka részeit* megnevező magyar kifejezések is.

Hasonlóan részletes és átfogó elemzést végez a témakörben **Lizanec Péter**, aki 1970-ben kiadott könyvében [10], több mint kétezer hungarizmust vizsgálva huszonkilenc fogalomkörből álló csoportosítást állít fel. Felosztásának főbb csoportjain belül elkülönít még néhány alcsoportot: *az életvitel szókincsének* (1. csoport) fogalomkörében például tizennégy további alpontot találunk: *a ház a gazdasági épületekkel és részeivel; a szobák díszítése, bútor és más háztartási cikkek; világítás, kemence, tűzhely; ruha; szövet; a szövet, ruha és az ember díszei; tisztálkodás; lábbeli és részei; házi edény; élelmiszerek és azok elkészítése; kekszfélék, különböző cukrászati termékek és azok elkészítése; italok és elkészítésük; rokonság, sógorság és családi kapcsolatok; hónapok.* A nyelvtudós szerint ez a legtágabb fogalom-

kör, ötszáz adatot sorol ide, ami az összes vizsgált szó egynegyede. A Lizanec -féle csoportosítás máig a legátfogóbb és legrészletesebb: *1) Az életvitel szókincse; 2) Emberi sajátosságok, tulajdonságok. Az emberek leggyakoribb cselekedeteinek megnevezései; 3) A kapcsolattartás módjai. Közlekedés. Híradás; 4) Mezőgazdaság; 5) Dohánytermesztés; 6) Természeti jelenségek. Domborzat, hegydomborzat, vízrajz; 7) Termelési szakszavak; 8) Népi meteorológia; 9) Kereskedelem; 10) Pénzügy(ek); 11) Igazságszolgáltatás; 12) A társadalmi és politikai élet szókincse; 13) Iskola, oktatás és irodai tartozékok; 14) Sport és különféle játékok; 15) Hadügy; 16) Egészségügy; 17) A népköltészet szókincse; 18) Vallás, hiedelmek és szokások; 19) Ének, zene, tánc; 20) Növényvilág; 21) Szőlőtermelés; 22) Kertészet; 23) Erdészet és fafeldolgozás; 24) Állatvilág; 25) Az állatok tulajdonságai; 26) Vadászat; 27) Halászat; 28) Határozószók; 29) Segédszók* [10, 42–54.o.].

A kérdés az elmúlt évtizedekben is foglalkoztatta a nyelvészeket. Figyelemre méltó munkák jelentek meg magyarországi (Dezső László [5]; Lanstyák István [9]; Kniezsa István [7]) és kárpátaljai nyelvészek (Rot Sándor [6]; Horváth Katalin [6]; Kótyuk István [8]; Lizanec Péter [10; 11; 12; 16]; Beregszászi Anikó és Csernicskó István [2; 3]; Márku Anita [13]; Bárányné Komári Erzsébet [1]; Zékány Krisztina [16]) tollából.

Állíthatjuk, hogy a helyi ukrán nyelvjárásokban előforduló magyarizmusok között a lexikai átvételek tematikailag felölelik az élet minden területét. A szoros kapcsolat időtlen idők óta jelen van, s ez a nyelvi kölcsönzések szintjén is jelentős nyomot hagyott. A tipologizálás során a legmegfelelőbbnek Lizanec Péter felosztását tartottuk, aki a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban vizsgálva az ukrán/ruszin lexikai átvételeket [12], egy részletes csoportosítást közöl, amit alapul vehetünk a fordított folyamat, vagyis a magyar elemek ukrán nyelvjárásban történő előfordulásának elemzésekor is. A legtöbb adatot tartalmazó csoportok a következők:

1. A **táplálkozással** kapcsolatos szavak:

barack – *bárácká, báráckvá*, ukr: бороцква – ′абрикос′. Pl: *Ся торта з бороцквов дуже добра. – Ez a barackos torta nagyon finom.*

hurka – *húrká, gúrká*, ukr: гурка – ′кров‘янка′. Pl: *Дуже добра гурка сись раз ся получила. – Ez a hurka most nagyon jól sikerült.*

kifli – *kifli, kifléké*, ukr: кіфлики – ′рогалики – вид тістечка′. Pl: *Самі добрі кіфлики з малиновим лекваром. – A legfinomabb a málnalekváros kifli.*

krumpli – *krumpli*, ukr: крумплі – ′картопля′.Pl: *Давай пожариме крумплі з солонинов у неділю! – Süssünk krumplit szalonnával vasárnap!*

lekvár – *lekvár*, ukr: леквар – ′варення′. Pl: *На обід наробиме палачінти з лекваром. – Ebédre csinálunk lekváros palacsintát.*

2. Használati tárgyak nevei:

balta – *báltá*, ukr: балта – ′сокира′. Pl: *Рано піде ме в ліс з балтов, оби зрубати дрова на зиму. – Korán kimegyünk az erdőbe fát vágni télire.*

kanna (nyelvjárási**: kanta)** – *kántá*, ukr: канта, кантув – ′каністра для бензину, бідон′. Pl: *Треба набрати канту бензину. – Meg kell szedni egy kanna benzint.*

korsó – *korsú*, ukr: коршув – ′бутиль, обплетений лозою′. Pl: *Се тобі подарок уд мене – коршув вина. – Ez ajándék neked tőlem – egy korsó bor.*

lavór – *lávor*, ukr: лавор – ′тазик′. Pl: *Цілий лавор чиришні сьме назбирали. – Egy egész lavór cseresznyét szedtünk.*

létra – *léjtrá*, ukr: луйтра – ′драбина′. Pl: *Треба взяти луйтру та позбирати вино. – Kell egy létra és le kell szedni a szőlőt.*

3. **Öltözködéssel** kapcsolatos szavak:

bocskor – *bocskoré*, ukr: бочкори – ′старе взуття′. Pl: *Десь собі взяла такі бочкори? – Hol vettél ilyen bocskort?*

gomb – *gombécjá*, ukr: ґомбиця – ′ґудзик′. Pl: *Треба ми пришити гомбицю, бо удорвалася. – Fel kell varrnom a gombot, mert leszakadt.*

kalap – *káláp*, ukr: калап – ′капелюх′. Pl: *Калап долу! – Le a kalappal!*

kabát – *kábát*, ukr: кобат – ′пальто′. Pl: *Хочу собі купити якийсь світлий кобат на весну. – Szeretnék venni egy világos kabátot tavaszra.*

4. A **társadalmi élettel, ügyintézéssel** kapcsolatos lexémák:

bíró – *bíró*, ukr: биров – ′сільський староста′. Pl: *Нись будеме з бировом говорити. – Ma beszélni fogunk a bíróval.*

város – *város*, ukr: вариш – ′місто′. Pl: *Мукачово – майліпший вариш. – Munkács a legjobb város.*

legény – *leginy*, ukr: легінь – ′юнак′. Pl: *Який у вас уже легінь урус! – Milyen nagyra nőtt a legényetek!*

Ungvár – *Ungvár*, ukr: Унґвар – ′Ужгород′. Pl: *Треба зовтра поїхати в Унґвар. – Holnap Ungvárra kell utazni.*

5. **Egészségügy**:

kórház – *korház*, ukr: корхаз – ′лікарня′. Pl: *Вчора дідика привезли з корхаза. – Tegnap a nagyapát hazahozták a kórházból.*

orvos – *orvas*, ukr: орваш – ′лікар′. Pl: *Коли пуйдеме до орваша? – Mikor megyünk az orvoshoz?*

patikus – *patikáros*, ukr: патікарош – ′аптекар′. Pl: *Патикарош дав ми файну мазь на ноги. – A patikus jó kenőcsöt adott a lábamra.*

6. Az **oktatással** kapcsolatos átvételek:

iskola – *oskola*, ukr: ошкола – 'школа'. Pl: *Йой, ти, марга ошколована! – Jaj, te, iskolázott marha!*

irka – *irká*, ukr: ірка – 'зошит'. Pl: *Не забудь ірки дома! – Ne felejtsd otthon az irkákat!*

táska – *táská*, ukr: ташка – 'сумка, портфель, пакет'. Pl: *Прийшла Наташа з ташков. – Natasa táskával jött.*

firkál – *firkáje*, ukr: фіркає – 'писати нерозбірливо'. Pl: *Щось мені нафіркав, шо не гоннам прочитати. – Valamit firkált nekem, amit nem tudok elolvasni.*

7. **Közlekedés**:

kocsi – *kocsi*, ukr: кочі – 'причіп'. Pl: *Який у тебе кочі на тракторові? – Mekkora a traktorodon az utánfutó?*

ország – *ország*, ukr: орсаг – 'головна дорога'. Pl: *Жиєме на краю села, не доїзжая до орсага. – A falu szélén lakunk, nem kell az országútig elhajtani az autóval.*

bicikli – *bicigli*, biciglja, ukr: біціглі, біцігля – 'велосипед'. Pl: *Важе сорок з біцігльов. – Biciklivel együtt negyven kilót nyom.*

8. **Fogalmak (további csoportokra bontható)**:

guta – *gutá*, ukr: ґута, гута – 'нечиста сила'. Pl: *Ґута би тя побила! – A guta ütne agyon!*

marha – *márhá*, ukr: марга – 'дурень'. Pl: Йой, ти марго! – Jaj, te marha!

muszáj – *muszáj*, ukr: мусай – 'обов'язково (щось зробити)'. Pl: *Нись мусай попораїти, бо субота, а в неділю уже гріх. – Ma muszáj kitakarítani, mert szombat van, vasárnap meg már bűn.*

pici – *picickij, picicko*, ukr: піціцький, піціцько – 'маленький, мало'. Pl: *Та давай лиш піціцько із'їдж! – Na, gyerünk, csak egy picit egyél! Такий піціцький малий. – Olyan pici gyerek.*

szegény – *szeginy*, ukr: сеґінь – 'бідолаха, померлий'. Pl: *Іван сиґінь, такий хворий. – Szegény Iván olyan beteg.*

szerencse – *széréncsá*, ukr: сиринча – 'удача'. Pl: *Божа сиринча, що так ся стало. – Isteni szerencse, hogy így történt.*

fajta – *fájtá*, ukr: файта – 'родина'. Pl: *Ти з якої файти? – Melyik fajtából (családból) vagy?*

9. Intézmények, épületek:

kocsma – *korcsmá,* ukr: корчма – 'буфет, паб'. Pl: *Сидів до ночі у корчмі. – Éjszakáig ült a kocsmában.*

nyárikonyha – *nyáriká*, ukr: няріка – 'літня кухня'. Pl: *Занеси канту з молоком у няріку! – Vidd be a tejeskannát a nyárikonyhába!*

patika – *pátiká*, ukr: патика – 'аптека, ліки'. Pl: Есе мені патика на жолудок. – Ez nekem gyógyszer a gyomromra.

bolt – *bovt*, ukr: бовт – 'магазин'. Pl: *У бовті даром не дают. – A boltban ingyen nem adnak semmit.*

10. **Foglakozások, mesterségek, tisztségek**:

boszorkány – *boszorkányá*, ukr: босорканя – 'відьма'. Pl: *Така, ги босорканя. – Olyan csúnya, mint egy boszorkány.*

gazda – *gázdá*, ukr: ґазда – 'господар'. Pl: *Ко газда у сюй хижі? – Ki a gazda ebben a házban?*

koldus – *kódus*, ukr: коудуш – 'жебрак'. Pl: *Убратий, ги коудуш. – Úgy öltözik, mint egy koldus.*

szakács – *szakácská*, ukr: сокачка – 'кухарка (на весіллі)'. Pl: *Треба нам пару сокачок, бо скоро свадьба буде. – Kell nekünk néhány szakácsnő, mert hamarosan lakodalom lesz.*

11. **Tevékenységek (további csoportokra bontható)**:

ásni – *ársuváté*, ukr: аршувати – 'копати'. Pl: *В кирті треба поаршувати і посадити крумплі. – A kertet fel kell ásni és bevetni a krumplit.*

bírni – *biruváté*, ukr: бирувати – 'могти'. Pl: *Не бируву уже, сесе дуже тяжко. – Már nem bírom, ez nagyon nehéz.*

bízni – *bizuváté*, ukr: бізувати – 'надіятися'. Pl: *Я на тебе бізую. – Én bízom benned.*

költeni – *kélytuváté*, ukr: кильтувати – 'тратити гроші'. Pl: *Кіть тілько будеш кильувати гроши, та нич у тя не обстане. – Ha így fogsz költekezni, semmid sem marad.*

sétálni – *sétálováté*, ukr: шийталовати – 'гуляти'. Pl: *А чого она шийталує усе, а не робить? – Miért sétál mindig, nem pedig dolgozik.*

Az átvételek sajátosságai. A magyarizmusok között a legtöbb a közvetlen lexikai átvétel. Ezek a magyar eredetű szókészleti egységek a kárpátaljai ukrán mondatban két típusba sorolhatók attól függően, hogy a helyi ukrán nyelvjárások hogyan követik a magyar nyelvi formát.

Az *első típusba* azok a szavak tartoznak, melyeket a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban a szó eredeti hangalakjának a megtartásával használnak. Például:

balta – *báltá*, ukr: балта – `сокира'. Pl: *Рано підеме в ліс з балтов, оби зрубати дров на зиму. – Reggel kimegyünk az erdőbe tüzelőért télire.*

bácsi – *bácsi*, ukr: бачі – `дядько'. Pl: *Дюрі бачі, давном вас не відів! – Gyuri bácsi, rég láttam!*

hurka – *gurká*, ukr: гурка – `кров'янка`. Pl: *Дуже добра гурка сись раз ся получила. – Nagyon jó hurka sikerült most.*

A *második típusba* azokat az átvételeket soroljuk, amelyek az átvevő nyelv hatására módosultak. Itt érdemes további alcsoportokat elkülöníteni a módosulás típusa szerint, hiszen ezeknek a szavaknak egy

jelentős része beleolvad annyira az adott ukrán nyelvjárásba, hogy egy idő után ugyanolyan toldalékokat vesz fel, mint a többi ukrán szó. Ha esetleg valamelyik magyar hang gondot okozna a kiejtésben (ö, ő, ü, ű), hanghelyettesítéssel, az esetlegesen nehezebben kiejthető mássalhangzókat vagy mássalhangzótorlódásokat legtöbbször kiesés, rövidülés, hasonulás és összeolvadás különböző módjaival oldják meg.

bánik – *bánuváté*, ukr: банувати – `шкодувати`. Pl: *Ой ти біла білявино, вже така не будеш; Не хотілась за ня іти – Банувати будеш.* (népdal) – *Jaj, már ilyen hamvas nem leszel, nem akartál hozzám jönni, bánni fogod.*

gomb – *gombécjá*, ukr: ґомбиця – `ґудзик`. Pl: *Треба ми пришити гомбицю, бо удорвалася. – Fel kell varrnom a gombot, mert leszakadt.*

kapu – *kápurá*, ukr: капура – `ворота`. Pl: *Скоро одкривайте капуру, гості прийшли! – Gyorsan nyissátok a kaput, jönnek a vendégek!*

palacsintasütő – *palacsintovka*, ukr: палачінтовка –`пательня`. Pl: *Жарені крумплі у палачінтовці суть. – A sült krumpli a palacsintasütőben (serpenyőben) van.*

A következő csoportba tartozó szavak kisebb része mind a szláv nyelvekben, mind pedig a magyarban idegen elem, leggyakrabban latin, német, francia stb. jövevényszó, a helyi idősebb ukránok pedig esetenként még mindig a magyaros hangzású formát részesítik előnyben. Például: *diploma* – az ukrán *diplom* (ukr. диплом 'ua') helyett. Az alábbiak is ide tartoznak:

bicikli – *bicigli*, ukr: біціглі – `велосипед`. Pl: *Пой нись возитися на біціглях! – Gyere ma biciklizni!*

rizskása – *riskásá*, ukr: рішкаша –`рис`. Pl: *Зроблю собі рішкашу з молоком. –Készítek magamnak tejbekását (rizskását tejjel).*

Nem ritka, hogy a magyar átvétel és az ukrán megfelelő között jelentéstani, stilisztikai, vagy csupán hangulati különbség van. Például:

bagó – *bágó*, ukr: баґов – `тютюн`.Pl: *Йдеме покурити багов. – Megyünk, rágyújtunk egy bagóra (cigarettára).*

bajlódik – *bájluváté*, ukr: байлувати – `шось робити`. Pl: *Шо байлуєш дома? – Mivel bajlódsz (mit csinálsz) otthon?*

Számos olyan elemmel kell számolnunk, amikor a szó csak egy bizonyos jelentésben használatos az új környezetben, az ukrán használó nem is ismeri a többi jelentését az eredeti magyar szónak. Például:

bimbó – *bimbó*, ukr: бімбóу – `нерозсудлива людина`. Pl: *Такий, ги бімбóу. – Olyan, mint egy bimbó (buta ember).*

kifli – *kifléké*, ukr: кіфлики –`рогалики`. Pl: *Самі добрі кіфлики з малиновим лекваром. – A legjobb a málnalekváros kifli.*

ország – *ország*, ukr: орсаґ – `центральна дорога`. Pl: *Лем не йди на орсаґ! – Csak ne menj a főútra!*

szamár – *szomár*, ukr: сомар – `дурна людина`. Pl: *Ти, сомаре! – Te, szamár!*

fajta – *fájtá*, ukr: файта – `родина`. Pl: *Ти з якої файти? – Melyik fajtából (családból) vagy?*

haszon – *hoszen*, ukr: хосен, на хосен – `на здоров'я, на користь`. Pl: *На хосен тобі! – A hasznodra (javadra, egészségedre)!*

sárkány – *sárkány*, ukr: шаркань – `зла людина`. Pl: *Звідавим декотрих своїх цімборув, ош які у них тьощі, та казали, ош настоящі шаркані. – Néhány cimborámat kérdeztem, hogy milyen anyósuk van, mind azt mondta, hogy igazi sárkány.*

Összegzésképpen elmondható, hogy a nyelvek és kultúrák keveredése jellemző színezeted ad a kárpátaljai létnek.

A kétnyelvű / többnyelvű környezet hatásának tudható be, hogy az egymással kapcsolatot tartó, rokonságba kerülő kárpátaljaiak átveszik egymás szokásait, kultúráját, s ezzel együtt átkerülnek olyan nyelvi egységek is, amelyek nem okoznak bonyodalmat a további kommunikációban.

E hatások a nyelv minden szintjét érintik hangtani, alaktani, mondattani, szókészlettani vonatkozásokban egyaránt. A vázolt sajátosságok főként a beszélt köznyelv jellemzői.

Eltanultuk egymás nyelvét, keverjük is idehaza. De emellett továbbra is fontosnak tartjuk az anyanyelvhasználat terén az anyanyelvi kultúra színvonalának emelését, az igényes nyelvhasználat kialakítását a családon belül, az iskolákban, a magyar közösségekben.

IRODALOM

1. Bárányné Komári Erzsébet. A hungarizmusok fogalomköri csoportosítása a kárpátaljai ruszin irodalomban In: Hungaro-Ruthenica V. Szeged, 2011. 57–82.o.

2. Beregszászi Anikó és Csernicskó István. Magyar értelmező kéziszótár: (majdnem) minden magyar szótára. In: *…itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint, 2004. 127–138.o.

3. Csernicskó István szerk. A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba. Ungvár: PoliPrint Kft., 2003.

4. Csopey László. Magyar szók a rutén nyelvben. *Nyelvtudományi közlemények* XVI, 1881. 270–294.o.

5. Dezső László. *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai.* Budapest, 1989.

6. Horváth Katalin. A nyelvi kontaktusok tükröződése a nyelvjárási szókincsben. In: *Acta Hungarica, VI.* Ungvár, 1997. 18–19.o.

7. Kniezsa István. Magyar-szláv nyelvi érintkezések. In: Szekfű Gyula (szerk.). *A magyarság és a szlávok.* Budapest, 2000.137–152.o.

8. Kótyuk István. A kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar köznyelv. *In: Kétnyelvűség a Kárpát-medencében* I. Budapest, 1991. 66–69.o.

9. Lanstyák István. Kölcsönszavak a magyar nyelv határon túli változataiban. In: Vörös Ferenc szerk. *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. Budapest–Nyitra–Somorja. 2005. 21–26.o.

10. Lizanec Péter. *Magyar-ukrán nyelvi kapcsolatok: a kárpátontúli ukrán nyelvjárások alapján.* Egyetemi jegyzet. Uzshorod, 1970.

11.Lizanec Péter főszerk. A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára. I–II. kötet. Ungvár: Kárpáti Kiadó, 2012–2013.

12. Lizanec Péter. Ukrán, valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In: *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*. Ungvár –Budapest: Intermix Kiadó, 1993. 50–56.o.

13. Márku Anita. „Po zákárpátszki". Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben. Ungvár, 2013. 244 o.

14. Mazuch Ede. Magyar szók a hazai rutén nyelvben. *Magyar Nyelvőr* XXV, 1986. 298–299.o.

15. Rot Sándor. A magyar-ukrán nyelvi kölcsönhatás. In: Balázs J. (szerk.), *Nyelvünk a Duna-tájon.* Budapest,1989. 351–401.o.

16. Zékány Krisztina. Ételtel, itallal kapcsolatos magyar lexikai kölcsönzések a kárpátaljai nyelvekben és nyelvjárásokban. Kenyér- és egyéb tésztafélék. In: A Magyarságkutató Intézet évkönyve. szerk: Bíró Csilla – Nagy Dóra, 2022. 481–496.o. DOI: https://doi.org/10.53644/MKIE.2022.481 https://mki.gov.hu/assets/pdf/MKI_EVKONYV_2023_veg_compressed.pdf

17. П.М. Лизанець. Слов'янізми в угорській мові (говірках) як джерело для поглибленого дослідження історії праслов'янської та слов'янської мов. In: Петро Лизанець: Наукові праці (2001–2003) Т.21. Ужгород. С. 405–412.

РОЗДІЛ 4
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 398.21(477.87)(=511.141)
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.10

ÁLLATSZEREPLŐK A KÁRPÁTALJAI MAGYAR NÉPMESÉK C. 2019-BEN MEGJELENT NÉPMESEGYŰJTEMÉNYBEN

ANIMAL CHARACTERS IN THE "TRANSCARPATHIAN HUNGARIAN FOLK TALES" FOLK TALES COLLECTION, PUBLISHED IN 2019

Csuka Emőke,
orcid.org/0000-0003-1599-6026
főelőadó
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Magyar Filológiai Tanszék

This study is about the Transcarpathian Hungarian folk tales. The research is dedicated to examining the animal characters in the folk tales collection, published in 2019. The dialectical work and its accomplishments in the Department of Hungarian Philology is also mentioned in the beginning of the study. The purpose of the research is to demonstrate the main characteristics of the animal characters from the collection. This study also contains examination of subgenre of fairy tales with animal characters. The focus is on the characteristic features and genres of the fairy tails we have chosen.

From the 52 fairy tales in the collection we have examined 12. Six of them contained animal characters. 3 were humorous, 1 – a short story. Part of the animal characters have individual traits, but most of them have features that are generally characteristic in Hungarian folk tales.

Different groups, types and themes are displayed in the fairy tales from the collection. We have studied before the fairy tales from the collection „Three gold arrow" (Három arany nyílvessző) where we also briefly summarized the history of fairy tale collection in Transcarpathia and analyzed the three miner's tales which occured in both of the mentioned above colletions. These tales open up a totally new word for the reader, not only in the Transcarpathian, but the whole world's folk poetry as well, since the tales are about the living conditions and superstitions of salt miners from Solotvyno.

In this study we would like to point out the peculiarities of the tales with animal characters from the collection „Transcarpathian Hungarian folk tales". It is important to know that both of the collections contain several mythical tales – the animal characters of them we'll examine in another article, therefore we won't analyze them in this study.

Key words: fairy tales, animal characters, uniqueness, type, local features.

У статті розглядаються угорські народні казки Закарпаття. Дослідження присвячено аналізу тваринних персонажів у збірці народних казок, виданій у 2019 році. У вступі приділено увагу діалектологічній роботі, що проводиться на кафедрі угорської філології, та її результатам. Метою дослідження є характеристика образів тварин, представлених у збірці. Крім того, проаналізовано піджанри казок, у яких фігурують тварини, з акцентом на їхні характерні особливості та жанрову специфіку.

Із 53 казок збірки було проаналізовано 12: 6 із них – це казки про тварин, 3 – гумористичні твори, 1 – оповідання. Частина тваринних персонажів наділена індивідуальними рисами, проте більшість образів має характерні особливості загальноугорської народної казкової традиції.

Казки збірки репрезентують широкий спектр сюжетних груп, типів і тем. Раніше нами вже було розглянуто народні казки, представлені у збірці Три золоті стріли, а також коротко висвітлено історію збирання народних казок на Закарпатті. Крім того, було проаналізовано три легенди про шахтарів, що представлені в обох збірках. Ці твори розкривають унікальний світогляд не лише закарпатської, а й усієї угорської народної творчості, оскільки висвітлюють умови життя та забобони солекопів Аксалатини.

У цьому дослідженні ми зосередили увагу на особливостях казок зі збірки Закарпатські угорські народні казки, де фігурують тваринні персонажі. Важливо зазначити, що збірка містить багато справжніх (міфічних) казок, більшість із яких також представлена у Трьох золотих стрілах. Аналіз тваринних персонажів буде здійснено в окремій роботі, тому в цьому дослідженні його немає.

Казки збірки демонструють велику різноманітність за типологією та тематикою. Щодо тваринних персонажів, то деякі з них мають унікальні риси й локальний колорит, як-от дійові особи, представлені в казках Золотий талер ледачого собаки та Молода жінка, жебрак і правдивий сич. Однак більшість персонажів відзначається рисами, характерними для угорської народної казкової традиції, або має літературне походження.

Ключові слова: народна казка, тваринний персонаж, особливість, тип, локальні риси.

A népköltészeti alkotások gyűjtése az 1960-as évek végén kezdődött az ungvári egyetem magyar tagozatán. Ennek eredményeként született meg a Három arany nyílvessző című népmesegyűjtemény 1973-ban [5], majd a második kiadása 1977-ben [6]. A 29 mesét tartalmazó népmesegyűjtemény Tordon Ákos irodalmi átdolgozásában látott napvilágot. Ebben az időszakban jellemzőek voltak „a nagyközönség igényeire is tekintettel lévő kiadványok…, amelyek átmenetet képeznek a népmesék tudományos igényű lejegyzései és a könyvmesék között" [16, 577.o.]. A mesekötet 2001-ben újra megjelent Zabszem Jankó címen [18].

2019-ben az ungvári Kárpáti Kiadó gondozásában egy újabb kötet látott napvilágot, a Kárpátaljai magyar népmesék [7] címen. Ez a gyűjtemény magában foglalja a fent említett mesekötet meséit is, de újabb, eddig meg nem jelentett darabokkal is kiegészül. A kötet prof. Lizanec Péter előszavát és 53 mesét tartalmaz. Meg kell jegyeznünk, hogy az említett kötet sajnos, ahogy a korábbiak is, nem tesznek említést az adatközlőkről és a szövegek származási helyéről.

A kötet meséi nagyon különböző csoportokat, típusokat és témákat jelenítenek meg. Korábban foglalkoztunk már a Három arany nyílvessző c. kötetben fellelhető valódi mesékkel [2], itt a kárpátaljai népmesegyűjtés történetét is érintettük röviden, valamint a mindkét kötetben megjelenő három bányászmondát is elemeztük [3], amelyekről elmondható, hogy egészen egyedi világot tárnak elénk, nemcsak a kárpátaljai, hanem az egész magyar népköltészet tekintetében is, hiszen az aknaszlatinai sóbányászok életkörülményeit és babonás világlátását tárják fel.

Jelen kutatásunkban a Kárpátaljai magyar népmesék c. kötetben található állatszereplőket tartalmazó mesék sajátosságaira szeretnénk felhívni a figyelmet. Megjegyeznénk, hogy a Kárpátaljai magyar népmesék c. kötetben számos valódi (mitikus) mese található, de ezek többsége szerepel A három arany nyílvessző c. gyűjteményben, amelynek állatsegítőivel, -szereplőivel egy későbbi cikkben foglalkozunk, ezért a valódi mesék állatszereplőinek vizsgálatától itt eltekintünk.

A meseszövegeket a néprajztudósok tartalmuk alapján típuskatalógusba rendezik. A folklórtudományban használt népmesetípusok katalógusát eredetileg német nyelven készítette el 1910-ben Antti Aarne finn folklorista (1910), az indexet angolra fordította, felülvizsgálta Stith Thompson amerikai folklorista előbb 1928-ban, majd ezt kibővítette 1961-ben. A magyar folklorisztika 1953-ban kapcsolódott a nemzetközi kutatásokhoz, és Kovács Ágnes vezetésével egy új magyar népmese-katalógus szerkesztése kezdődött meg. Eredménye a tízkötetes Magyar népmesekatalógus lett, amely 1982 és 2001 között jelent meg. 2004-ben a nemzetközi népmese-katalógus újabb kiadására került sor Hans Jörg Uther szerkesztésében. Az Aarne/Thompson rendszerén alapuló nemzetközi népmesék típusai (ATU) alapvetően új kiadást jelentenek. Többek között a mesetípusok leírását pontosította a szerző, több mint kétszázötven új típussal bővítve az indexet. A korlátozott elterjedésű típusokat viszont kihagyta az új mutatóból (Hans-Jörg Uther). Ezt a típusalkotást veszi figyelembe a készülőben lévő Magyar Népköltészeti Lexikon (Szemerkényi Ágnes).

Vizsgálódásunk során a szakirodalmak közül elsősorban a Magyar népmesekatalógus 1., 4. és a 7. a és b köteteire, a Magyar Néprajzi Lexikonra, a Magyar Néprajz V. kötetére, a Magyar népköltészetre tudtunk támaszkodni. Ezek a kiadványok még az Aarne-Thompson-féle katalógus 1961-ben megjelent második kiadását veszik alapul a népmesék műfaji meghatározásánál és osztályozásánál (MNK 1., 26).

Nagyban segítette vizsgálatunkat Mikos Éva tanulmánya is, amely A csillagszemű juhász c. mesén keresztül mutatja be az előbb említett és az újabb, Arne-Thompson-Uther-féle klasszifikáció közötti eltéréseket, felhívva a figyelmet egy nagyon is lényeges különbségre, hogy az új rendszerből többek között kimaradt a novellamesék típusa. A szerző igyekezett feltárni az okokat, amely e típus kezdeti besorolásához és végül a 2004-es nemzetközi osztályozásból való kitörléséhez vezettek. Ez a mi vizsgálódásunkat is érintette, mivel az elemzett mesék közül egyet e kategóriába illesztettünk. Ez a kutatás továbbá ráébresztett bennünket arra, hogy egyes történetek elterjedését elősegítették a nagy „közönségérdeklődésre" számot tartó gyűjtemények (Benedek), a mesék tankönyvekbe való bekerülése, vagy „a mese vizuális megjelenítései…, amelyek a 20. század második felében váltak meghatározóakká" [16, 574.o.]. A szerző megjegyzi, hogy talán leginkább e csoport, vagyis a novellamesék darabjait érintette „az irodalmi természetűség", valamint ezeknél a típusú meséknél előfordulhat „egy nem feltétlenül a szóbeliségből származó adatnak a szóbeliségbe való bekerülése pusztán írott előzmények alapján is" [16, 574.o.].

Szintén nagyon informatív volt Balázs Géza cikke, amelyben a zoomorfizmus és az antropomorfizmus kapcsán azokat a kulturális és művelődéstörténeti jelenségeket mutatja be, amelyek az állat és az ember szoros kapcsolatát, átmeneteit tükrözik. Ennek kapcsán tesz említést többek között az állatmesék eredetérő és sajátosságairól is: „Az állattörténet a minden emberi kultúrában meglévő állatmítoszokból eredeztethető, ősi és univerzális műfaj. Állatmese (fabula), állatregény, állatfilm stb. műfajmegnevezéssel napjainkig élő, eleven műfaj mind a folklórban, mind az

irodalomban, mind pedig a hagyományos és a modern (digitális) tömegkultúrában. Az állattörténetekben az állatok az emberekhez hasonlóan viselkednek: gondolkodnak, beszélnek, cselekszenek. A befogadó (történetmesélő, hallgató, olvasó) pedig nem csodálkozik ezen, hanem ezt a legtermészetesebb dolognak veszi" [1, 357.o.].

Meg kell említenünk, hogy a népmesék tanulmányozásában nagyon gazdag az ukrán szakirodalom. Alapos tájékozódással szolgálnak Leszja Musketik munkái, aki többek között elvégezte az emberalakok szemszögéből a kárpátaljai ukrán és magyar népmesék összehasonlító vizsgálatát [20], továbbá az ukrán népmesék szereplőit is elemezte 2014-ben megjelent tanulmányában. Itt külön fejezetben foglalkozik a hőst segítő karakterekkel, az állatok közül a ló alakját emeli ki [21]. Érdekes Marina Demedjuk cikke is, amelyben általánosságban foglalkozik ukrán népmesék állatszereplőinek etnokulturális sajátosságaival [19].

A Magyar Néprajzi Lexikon a Magyar népmesekatalógus felosztására alapozva különít el állat-, formula-, novella-, reális, valódi (mitikus- vagy tündér), legenda-, bolond-, ostoba ördög meséjét és rátótiádákat (falucsúfolókat) [13].

Az állatok szerepeltetése a népköltészetben Európa-szerte megtalálható. „A magyar népművészet által alkalmazott állatalakok korban és eredetre nézve igen eltérőek, túlnyomó részük azonban valóságos állat stilizált képe; fantázia-állatalakok, mese-állatalakok csak elvétve fordulnak elő" – fogalmazza meg a néprajzi lexikon [11].

A népmesék világában az állatok szerepeltetése ennél gyakoribb. A kárpátaljai magyar népmesegyűjtemény meséinek már korábbi olvasása során felfigyeltünk az állatszereplők szerepeltetésnek gyakoriságára. Jelen elemzés célja éppen ezért a kötetben előforduló állatszereplők és mesék csoportosítása, sajátosságaik vizsgálata.

Az állatszereplők, állatmesék jó alapot adnak a problémák átgondolására, az elmélkedésre. A mesékben szereplő állatokon keresztül bizonyos személyiségjegyek, cselekedetek, érzések kerülnek kifejezésre, rajtuk keresztül akár társadalmi jelenségek és igazságtalanságok is feltárhatóak, nagy szerepük lehet a félelmek, szorongások feloldásában. A Magyar népmesekatalógus első részének bevezetője is egy Vitkovics Mihály-idézettel indul A falusi tanító és tanítvány c. művéből, ahol a szerző nagyon szellemesen mutat rá arra, hogy az állatszereplőkön keresztül olyan igazságok is a felszínre kerülhetnek, amelyeket egyébként nehéz lenne egyéb kontextusban megszólaltani. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy adott esetben ez a gondolat ugyan az esopusi mesékre vonatkozik, de igazságtartalma valójában ennél széleskörűbb.)

Külön műfajcsoportja van az állatmeséknek a népmesék között, ezt mind az 1962-es, mind a 2004-es klasszifikáció jegyzi. A magyar népmesekatalógus első kötete ezekkel a mesékkel foglalkozik. Eszerint az ilyen népmesékben az állatok emberként gondolkodnak, beszélnek és cselekszenek anélkül, hogy az emberi szereplőkben, a mesélőben, vagy a hallgatókban azt az érzést keltenék, hogy egy természetfeletti jelenség szemtanúi lennének, ellentétben a tündérmesével, amelyben az állatok, ha gondolkodnak, beszélnek és cselekszenek, mindig természetfelettiek. A magyar folklorisztikában a következő állatmese klasszifikáció honosodott meg: „a) az ezópusi mese vagy **tanító mese** (→ farkas és a bárány, a, → róka és a holló, a, → tücsök és a hangya, a, stb.); b) a gyermekmese (→ kismalac és a farkas, a → félig nyúzott bakkecske, a, → kacorkirály, a stb.) és c) → mondókamese (a kóró és a kismadár, → kakaska és a jércike, a, → icinke-picinke stb.)" [12].

Az állatokról szóló mesék között is előfordulnak és kisebb önálló csoportot alkotnak a <u>természetmagyarázó mesék</u>, amelyek az emberi környezetben élő állatok tulajdonságait, hangjait, szokásait magyarázzák és értelmezik. A természetet magyarázó mesék mögött természeti jelenségeket magyarázó mítoszok, valamint valós tapasztalatok és megfigyelések állnak. „Ezen belül is alcsoportnak tekinthetők a hangutánzó mesék és az <u>igaz mesék</u>, melyek a mondára jellemző eszközökkel ábrázolni és igazolni törekszenek az állatokkal kapcsolatos, korábban tudományosnak tartott „lélektani" megfigyeléseket (*Ne igyál előre a medve bőrére*!: a medve nem bántja a halott embert; → Markalf macskája: mi erősebb, a természet-e vagy a szokás? – a természet stb.)." Az állatmesék a magyar népmesekincsnek csak az öt százalékát alkotják, tehát viszonylag szerényebben képviseltetik magukat [12].

A Kárpátaljai magyar népmesék kötetben is található néhány állatmese, amely a természetmagyarázó mesék közé sorolható *A szerelmes tücsök* c. történet, amely arra próbál megfejtést adni, hogy a békák miért csak tavasszal kuruttyolnak olyan hangosan és később már nem.

„Ha a tónál jártok, észrevehetitek, hogy csak tavasszal lehet hallani a békakórust, mert később már a víz alatt folytatják a dalolást." [7, 9.o.].

Ennek oka, hogy a békakórus vezetését sok sikertelen próba után átvette a tücsök, ő pedig leküldte a békákat a tó fenekére hangoskodni, hogy ne fájjon az állatok feje tőlük. Később a saját esküvőjére meghívta őket muzsikálni, de mivel ezt a víz alatt tették, a tücsök lakodalma „nagy csendben telt el". A mese egyébként az egyéb állatok és tárgyak típusába tartozik.

Ugyancsak a természetmagyarázó mesék, és azon belül is leginkább a hangutánzó mesék közé sorolható *A szarka meg a farka* c. mű, amely részben a szarka tolvaj természetére mutat rá, részben a *„Bírrrja a farka, bírrrja a farka”* kifejezéshez hasonló cserregést is megmagyarázza. Az állatmeséken belül a madarakat szerepeltető típusba tartozik.

Érdekes *A tudós kakas* c. történet is, amely részben a kakasok pontosságát, részben pedig a szélkakasok eredetét is magyarázza: a kakast a pontos jelzéséért előbb a fáraó, utóbb pedig a szellemek fejedelme jutalmazza meg többek között azzal, hogy róla mintázták meg *„a háztetőkön a szélkasokat”* [7, 15.o.]. Ezért akár az eredetmagyarázó mesékhez, de funkcióját tekintve a gyerekmesékhez is sorolható. Itt megjegyeznénk, hogy az eddig említett mesék megjelentek Király Benedek Lőrinc A szerelmes tücsök és társai c. kiadott saját kötetében is, 1991-ben [8].

Az állatmeséken belül funkciójukat tekintve a gyermekmesék közé sorolható *A kis malac és a farkasok* c. mese, amely a közismert farkast leforrázó történetet meséli el és nem különbözik az általánosan ismert változattól. Ez a mese a vadállatok és háziállatok típusba tartozik.

Ide sorolható az elemzett kötetből *A szegény ember és a róka* története is, amelyben előbb a róka segíti a szegény embert abban, hogy miként járjon túl a medve eszén, majd a szegény ember ebből okulva becsapja a rókát. Itt is megjegyezhetjük, hogy a mese nem hordoz helyi jellemzőket. Típusát tekintve a mese az ember és a vadállatok csoportba tartozik.

Ide tartozhat még *A lusta kutya aranytallérja* c. mese, amely lényegében A kiskakas gyémánt félkrajcárja c. ismert történetre emlékeztet. Itt az ellenfél a török királyfi, aki elveszi a lusta kutya által a szemétdombon talált aranytallért. Ezt próbálja a lusta kutya visszaszerezni tőle, amiért különböző büntetéseknek vetik alá. A megpróbáltatások pedig a kútba dobás, a tűzbe dobás, a hangyabolyba dobás, valamint a királyfi bugyogójába való elrejtést jelentik. Itt egyértelműen az egyébként lustának jellemzett kutya kitartása és szegény gazdájához való hűsége kerül a középpontba. Sajátos a mese abból a szempontból, hogy a kutyához ritkábban kapcsolható a tétlenségnek a jelzője. A népmesékben általában egyéb állatokhoz kapcsolódik ez a jellemző és a történetben meg is oldódik ez a lustaság, hiszen a kutya mindent elkövet, hogy gazdájának megszerezze az aranytallért és éppen ezért már korántsem mondhatjuk lustának. A mese leginkább a háziállatok típusba sorolható.

Az állatmesék mellett találtunk még állatszereplőket az ún. tréfás v. reális mesékben is. „A népmesék egy másik jeles csoportja az ún. tréfás mesék, melyek a magyar népmesekincs mintegy 12 százalékát alkotják. Ezek a mesék, ha nemegyszer átjátszanak is a tündéries mesék csodákkal átszőtt világába, vaskosabbak és reálisabbak az előbbieknél, s néha eléggé kíméletlen humorral mulatnak a gyöngébb botladozásain, s ha a gonosz pórul jár, hát a tréfás mesében alaposan elveszi büntetését” [9]. A Balassa–Ortutay-féle megfogalmazásnak kissé ellentmond a Magyar Néprajzi Lexikon, amely inkább a reális mese, realisztikus mese elnevezést helyezi előtérbe, valamint kizárja a „csodás elem” jelenlétét [15]. Meg szeretnénk jegyezni, hogy azért nem a novellamesék típusába soroltuk az alább felsorolt darabokat, mivel a szakirodalom a novellameséknél megjegyzi, hogy „Tartalmi vonásai közé tartozik, hogy ugyanúgy királyi udvarban vagy főrangú környezetben játszódik le, mint a mitikus mesék, ellentétben a reális mesékkel, melyeknek hősei polgárok, iparosok, parasztok” [14].

Ebbe csoportba sorolható a kötetből *A borbély meg a szegény ember* c. mese, amelyben előbb a borbély, később pedig a szegény ember vezeti félre a másikat. Az állatszereplő a mesében a szamár, amit meg kellene nyírnia borbélynak, de inkább visszaszolgáltatja a szegény ember nyergét, amit arra hivatkozva vett el, hogy az egész „szamárterhére” alkudott. A visszavágás a szegény ember részéről hasonlóan alakul, ugyanis ő a saját és a társa „beretválására” alkuszik meg. Az állatszereplő itt nem tevékeny szereplő, viszont a mese megoldását szolgáltatja a történetben. A népmese a történetek egy emberről, az okos ember típusú mesék közé sorolható.

Hasonló jellemzői vannak *A rest macska története* c. mesének is, ahol a férj a lusta feleséget akarja előbb a macska bántalmazásával munkára ösztönözni, végül a feleség hátára teszi szegény jószágot és a macska testi fenyítésével bírja rá a feleségét a házimunka elvégzésére. A népmese típusát tekintve a házaspárok tematikát megszólaltató mesék közé sorolható.

A menyecske, a koldus és az igazmondó bagoly c. mesében is jelen van egy madár szereplő, ez a bagoly. A mese szerepel már a Három arany nyílvessző c. népmesekötetben is. A történetben a fiatal feleség csak a szeretőjét kényezteti finom falatokkal, az idős férjének viszont csak maradékokat ad. Ezt lesi ki a koldus és a baglyának kitalált („igazmondó”) tulajdonságára hivatkozva jobb ellátást ér el, leleplezve azt, hová is rejtette a fiatal menyecske az eldugott kosztot. A férj végül megvásárolja a baglyot, de annak „igazmondó” tulajdonságára innentől kezdve nem lesz szükség, mivel a feleség attól való félelmében, hogy lelepleződik, magától adja elő az élelmet. A bagoly itt a bölcsesség szimbólumaként is értelmezhető, és szerepeltetése egyedivé is teszi a történetet. Ez a népmese is típusát tekintve leginkább

a házaspárok tematikát megszólaltató mesék közé sorolható. Mindhárom reális mesében a megoldás az állatszereplők jelenlétéhez köthető.

A mesék egyik ismert csoportját képezik a novellamesék, amelyek a középkorban jelentek meg és elrugaszkodva a mesei hagyományoktól a helyszín és a személyek pontosabban behatároltak, a mesék pedig realisztikusabbak, „mágikus elemeket nem tartalmaz, hőse nem természetfeletti mágikus tulajdonságokkal rendelkező emberfeletti lény, hanem eszes, leleményes férfi vagy nő, akit amellett még a szerencse, a sors is segít vagy akadályoz" [14]. Ahogy fentebb is jeleztük, tartalmukra jellemző, hogy előkelő környezetben játszódnak, a történetek hasonlók a mitikus (valódi) mesékhez, de a csodás elem hiányzik belőlük, formájukat tekintve nem annyira zártak, valamint egyes formai elemeket megőriztek, míg másokat elhagytak.

A novellamesék közé sorolható a kötetből *A király és a fehér holló*, amely azt taglalja, hogy a király olyan történetet kér a hollótól, amelyet még nem hallott, vándorútra indul, találkozik is a hollóval, erre az megtréfálja, és a király a végén rájön, hogy ezt a történetet, amelynek egyébként szereplőjévé is válik, saját magáról még valóban nem hallotta. A mesében a király már Mátyás királyként van megnevezve. Alcsoportját tekintve a mese a talpraesett cselekedetek és szavak, ezen belül pedig a Mátyás-mesék típusba tartozik. Bár itt meg kell jegyeznünk, hogy az állatszereplő a talpraesett, a félrevezetett személy pedig Mátyás király. Ez a mese is megtalálható Király Benedek Lőrinc kötetében [8].

A Kárpátaljai magyar népmesék 53 mesét tartalmazó kötetéből 10 mesét emelünk ki és vizsgáltunk meg. Ezek közül a mesék közül 6 állatmesének, 3 tréfás mesének, 1 novellamesének bizonyult. Típusaikat és a megszólaltatott témákat tekintve a mesék nagyon sokfélék, de az állatszereplők tekintetében elmondhatjuk, hogy közülük néhány hordoz egyéni vonásokat, helyi színezetet, ilyen *A lusta kutya aranytallérja* és *A menyecske, a koldus és az igazmondó bagoly*, de többségüket a közös magyar népmesekincs sajátosságai, vagy esetleg irodalmi háttér jellemez.

IRODALOM

1. Balázs Géza. Állatalakú emberek és beszélő állatok. Magyar Nyelvőr, 2018.142 (3).o.
2. Csuka Emőke. A Három arany nyílvessző c. (Lizanec Péter szerkesztésében megjelent) népmesegyűjtemény valódi meséinek tematikai elemzése. Acta Hungarica XXIII. Ungvár, 2018. 284–291.o.
3. Csuka Emőke. Lizanec Péter a kárpátaljai magyar népmesék összeállítója és szerkesztője. A Lizanec Péter szerkesztésében megjelent kárpátaljai népmesegyűjtemények bányászmondáinak sajátosságai. In: Ювелірний збірник на честь 90-річчя від дня народження професора Петра Лизанця. Ужгород, 2020. С 49–56.
4. Hans-Jörg Uther. The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Parts I–III. (book review) URL: https://www.folklorefellows.fi/ffc-editors/recent-volumes/ffc-280-289/ffc-284-286/ (Letöltés ideje: 2023.08.02.)
5. Három arany nyílvessző. Lizanec Péter (szerk.). Budapest – Uzsgorod : Móra-Kárpáti Kiadó, 1973. 1–126.o.
6. Három arany nyílvessző. Lizanec Péter (szerk.). Budapest: Móra Könyvkiadó, 1977. 1–126.o.
7. Kárpátaljai magyar népmesék. Lizanec Péter (szerk.). Ungvár: Kárpáti Kiadó, 2019.1–242.o.
8. Király Benedek Lőrinc. A szerelmes tücsök és társai: Mesék kicsiknek és nagyoknak. Ungvár, 1991.
9. Magyar Néprajz V. URL: http://mek.niif.hu/02700/02789/html/151.html
10. Magyar Néprajzi Lexikon. *(továbbiakban MNL)* URL: http://mek.niif.hu/02100/02115/html/
11. *MNL* (állatalakok). URL: https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-175.html
12. *MNL* (állatmese). URL: https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-182.html
13. *MNL* (népmese). URL: http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-2143.html
14. *MNL* (novellamese). URL: https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-50.html
15. *MNL* (reális mese, realisztikus mese). URL: https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-858.html
16. Mikos Éva. Nem folytatott típusok. A csillagszemű juhász (AaTh/MNK 858) meséjének folklorisztikatörténeti tanulságai. ETHNOGRAPHIA 127/2016. 4.sz. 568–581.o.
17. Szemerkényi Ágnes. Miért írunk magyar népköltészeti lexikont? URL: http://real.mtak.hu/10253/1/Ethnolore-2013_Szemerkenyi_pdfa.pdf
18. Tordon Ákos. Zabszem Jankó. Egyházfórum. Budapest, 2001.
19. Марина Демедюк. Етнокультурна специфіка тваринних образів в українських народних казках. Народознавчі зошити. 2015. № 3.
20. Мушкетик Л. Г. Людина в народній казці Українських Карпат: на матеріалі української та угорської оповідальної традиції. К. : ДСГ, 2010. 320 с.
21. Мушкетик Л. Г. Персонажі української народної казки, 2014.

УДК 821-21.09(439)
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.11

MÉSZÖLY MIKLÓS AZ ABLAKMOSÓ C. BURLESZK-TRAGÉDIA ALKALMAZÁSA AZ EGYÉN TÁRSADALMI KOMPETENCIÁJÁNAK FEJLESZTÉSÉBEN

MIKLÓS MÉSZÖLY THE WINDOW WASHER TITLED BURLESQUE-TRAGEDY'S APPLICATION IN THE DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL'S SOCIAL COMPETENCE

Hulpa Diána,
orcid.org/0000-0001-7506-1228
a filológiai tudományok kandidátusa, docens,
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Magyar Filológiai Tanszék

In my article Miklós Mészöly The window washer. I am studying the possibilities of using burlesque-tragedy in the development of an individual's social competence. The aim of my research is to prove that fiction works have an individual and socio-political function, since we can educate individuals, citizens and people who see, think and act.

I chose the sociological, structuralist, cultural-historical behaviorist methods as my research method.

My choice of topic is not accidental. Although the aforementioned work was created during the communist dictatorship in 1957, the human, moral, and social problems expressed in it are still relevant today.

The issue of individual, human and social freedom is one of the most important topics. It is no coincidence that throughout the history of mankind, the intention to interpret and implement this has constantly arisen. Despite the large number of studies on this problem, its validation still causes difficulties. It may seem paradoxical how difficult it is to assert our freedoms in the modern world, which prides itself on its scientific, technical and social achievements. Even the technical devices that surround us and that we like to use constantly limit them. To use a smart phone, not only a fingerprint, but also a retina scan is needed, and then we didn't talk about mandatory free acceptance of data protection conditions, the virtual space, bank card payments, self-service cash registers, etc. about the presence of a "helper". This short list only touched on the freedom-restricting, controlling, and data-gathering tools of everyday life, and the problem of social freedoms has not yet been mentioned.

That is why I felt it was important to perceive the importance of individual and social freedom through the work of an author who showed what the limitation and lack of freedom means through the behavior of an autocratic system.

Key words: individual and social freedom, autocratic system, intimidation, tyranny, social competence.

У статті досліджуються можливості вивчення й використання бурлескної трагедії Міклоша Мезьоля «Мийник вікон» задля розвитку соціальної компетентності особистості. Метою нашого дослідження є довести, що художній твір має як індивідуальну, так і суспільно-політичну функцію, адже за допомогою своїх засобів може виховувати особистостей, громадян, людей, які бачать, думають і діють.

У якості методів дослідження нами були обрані соціологічний, структуралістський, культурно-історичний, використовувався також біхевіористичний підхід.

Вибір теми, яка опрацьовувалася, не є випадковим. Хоча зазначений твір був створений у період комуністичної диктатури (у 1957 році), порушені в ньому людські, моральні та соціальні проблеми залишаються актуальними й донині.

Питання індивідуальної, людської та суспільної свободи є одним із найважливіших. Недарма впродовж історії людства постійно виникало бажання його тлумачення та реалізації. Попри численні наукові праці, присвячені цій темі, забезпечення свободи залишається складним завданням. Здається парадоксальним, що в сучасному світі, який пишається своїми науковими, технічними та соціальними досягненнями, реалізація прав і свобод є настільки складною. Технічні засоби, котрі нас оточують і якими ми охоче користуємося, постійно їх обмежують. Наприклад, для використання смартфона сьогодні вже недостатньо лише відбитка пальця, необхідне також сканування сітківки ока, не кажучи вже про примусове «добровільне» прийняття умов обробки персональних даних, постійну присутність віртуального простору, оплату банківськими картками, каси самообслуговування тощо. Це лише короткий перелік інструментів контролю, збору даних та обмеження свободи в повсякденному житті, і ми ще не згадали ширших проблем суспільних свобод, котрі детально розглядаються в цій статті.

Саме тому вважаємо важливим осмислення значення індивідуальної та суспільної свободи через творчість такого автора, який, демонструючи механізми функціонування авторитарної системи, яскраво показав, що означає обмеження та відсутність свободи.

Ключові слова: індивідуальна та суспільна свобода, авторитарна система, залякування, тиранія, соціальна компетентність.

Bevezetés. Az utóbbi időben közoktatásunkban nagy hangsúlyt fektetnek az egyén kompetencia alapú nevelésére, ami örvendetes dolog, pláne, ha az oktatás színvonalának általános leépülését veszszük figyelembe. Mindannyian látjuk és tapasztaljuk a szomorú valóságot. Kutatásom témájául épp ezért

a szépirodalmi szöveg olyan jellegű megközelítését választottam, amelyet alkalmasnak tartok látó, helyesen gondolkodó, cselekvő, igényes egyének nevelése szempontjából.

A mai közoktatás fő törekvése, hogy gyakorlati tudást adjunk a diákoknak, hiszen az eddigi irányvonal a lexikális tudásra helyezte a fő hangsúlyt. Vitathatatlanul jó törekvésről beszélünk, csakhogy felmerül a kérdés, hogyan tudjuk elérni a szépirodalom gyakorlati hasznosítását akkor, amikor az olyan kompetenciákat fejleszt, amelyek szembe mennek a kor elvárásaival: a nagyravágyást, törtetést, gátlástalanságot, közönyt, hideg számítástudatot, a minden helyzethez való alkalmazkodókészséget, és ami talán a legfontosabb, az egyén szabadságát korlátozó, minden lépését ellenőrző, megfélemlítő világszemlélettel. Ez talán a legnagyobb kihívás, amellyel az irodalmat oktató pedagógusnak szembe kell nézni.

Célom, hogy jelen kutatásomban a korunk egyénét érintő egyik legfontosabb kérdést a személyes és társadalmi szabadság járjam körbe Mészöly Miklós Az ablakmosó c. burleszk-tragédiájának felhasználásával.

Nem véletlen, hogy az egyéni és társadalmi szabadság kérdésére összpontosítok. Egy olyan században, amikor már általánossá vált az Orwelli 1984 valósága, az egyén szinte immunis szabadsága korlátozására. A technikai világ vívmányai (vitathatatlan pozitívumaik ellenére is) paradox módon, szinte láthatatlanul csorbítják, irányítják, befolyásoljak azt. Egy abszurd helyzet alakul ki, amelyben az egyén önmaga szabadságának tudattalan korlátozójává válik. Már azt az általa és érte teremtett jogáról is elfeledkezett, amely nemcsak kötelességekkel, de jogokkal is felruházta. Egy szabad, élhető, biztonságos, emberhez méltó valóság, jövő megteremtése érdekében kulcsfontosságú, hogy az egyén társadalmi kompetenciájának fejlesztésekor kihangsúlyozzuk egyéni és társadalmi szabadságának fontosságát, és megtanítsuk e kompetencia megfelelő alkalmazására.

Mészöly drámáját alkalmasnak vélem az egyén társadalmi kompetenciájának fejlesztése szempontjából. E tekintetben Wellek és Warren ama megállapításából indulok, ki, hogy a szépirodalmi alkotásnak társadalmi szerepe és haszna is van [14].

A kérdés megítéléséről a szakirodalomban. A téma kapcsán kulcsfontosságú a személyi és társadalmi-politikai szabadság fogalmának tisztázása. Bár minden modern alkotmány tisztázza az egyén és állampolgári szabadság kérdését, e tekintetben elsősorban a nagy gondolkodók, filozófusok gondolataira, megállapításaira támaszkodom.

Platón szerint a szabad személy emberi tulajdonságainak fő jellemzője a nagylelkűség és nyitottság, vagyis az ilyen ember mentes az olyan gyengeségektől, mint a fösvénység, aljasság stb. [13].

Arisztotelész Politika c. írásában a szabad állam kapcsán egyértelművé teszi, hogy azt csak szabad és egyenlő jogokkal rendelkező polgárok alkothatják [1].

Az egyéni és társadalmi szabadság kérdése, az igazságos társadalom problémája különösen nagy hangsúlyt kapott a felvilágosodás korában. „Néhány évvel a francia forradalom kirobbanása után Condorcet *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos történeté*ben a történelmi fejlődésbe vetett hitét fejezte ki, amely véleménye szerint segíti az ember mentális és morális fejlődését, ami végeredményben az egyéni szabadság megvalósítását eredményezi és biztosítja annak autonómiáját [3].

A 19. század egyik meghatározó angol filozófusa, gondolkodója, John Stuart Mill szerint, aki az igazságos, jól működő társadalmi modell alapjait körvonalazta, a legfontosabb az egyén társadalmi és egyéni szabadságának biztosítása oly módon, hogy minden ember lehetőséget kapjon céljainak, vágyainak megvalósítására. Társadalmi elképzelésében a magasan művelt, empatikus polgár alakját vetíti elénk, aki természetéből fakadóan tiszteletben tartja embertársai szabadságát is [12].

Joel Feinberg, 20. századi amerikai politikai és jogfilozófus, aki a szabadság különböző formáit vizsgálta az egyén személyes és társadalmi szabadsága kapcsán kifejtette, hogy az, a törvényes kereteken belül, teljesen az egyén akaratának van alávetve [7].

A téma kifejtése. Hasonló módon gondolkodik Mészöly Miklós magyar kortárs író is, aki első drámájával, Az ablakmosóval az egyéni, polgári szabadságot elnyomó, a hatalmi zsarnokságra, megfélemlítésre épülő politikai rendszert akarta leleplezni. Fontos megállapításokkal indítja művét. Már az első mondatokban igyekszik leleplezni azt a múlt kacatjai, emlékei mögé elbújni vágyó embert, aki folytonos félelemben, bizonytalanságban él, s ezért újra és újra meg akarja tapasztalni a rég kidobott múlt biztonságát, illuzórikus mivoltát. Ennek szimbólumává a régi, öreg, kopott paraván válik.

Bár Az ablakmosó c. drámát a kommunista diktatúra időszaka ihlette, felismerhetjük benne jelen századunk valóságát is. Egy olyan századét, amely a szavak szintjén, a polgári, demokratikus elveket vallja, és a jóléti társadalom megvalósításáért küzd. A valóságban viszont, a félelem, bizonytalanság, kiszolgáltatottság, magatehetetlenség korát éljük. A dráma szereplői a mű során többször is kifejtik, hogy félnek, de a félelem okát nehezen tudják meghatározni. A mű szereplői Anni és Tomi ennek kapcsán kifejtik, hogy az egész életet valamifajta megmagyarázhatatlan, rejtett félelem uralja:

ANNI *Átöleli Tomit. Tomi… én félek. Mondd, mitől félek?*

TOMI *Eddig is féltünk, csak nem akartuk észrevenni"* [11, 133.o.].

A modern ember a megmagyarázhatatlan félelem, szorongás állandósult állapotában van. Nem véletlen, hogy századunkban a pánikbetegség már népbetegséggé vált és pici gyermekkortól megfigyelhetőek a szorongásos tünetek. Ehhez nagyban hozzájárult és járul az, hogy az egyén csupán külső szemlélője társadalmi és egyéni valóságának, amelynek ráerőltetett szabályait egyre tudattalanabbul, mechanikusan követi. Egy olyan ideologizált létről beszélünk, amely nem csupán megteremti a mesterséges intelligenciát, de az emberrel méretteti meg, azzal a szándékkal, hogy bizonyítsa utóbbi haszontalanságát, életképtelenségét. Egy korszakban, amelyben a legelementárisabb technikai eszközök, felületek állandó jelleggel korlátozzák, megsértik, megszüntetik az egyén privát szabadságát, folyamatos megfigyelés alatt tartva, elemezve tudatos és rejtett szokásait, egyben ennek az állandósult, ésszel nehezen megmagyarázható félelemnek a motorjává válnak.

Míg a mészölyi hősök látszólagos privát szférájuk védelme érdekében, még a biztonságot szimbolizáló, paraván mögé rejtőznek, a jelen kor embere teljesen lecsupaszított, önmagából kifordult, meggyalázott anyagként áll előttünk. Az Isten önmaga képére formált, a szabad akarat luxusát, a megbocsátó, megváltó szeretet kegyelmében részesült embert, a mindezt elpazarló, az állandó félelemben, vakságban, kiszolgáltatottságban toporgó ember váltotta fel, aki a test, gyomor fogságába süllyedt.

Egy ilyen valóságban életbevágóan fontos, hogy a jövő nemzedékét az istenarcú ember újjászületőivé tegyük. Ehhez viszont elengedhetetlen annak felismerése, hogy az egyéni és társadalmi szabadság jogérvényesítése nélkül csak marionettszerű alakokról beszélhetünk, akik e státuszukban vitathatatlanul vesztésre fognak állni a mesterséges intelligenciával szemben.

Mészöly szereplői, Tomi és Anni, a házmester és felesége egy elnyomó rendszer kiszolgáltatottjai. Egy olyan rendszeré, amely először a lelket igyekszik megölni, a személyes, egyéni és társadalmi szabadság korlátozásával, majd pedig a szkepticizmus magját igyekszik elhinteni, az egymástól való elidegenedés céljával.

A dráma szereplői, a rendszer ablakmosójának, az orwelli Nagy testvérnek, a fellépése előtt, meggyőződéssel rendelkező, a saját egyéni, emberi szabadságukért küzdő, egymást lélekből szerető egyének voltak, emberek, akik tisztelik önmagukat, egymást és a másikat. Egyiküknek sem jutott eszébe a másik magánszférájának megsértése, bemocskolása. Mindez egy szempillantás alatt megváltozik, amikor a" konkolyt a búza közé vetik". Fontos eleme a műnek az ablakmosó érkezése, ami természetesen nem véletlen, hogy pont vasárnapra esik. Vasárnapra, amely nap kapcsán a keresztény egyház a Szentírás alapján komoly előírásokat fogalmazott meg. Ez a nap az Úr napja, az imáé, családé és pihenésé. Az egyik szereplő Tomi ennek kapcsán részletesen fejti ki, hogy a vasárnap a biztonság, a szabadság napja, amikor minden terhünktől, félelmünktől megszabadulhatunk, hiszen a külvilág kizárásával az otthon oltalmába rejtőzhetünk:

TOMI *Nem akarom a vasárnapjukat elrontani. Nekem is drága, hat napig gyűjtöttem hozzá a piros festéket. Szünet. Tegnap este azt mondja a feleségem: Szívem, mért piros betűs a vasárnap? –„A vasárnap azért piros betűs, drágám, mert nem nyit be a küldönc, az ügynök, a detektív, a postás, a házmester, egyáltalán nem nyit be senki, és ha a nap túl korán süt a hasadra, egyszerűen felállítod a paravánt, ami még az Irma nénié volt szegényé, nyugosztalja Isten, és nyugosztalja mindazokat, akik véreztek és meghaltak, mert az ő vérük festette pirosra a vasárnapot. Ámen"* [11, 110-111.o.].

A hőseinknek szembesülniük kell viszont azzal, hogy az elnyomó hatalom mindent birtokol, nincs lehetőség elmenekülni, elbújni tőle. Folyamatos megfigyelés, ellenőrzés és megfélemlítés alatt tart. Maga az ablakmosó fejti ki ezt, amikor Tomi értetlenkedik vasárnapi jövetelén:

TOMI *Fegyelmezetten. Uram! Ha nem tudná, vasárnap reggel van…*

ABLAKMOSÓ *Tudom. Azért vagyok itt* [11, 120.o.].

A lélekrabló mindig váratlanul jön és távozáskor is jelzi, hogy valójában mindig jelen van. Az ő akarata ural mindent. Mészöly az ablakmosó megnyilvánulásain, mondatain, a szereplőkre gyakorolt hatásán keresztül leplezi le az egyén szabadságát korlátozó hatalom arcát. Az ablakmosót megjelenésétől kezdve a kiegyensúlyozott nyugalom jellemzi. A szereplők felháborodásával, kétségbeesésével, dühkitöréseivel szemben mindig egy nyugodt, kimért hangot üt meg. Sátáni alattomosságát jelzi, hogy szinte hízelgő látszat kedveskedéssel fenyegeti és félemlíti meg a vele szemben állókat. A szereplőkkel folytatott beszélgetését sem tekinthetjük párbeszédnek, hiszen bármit mondanak, többnyire a jelenlétét kifogásolják, ő egyhangú, gyilkos kedvességgel és közvetlenséggel csak ugyan azt a gondolatsort ismételgeti. Szeretné megmosni az ablakot és ezért keresi a vödröt és a létrát. Magaviseletével magatehetetlenségbe zsibbasztja és gúzsba köti a szereplőket.

Az első szereplője a darabnak Tomi, akiről felesége, Anni szavaiból megtudjuk, hogy színész, öt éve munkanélküli, csak azért, mert vannak elvei és próbál szembeszegülni a hatalommal. Fiatal házas, aki szereti feleségét, és minden vágya, hogy nyugodt, biztonságos és boldog életet teremtsen mindkettőjüknek. Erős jellemmel és kitartással rendelkező emberként áll előttünk az ablakmosó megjelenése előtt. A jelenlévő és érzékelhető félelem viszont megalkuvóvá, értékvesztetté teszi. Mindent, amiben hitt, ami fontos volt számára feladja, elárulva ezzel önmagát és szeretteit. Elindul emberi és lelki pokoljárásán. Ennek kapcsán így fogalmaz:

TOMI *(tovább is Anninak) Le kell szállnom a pincébe* [11, 146.o.].

A hatalom kiszolgálója lesz és feleségét is megcsalja. Ennek a jellemnek a leépülésében, csakúgy, mint a többiekében is, az elnyomó hatalom emberi, egyéni és társadalmi megsemmisítő hatását látjuk:

TOMI (*Tomi odalép a dulakodókhoz, s egy határozott mozdulattal kiszabadítja Nusit, félrehúzza, és ő is melléje áll.*)

ABLAKMOSÓ *(rendezői, derűs mozdulattal) Bocsánat, azt hiszem, itt most nincs szükség ránk… (Mind Tomit és Nusit nézik: úgy állnak egymás mellett, mint két bűnbeesett.)* [11, 147.o.].

A dráma szereplőivel együtt, saját bőrünkön érezzük, miért olyan fontos az egyéni, emberi szabadság megóvása a mindenkori zsarnok, besúgó rendszerre épülő önkényuralommal szemben.

Tomi felesége, Anni az ablakmosó második kiszemeltje, hiszen jelenlétének célja, mindent és mindenkit bemocskolni, lelkileg kisemmizni. Anni az egyetlen, aki végig kitart és azzal, hogy gyilkosnak titulálja a betolakodót, a tekintélyelvű hatalom lényegére tapint rá. Bár az ablakmosó megbecsteleníti, kitart elvei és szerelme mellett, maga az erőszaktevő is meglepődik kitartásán, megdöbbenésének adva hangot a nő ridegsége és érzéketlensége tekintetében:

ABLAKMOSÓ *Még közelebb húzódik, Anni már a heverő végén kuporog. Simogatni kezdi Anni combját. Most gyűlöl, de – sajnos – ez hozzátartozik…..*

Ablakmosó ráhajol Anni mellére, átkarolja a derekát. Anni eszelősen nagyra nyitott szemmel, bábumerevséggel, szintén átöleli az Ablakmosót. Így dőlnek hátra.

ABLAKMOSÓ *Fanyarul. Hát ez volt. De hogy egy csöpp érzés se legyen valakiben, még egy kis gyűlölet, egy kis karmolás se… semmi! Csak mint egy darab fa!*

Anni az egész darab folyamán rengeteget gyötrődik, keresi az igazságot, az élet értelmét, monológjaiból, férjével és az ablakmosóval folytatott párbeszédeiből is kitűnik, hogy a többiekkel szemben nem fogadja el a fennálló rendet, költőinek tűnő kérdéseivel, mintha a magatehetetlenségbe zuhant embert igyekezne szembesíteni helyzetével, tettre kényszerítve ezzel:

ANNI *Mondják meg őszintén, tegyék a szívükre a kezüket: nem így van? Nem arra vágyik az ember, hogy egy kis reményt lásson maga előtt? És ahelyett mit kap? Iszonyat mindenütt. Őrültek és nyomorékok… a színpadon, az utcán… – de ez nem igaz, nem lehet igaz! Ezért születtünk volna… ezért rendeztük be a lakásunkat… ezért tervezgettünk annyit? Hogy egy kéz mindent szétnyomjon, mint valami bogarat? Kezd sírósra válni a hangja. Mondják meg: szabad ezt… lehet ezt?* [11, 137-138.o.].

Annival kapcsolatban az az érzésünk támadhat, hogy ő az egyetlen passzív hőse a drámának, hiszen nem tesz mást, mint aggódik, beszél, kérdez, kiszolgáltatottan megbecstelenül. Valójában ő az egyetlen hős, aki kérdéseivel, kitartásával, mozdulatlanságával, dacával, ellenszegülésével az igazságot keresi és küzd is érte. Példamutató hitvallásával a többiekkel szemben nem csupán elkerüli a bűnbeesést, de ő lesz mások megmentője is. Szimbolikus a szerepe és a jelleme is. A tisztaság asszonya, aki széttapossa a sátán fejét, ő Mária a béke királynője.

Anni ellentétpárja a házmesterné Nusi, aki gondolkodás nélkül behódol az ablakmosónak, elfogadja játékszabályait, könnyen felrúgja életét és a bűn útjára lép. Elcsábítja Tomit, elhagyja férjét. Ezzel nem csupán másoknak okoz fájdalmat, férjét, például öngyilkosságba taszítja, Tomi házasságát felborítja, de önmaga életének megrontójává is válik. Ő a bűn asszonya, Éva.

Ennek a szereplőnek a bukásából is jól láthatjuk, hogy a bűnre vezető út egyben az önpusztítás ösvénye is. Igaz mondás az, hogy más boldogtalanságán nem lehet boldogságot építeni. Mészöly nem a megvetés asszonyaként, hanem őt is áldozatként mutatja be, a kígyó által félrevezetett és ezáltal bűnös és egyben bűnhődő Évaként. Tomival való párbeszédéből kitűnik, hogy mindketten kényszerként élik meg ezt a kapcsolatot, menekülésként valami megmagyarázhatatlantól. Az egész viszonyuk kényszeredet, mechanikus, önmaguk is szégyellik magukat miatta, valójában maguk sem értik mit és miért tesznek:

HÁZMESTERNÉ *Azt hittem, sokkal egyszerűbb lesz.*

TOMI *Én is.*

(Mozdulatlanul ülnek. Hirtelen elhallgat a zene. Mindketten felkapják a fejüket, s ugyanazzal a védekező mozdulattal összefogják magukon a pizsamakabátot, pongyolát. Arcukon riadtság.) [11, 154.o.].

Az ablakmosó negyedik áldozata Lajos, a házmester. Ahogy a fiatalok életébe, váratlanul és erőszakosan tört be, úgy bolygatta meg ennek a szereplőnek is az életét. Személyében Mészöly a törvénytisztelő, kötelességtudó, gogoli csinovnyik típusát formálta

meg. Ezen a szereplőn keresztül azt a tényt világítja meg, hogy bárhogy igyekszünk is megfelelni az egyéni, emberi, társadalmi kötelességeinknek a zsarnok hatalomnak soha nem tudunk elég jók lenni, hiszen az egész rendszer a bizalmatlanságra, félelemre, kiszolgáltatottságra épül: **HÁZMESTER** *... itt van a zsebemben a Szabályrendeletek Könyve. Előhúz egy vaskos, kicsi könyvet. Istenem, mennyit forgattam valamikor! Betéve tudom minden sorát. Lassan pörgeti a könyv lapjait. Utasítások a lépcsőházra… a padlásra… Heherészik. Reggel láttam egy majmot, egy kifeszített kötélen ugrált, és verte a mellét: „Tiltakozom! Megtiltom! Jelenteni fogom!" Heherészik. Aztán egyszer csak elég… Becsukja a könyvet.*

a Házmester a hurkot a nyakába akasztja, ráigazítja az övet a kampóra, majd az öv másik szárát húzni kezdi lefelé.

a Házmester lábujjra állva, félrehajtott fejjel csüng a kampón." [11, 159, 161.o.].

Aki nem velünk ellenünk, de ki képes józan ésszel megérteni ki az, aki velünk, s ki az, aki ellenünk van. A ma kegyence, a holnap kegyvesztettje.

Bár a házmester önkezűleg vet véget életének, s ezért a legtragikusabb szereplőnek látjuk, valójában a darab legnagyobb áldozata maga az ablakmosó.

A drámában többször elmondja, hogy ő is csak parancsot teljesít, és bár az idő előrehaladtával lassan megszokta munkáját, sokszor még most is nehezére esik elvégezni:

ABLAKMOSÓ *Megcsóválja a fejét. Higgyék el, nekem se könnyű. De hát ezt is mondtam már párszor* [11, 172.o.]**.**

Az is elhangzik a szájából, hogy ez is csak egy munka, mint a többi, ezért áll értetlenül az ellene lázadó szereplők előtt. Sokszor nehezen értelmezhető, mikor beszél őszintén, és mikor használja szavait megfélemlítésre. Sokszor dicséri magát. Érezhető mondandójából, hogy valóban úgy érzi, ő igazán lojális szolgája a hatalomnak, és más kollégájával szemben mindig igyekszik emberséges lenni:

ABLAKMOSÓ *(szerényen, de jelentősen bólint) Mondtam. Önök a sorosak. (Olyan mozdulatot tesz, ami hangsúlyozza a jóindulatát.) És mit gondol: nem jobb, ha én?...Jobb, ha velem. Vagy jöjjön holnap valaki más?....Egyszerűen bedöntik az ajtót, fölállítják a létrát és nekilátnak…* [11, 126.o.].

Ennek ellentmond viszont a drámán végig vonuló szarvasbőr motívum. Az ablakmosó mondandójába állandóan beleszővi a szarvasbőrt, az ezzel kapcsolatos információ tele vannak áthallásokkal. A színpadon való megjelenésekor is az első, amiről beszél az a szarvasbőr, amit folyton magánál hord:

ABLAKMOSÓ *Szarvasbőr. (Mindkét oldalát megmutatja.) Üres, nincs benne semmi. (Két lyukra mutat a bőrön.) Itt bement a lövés, itt meg kijött. Aztán a nyúzás, a cserzés, a puhítás, a lágyítás* [11, 113.o.].

Nem véletlen, hogy a legtragikusabb alaknak neveztem az ablakmosót. A többi szereplő tudatában van kiszolgáltatottságának, félelmeinek. Vannak vágyai, képes szeretni, áldozatot hozni, küzdeni, érezni, önállóan gondolkodni, bűnbeesni és megbánni bűneit és lehet, hogy sokszor rosszul, de él a szabadakarat lehetőségével. Az ablakmosó valódi rongybaba, a diktatórikus hatalom bábja. Nincsenek érzései, gondolatai, vágyai, egyetlen társa a magány. Olyan mély vakságban és öntudatlanságban szenved, hogy elhiszi azt, hogy nem őt, hanem ő irányít. Azt sem veszi észre, hogy a nyúzott bőr, amit másokról szedett le, s amire annyira büszke, valójában a sajátja. A felsőbbrendűség illúziójában elhiszi, hogy félelemkeltéssel uralni tudja az embereket. Jutalma a gyűlölet, megvetés, átok és az örök magány. Nem véletlen, hogy Mészöly groteszk figuraként mutatja be, akire, ha ránézünk valójában nem félnünk kell, hanem kacagnunk: *Pirospozsgás, negyven év körüli férfi. Öltözete: kék kabát, sárga nadrág, csokornyakkendő. Azokhoz a rendíthetetlen kedélyű kocsmalátogatókhoz hasonlít, akik egymaguk képesek egy egész társaságot elszórakoztatni: aztaltól asztalig sasszéznak, pohárral a kezükben, s a hamut mindig más kabátjára szórják* [11, 112.o.]. Ezzel a megjelenéssel is igyekszik a megfigyeltek és megfélemlítettek bizalmába férkőzni, mint a kígyó, hogy megfejtve titkaikat megsemmisítő csapást mérjen rájuk.

A dráma végén úgy tűnhet, hogy a rendszergazda győzött, s utána a halál, magány, rettegés és az örök kiszolgáltatott mozdulatlanság maradt. Mindezek ellenére az utolsó szó a drámában nem az ablakmosóé. Mészöly hisz abban, hogy minden folyamat, még a legkilátástalanabb is, megállítható és jó irányba terelhető. Mindez az egyén lelki erején, kitartásán, igaz meggyőződésein múlik. Ismeri az örökérvényű tanítást is mely szerint „*Ne féljetek azoktól, akik a testet megölik, a lelket azonban nem tudják megölni! Inkább attól féljetek, aki a kárhozatba vetve a testet is, a lelket is el tudja pusztítani!*" [11, 1106.o.].

Tomi visszatér Annihoz, ismét egyesülnek. A házmester és feleségével szemben, akik elbuknak a megmérettetésben, kitartanak az igaz szeretet mellett, vagyis tovább küzdenek saját egyéni és társadalmi szabadságukért. Ezt az értéket fogják továbbadni gyermekeiknek is.

Összegzés. Mészöly drámája alkalmas arra, hogy segítse a mai kor emberét felismerni, megbecsülni és küzdeni az egyéni és társadalmi szabadságért, valamint kitartásra nevelje, és segítsen neki visszatalálni istenarcú lényegéhez.

IRODALOM

1. Arisztotelész. Politika. Bp.: Gondolat Könyvkiadó, 1994. 318 o.
2. Biblia. Bp.: Szent István Társulat, 1976. 1456 o.
3. Condorcet Marie Jean Antoine Nicolas. Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. Bp.: Gondolat Kiadó, 1986. 271 o.
4. Escarpit Robert. Irodalomszociológia. A könyv forradalma. Bp.: Gondolat Kiadó, 1973. 301o.
5. Esslin Martin. Az abszurd dráma elmélete. Bp.: Korszerű színház 94., 1967. 184 o.
6. Hankiss Elemér. A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok. Bp.: Magvető Könyvkiadó, 1969. 320 o.
7. Feinberg Joel. Társadalomfilozófia. Bp.: Osiris Kiadó, 1999. 188 o.
8. Hankiss Elemér. Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből. Bp.: Magvető Könyvkiadó, 1977. 203–231. o.
9. Hankiss Elemér. Az irodalmi mű mint komplex modell. Tanulmány. Bp.: Magvető Könyvkiadó, 1985. 693 o.
10. Löwenthal Leo. Irodalom és társadalom. Bp.: Gondolat Kiadó, 1973. 250 o.
11. Mészöly Miklós. Bunker. Az ablakmosó. Bp.: Magvető Kiadó, 1979.180.o.
12. Mill, John Stuart. A szabadságról–Haszonelvűség. Bp.: Magyar Helikon Kiadó, 1980. 407 o.
13. Platon. Az állam. Bp.: Cartaphilus Kiadó, 2008. 466 o.
14. Wellek René -Warren Austin. Az irodalom elmélete. Bp.: Osiris Kiadó KFT., 2006. 374 o.

УДК 821.09(439):81‘37
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.12

BELSŐ ÉS KÜLSŐ SZÁMŰZETÉSBEN. A HONVÁGY MOTÍVUMA ÉS A HAZA FOGALMA MÁRAI SÁNDOR ÉS MIKES KELEMEN MŰVÉSZETÉBEN IN EXTERNAL AND INTERNAL EXILE

THE MOTIVE OF HOMESICKNESS AND THE CONCEPT OF HOME IN THE OEUVRES OF SÁNDOR MÁRAI AND KELEMEN MIKESH

Kelemen Mária,
orcid.org/0009-0001-7266-5816
lektor,
Ludwig Maximilians Egyetem
Finnugor és Uralisztikai Intézet

„*A' való, nehéz Zágon nélkül ellenni*...” [2]

The central theme of this thesis is the motif of homesickness and the definition of the homeland in the texts of two writers born in the Carpathian Basin and forming part of the Hungarian literary canon. Sándor Márai, a representative of classical literary modernity, and Kelemen Mikesh, an outstanding figure of late Baroque prose. Generally speaking, the art of both of them is the linguistic, intellectual, emotional and literary reference of this region, the Carpathian Basin, and their writings manifest the Extra Hungariam non est vita.

The closely related concept of homesickness and homeland occupies a focal position in the thought of both authors and in their works.

Sándor Márai's life was defined by voluntary, internal forced exile.

From his oeuvre, which is also extremely rich in terms of genre, the subject of this study is the large-arched lyrical reflection entitled Death Speech.

After the defeat of the Rákóczi War of Independence, Kelemen Mikesh left his beloved homeland under external pressure. The genre-setting writer's 207 letters are a unique literary reception of the loss of one's homeland and longing for it, which is part of the European canon.

The greatest literary achievement of Mikesh's writing art is that he creates a new narrative perspective by transcending the genres of the memoir and the diary. The "I" narrator consistently involves the second person in the narrative, thus transforming the monologue of the letter into a dialogue, imitating literary interaction.

For Márai, who condemned himself to exile, writing in his mother tongue is the only possibility and moral imperative to create a homeland. By the end of the thesis, it becomes clear that for Mikesh, who left his homeland under external pressure, the motive of house is the prototype archetype of "homeland".

Key words: exile (external – internal compulsion), real – desired return to the Carpathian Basin, homesickness, mother tongue; autobiography – memoir – diary, fictional letter – missionary letter; funeral oration, Pray codex

Центральною темою цього дослідження є мотив ностальгії за батьківщиною та аналіз визначення поняття «батьківщина» у творах двох письменників, народжених у Карпатському басейні та включених до угорського літературного канону. Шандор Мараї представляє класичний літературний модернізм, а Келемен Мікеш є визначним представником пізньобарокової прози. Загалом можна стверджувати, що їхня творчість тісно пов’язана з мовними, інтелектуальними, емоційними та культурними референціями Карпатського басейну і втілює відому сентенцію Extra Hungariam non est vita.

Термін honvágy (ностальгія за батьківщиною), який з часом набув абстрактного значення, несе в собі емоційну складову смутку, змішаного з болем. Однак прагнення або тугу може викликати лише глибока, щира й безумовна любов до її об’єкта (у цьому випадку – до певного місця чи людини). Відчуття втрати, що виникає через віддану любов до об’єкта прихильності, підсилює цю тугу. Таким чином, іменник honvágy насамперед асоціюється в мовному сприйнятті з інтенсивним позитивним емоційним виміром.

Тісно взаємопов’язані поняття «ностальгія за батьківщиною» та «батьківщина» займають центральне місце в мисленні обох авторів і в їхніх творах. Життя Шандора Мараї було визначене як добровільне, хоча й внутрішньо вимушене, вигнання. Об’єктом дослідження є його масштабна лірична рефлексія Halotti beszéd («Поховальна проповідь»).

Келемен Мікеш, навпаки, змушений був покинути свою батьківщину під тиском зовнішніх обставин після придушення повстання Ракоці. Жанроформуюча збірка автора «Листи з Туреччини», що складається з 207 послань, є унікальним літературним відображенням втрати батьківщини та прагнення повернутися до неї і є частиною класичного, «золотого» фонду угорської та європейської літератури.

Для Мараї, який через внутрішню необхідність прирік себе на вигнання, писання рідною мовою було єдиним можливим способом відтворення батьківщини та моральним імперативом. Наприкінці цього дослідження це стає так само очевидним, як і те, що для Мікеша, котрий через зовнішні обставини був змушений змінити, шукати й відтворювати свою батьківщину, концепція дому (як фізичного житла) стає архетипом, первісною моделлю батьківщини.

Ключові слова: вигнання (зовнішнє – внутрішнє примусове), реальне та бажане повернення до Карпатського басейну, ностальгія за батьківщиною, рідна мова; автобіографія – мемуари – щоденник, фіктивний лист – послання; Halotti beszéd, Pray Codex.

Valahol Európában (Prológus helyett)

Valahol Európában, valahol Európából vetjük vigyázó szemünket Ungvárra, hogy, jó *szóval oktatva* köszöntsük, további örömteli *játékra engedjük*-biztassuk a 60 éves fennállását ünneplő Magyar Filológiai Tanszéket.

A *Valahol Európában* azonban nem csupán egy elliptikus mondat helyhatározója, mely az ünnepelt és az ünneplők indefinitpronominális földrajzi helyzetét vázolja fel. Valamennyiünkben a második világháború utáni magyar filmgyártás egyik első, ám legnagyobb nemzetközi sikereket elérő, ill. nemzetközi visszhangot kiváltott, kiváló alkotását, Radványi Géza *Valahol Európában* című filmjét is asszociálja, idézi. A forgatás 1947. augusztus 25-én kezdődött, a fim bemutatására 1948. január 1-jén került sor. Radványi Géza egy csapásra világhírűvé vált, és filmjével bejárta a világot. 2000-ben a film bekerült minden idők legjobb 12 magyar alkotása közé, majd 2012-ben a Magyar Művészeti Akadémia beválasztotta a legjobb 53 magyar film közé.

A film alkotója, Radványi Géza (eredeti nevén Grosschmid Géza) 1907. szeptember 26-án született Kassán. Később apai nagyapja nevét vette fel.

A Grosschmid család második gyermeke is művészi pályára készült, 1933-tól rendezőasszisztens, forgatókönyvíró volt különböző, főként német és francia filmgyárakban. Pályafutása során több stációt végigjárt *valahol Európában.*

Egy évig a budapesti Színművészeti Akadémián tanított, majd rövidebb olasz- és franciaországi forgatási munkálatok után 1954-től a müncheni filmművészeti főiskola tanára volt.

Radványi Géza Márai Sándor, a magyar klasszikus irodalmi modernség jeles képviselőjeként kánont teremtő és a posztmodern felé utat mutató, emigrációba kényszerült s (szülő)hazájába soha vissza nem tért író öccse.

„Reggel telefon Európából. Géza öcsém meghalt. […] Géza filmrendező volt, tehetséges. Emigráns volt, esztendő előtt hazaköltözött.

***Hazament meghalni**.”*[1] *[1]*

Az írót a hazájától önkéntes döntésére mérföldekkel, óceánokkal elválasztó amerikai emigrációjában találja az Európából érkező gyászhír, melynek rövid, szinte adat- és lexikoncímszó-szerű, látszólag szárazan tárgyilagos bejegyzést szentel a naplójában.

Ám ismerve Márai magyar irodalmi műveltségének dimenzióit, a magyar irodalomban hazát kereső és lelő attitűdjét, nem merész állítás és interpretáció a kiemelt mondatban Hazament meghalni Vörösmarty Szózatának kategorikus imperatívuszát meghallani: *Itt élned, halnod kell* [3].

[1] Kiemelés a tanulmány szerzőjétől

1. A honvágy motívuma és a haza fogalma Márai Sándor és Mikes Kelemen művészetében

Jelen dolgozat központi témája a honvágy motívumának artikulációja, ill. a haza definíciós kísérleteinek vizsgálata két, a Kárpát-medencében született, s a magyar irodalmi kánon részét képező író szövegeiben. Márai Sándor, a klasszikus irodalmi modernség képviselője, Mikes Kelemen, a későbarokk próza kiválósága. Általánosságban kijelenthető, hogy mindkettejük művészete e térség, a Kárpát-medence nyelvi-gondolati-érzelmi- és műveltségi referenciája, írásaikban az *Extra Hungariam non est vita* szállóige manifesztálódik.

1.1. A honvágy és a haza főnevek jelentése, etimológiája

Az első tudományos igényű egynyelvű magyar értelmező szótár, Czuczor Gergely-Fogarasi János *A magyar nyelv szótára* 1862 és 1874 között jelent meg hat kötetben. Az 1862-es kiadású 2. kötetben a következőket olvashatjuk a *honvágy* szócikkben:

„HONVÁGY, (hon-vágy) ösz. fn. Fájdalmas érzelemmel párosult lelki állapot, midőn valaki idegen földön lévén, hazája után nyugtalanul sovárog. Másképp: honkór v. honvágykór”[4].

Szembetűnő, hogy a 19. századi nyelvhasználatot rögzítő szótár két, mára már elhomályosult, ill. kisebb köznyelvi frekvenciával rendelkező szinonim változatot is megnevez, ti. *honkór* és *honvágykór*. Ezen összetett / többszörösen összetett szavak 2., ill. az utóbbinak 3. tagja – a *kór* főnév – erőteljes negatív konnotációt kölcsönöz a kompozíciónak, a kór = betegség asszociáció okán.

A mára *honvágy*-alakká szelídült, absztrakt értelmű alárendelő szóösszetétel hordozza ugyan a földalommal elegy szomorúság emocionális komponensét. Ám vágyat / vágyakozást csakis az annak tárgya (adott esetben személye) iránti mély, őszinte, feltétlen szeretet válthat ki, és a szeretet tárgya (személye) iránti, ragaszkodó szeretetből fakadó hiány táplálhat, így a *honvágy* főnévnek elsősorban intenzív pozitív érzelmi dimenziója asszociálódik a nyelvhasználóban.

1.2. A *haza* és a *hon* etimológiailag rokon szavak, közvetlenül a *ház* fogalmához kapcsolódnak. A *haza* főnév az Új magyar etimológiai szótár szerint szófajváltással ketletkezett. „…. A → *haza* határozószó főnevesülése.

A szófajváltás a szó végi *-a* latívuszi funkciójának elhomályulása után történhetett meg.” [5].

A *hon* főnév pedig – ugyancsak az Új magyar etimológiai szótár szócikke alapján – „Megszilárdult ragos alakulat, alapszava azonban vitatott. […] esetleg a → *ház* főnévvel (ill. ennek előzményével) lehet azonos. A végződés *-n* lokatívuszrag.” [5].

A magyar *haza* / *hon* főnevek alapvető dimenziója a *tér*. Ezen tér központjában a *ház* áll, amelyet prototípusnak is tekinthetünk, a „haza" ősmintájának értelmében. Erről tanúskodnak az olyan kifejezések, mondatok, mint például: *hazánkban tartózkodik valaki*; *honunk szép tájai*; *Visszaköltözött a hazájába. Emigrált a hazájából. Hazánk a Kárpát-medencében található. Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent, nekem szülőhazám itt e lángoktól ölelt kis ország…* (Radnóti Miklós) [6].

A *ház* szóhoz nemcsak és feltétlen építményt, konkrét tárgyat társítunk, hanem egy közösséget, ill. embercsoportot is.

A haza alapvető viszonyítási pontként jelenik meg az ember életében, és önként vagy kényszerű elhagyása (belső vagy külső száműzetés) esetén vágyódásának a tárgya is. Ezen érzelmi és kognitív reflexió a *honvágy* összetett főnév használatában, spontán előhívásában nyilvánul meg mind írásban, mind a közbeszédben. Itt érdemes megjegyezni, hogy *haza* és a *hon* főnevek faktuális értékében divergencia figyelhető meg, elsősorban a belőlük létrehozott szóösszetételekben, mint például honvágy és nem hazavágy; honfitárs és nem hazafitárs. Illetve hazatelepül és nem hon(ra)települ.

1.3. A haza, a hon, az anyaföld, az anyaország, a szülőföld, a szülőhaza kifejezések hátterükből előhívják az anya szemantikai mezőjét. Az anya a haza archetípusának tekinthető. Innen erednek az olyan metaforák, mint például: *visszatért a föld ölébe*; *családi fészek*; *a föld fiai*. A földanyamotívum a nő sztereotipikus társadalmi szerepére (= anyaszerep) utal, amely nemcsak a hazához való viszonynak alapmodelljét határozza meg – amelyre az áldozatkészség, a szeretet és az odaadás jellemző –, hanem a honfitársak között megvalósuló viszony alapmodelljét is, egy anya-gyermekei viszonyt, amely a *szolidaritáson* alapul.

2. Írók belső száműzetésben

Az 1900. április 11-én *valahol Európában*, Kassán született Márai Sándor (eredeti nevén Grosschmid Sándor) 1948-ban hagyta el Magyarországot, és folytatta tovább az emigráció minden stációján az írást. Rövid svájci tartózkodás után Olaszországban, a campaniai Posillipóban telepedett le. 1952-ben feleségével elhagyta Olaszországot, és New Yorkba költözött. 1967-ben visszatértek Olaszországba, Salernóba, majd 1980-ban végleg elhagyták az európai kontinenst, és visszaköltöztek az Egyesült Államokba, San Diegoba.

A „belső emigrácót" választó Márai Sándor *„önkanonizáció"-ja a kívülmaradás tematizálásával történt. Amiképpen helyét a nemzeti irodalmi nem-helyben határozta meg. […] Az intézményesedésnek igyekezett ellenállni, s írói munkásságát a nyelv és a személyiség létesíthetőségének szentelte. […]*

Emigrációját (önmaga számára) úgy indokolta, hogy nem elsősorban a szólás szabadsága vált számára lehetetlenné, hanem a hallgatásé. […]

Ilymódon az 1948-as esztendő a kikényszerített, önkéntesre álcázott emigráció kezdő éve…" [7].

2.1. Halotti beszéd

A nyugati emigráció talán legnagyobb irodalmi visszhangot kiváltó írása Márai Sándor *Halotti beszéd* című verse volt. Először az akkor még friss, 1950 novemberében induló zürichi, majd rövid ideig Párizsban és 1952-től Münchenben megjelenő irodalmi folyóiratban, a *Látóhatárban* közölték (1958-tól *Új Látóhatár*).

A Látóhatár, „*később Új Látóhatár az emigráns magyarok közösségének vezető és összetartó orgánuma kívánt lenni. Nagy figyelmet fordítottak új szerzők közlésére, valamint a Magyarországon háttérbe szorított gondolkodók publikálására.*" [8].

Márai Sándor 1950-ben Posillipoban született verse kulcspozíciót foglal el a szerző életművében, s már publikálásakor a nyugati magyarság irodalmi kánonjának részévé vált. A nagylélegzetű versfolyam a legkorábbi összefüggő magyar nyelvű szövegemlékünk, a 32 soros *Halotti beszéd és könyörgés* parafrázisa.

Az 1192–1195 között másolt, több különálló részt tartalmazó kéziratot a 13. század folyamán kötötték egybe. Legterjedelmesebb része liturgikus tartalmú, a legkorábbi magyarországi használatra szerkesztett sacramentarium (a miséző pap könyörgéseit tartalmazó szerkönyv). Ehhez olyan misén kívüli szertartások szövegei kapcsolódnak a kódexben, mint az esketés vagy a temetés. A magyar nyelvű HB a temetési szertartás végén olvasható. Pray György jezsuita történész adott először hírt róla 1770-ben. Toldy Ferenc a 300 éve, 1723. szeptember 11-én született Pray Györgyről nevezte el a kódexet.

Márai Sándor: Halotti beszéd

Látjátok feleim szem'tekkel, mik vagyunk.
Por és hamu vagyunk.
Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek.
Össze tudod még rakni a Margitszigetet?…
Már minden csak dirib-darab, szilánk, avítt kacat.
A halottnak szakálla nőtt, a neved számadat.
Nyelvünk is foszlik, szakadoz, és a drága szavak
Elporlanak, elszáradnak a szájpadlat alatt.
A „*pillangó*", a „*gyöngy*", a „*szív*" – már nem az, ami volt,
Amikor a költő még egy család nyelvén dalolt,
És megértették, ahogy a dajkaéneket

A szunnyadó, nyűgös gyerek álmában érti meg.
Szívverésünk titkos beszéd, álmunk zsiványoké,
A gyereknek *Toldi*-t olvasol, és azt feleli: oké.
A pap már spanyolul morogja koporsónk felett:
„*A halál gyötrelmei körülvettek engemet!*…”
Az ohióí bányában megbicsaklik kezed,
A csákány koppan, és lehull nevedről az ékezet.
A tyrrheni tenger zúgni kezd, s hallod *Babits* szavát,
Krúdy hárfája zengi át az ausztrál éjszakát.
Még szólnak és üzennek ők, mély szellemhangokon,
A tested is emlékezik, mint távoli rokon.
Még felkiáltasz: „*Nem lehet, hogy oly szent akarat*…”
De már tudod! Igen, lehet… És fejted a vasat
Thüringiában. Posta nincs. Nem mernek írni már.
Minden katorga jeltelen, halottért sírni kár.
A konzul gumit rág, zabos, törli pápaszemét,
Látni való, untatja a sok okmány és pecsét. –
Havi ezret kap és kocsit. A Mistress s a baby
Fényképe áll az asztalán. Ki volt neki *Ady*?
Mi volt egy nép? Mi ezer év? Költészet és zene?
Arany szava?… *Rippli* színe? *Bartók* vad szelleme?
„*Az nem lehet, hogy annyi szív*…” Maradj nyugodt. Lehet.
Nagyhatalmak cserélnek majd hosszú üzenetet.
Te hallgass és figyelj. Tudjad, már él a kis sakál,
Mely afrikai sírodon tíz körmével kapál.
Már sarjad a vadkaktusz is, mely elfedi neved
A mexikói fejfán, hogy ne is keressenek.
Még azt hiszed, élsz?… Valahol?… És ha máshol nem is,
Testvéreid szívében élsz?… Nem, rossz álom ez is.
Még hallod a hörgő panaszt: „*Testvért testvér elad*…”
Egy hang aléltan közbeszól: „*Ne szóljon ajakad*…”
Egy másik nyög: „*Nehogy, ki távol sír e nemzeten*…”
Még egy hörög: „*Megutálni is kénytelen legyen*.”
Hát így. Keep smiling. És ne kérdjed senkitől: miért?
Vagy: „Rosszabb voltam, mint ezek?…” Magyar voltál, ezért.
És észt voltál, litván, román… Most hallgass és fizess.
Elmúltak az aztékok is. Majd csak lesz, ami lesz.
Egyszer kiás egy nagy tudós, mint avar lófejet,
A rádióaktív hamu mindent betemet.
Tűrd, hogy már nem vagy ember ott, csak osztályidegen,
Tűrd, hogy már nem vagy ember itt, csak szám egy képleten,
Tűrd, hogy az Isten tűri ezt, s a vad, *tajtékos ég*
Nem küld villámot gyújtani, hasznos a bölcsesség.
Mosolyogj, mikor a pribék kitépi nyelvedet,
Köszönd a koporsóban is, ha van, ki eltemet.
Őrizd eszelősen néhány jelződet, álmodat,
Ne mukkanj, amikor a boss megszámolja fogad.
Szorongasd még a bugyrodat, rongyaidat, szegény
Emlékeid: egy hajfürtöt, fényképet, költeményt –
Mert ez maradt. Zsugorian még számba veheted
A Mikó utca gesztenyefáit, mind a hetet,
És Jenő nem adta vissza a Shelley-kötetet,
És már nincs, akinek a *hóhér eladja a kötelet*,
És elszáradnak idegeink, *elapad vérünk, agyunk*,
Látjátok feleim szem'tekkel, mik vagyunk?
Íme, por és hamu vagyunk.
(Posillipo, 1950)

A kikényszerített, önkéntes száműzetésben élő Márai a magyar művelődéstörténet pannóját festi fel, tárja az olvasók elé a 20. századi halotti beszédében. Felvonultatja a magyar zene és képzőművészet jeleseit (pl. Rippl-Rónai József – a kiejtést és recepciót könnyítendő, lágyító mássalhangzó-torlódást feloldó *Rippli* névváltozatban; Bartók). És bravúros, esetenként bájosan műveltségfitogtató attitűddel megteremti a posillipoi magyar (világ)irodalmi kánont, a 20. századi irodalmi modernség kedvelt alakzatának, a korrespondenciának, a textuális interakciónak nagyon intenzív és tudatos alkalmazásával.

Íme a teljes lista:

• *Látjátok feleim szem'tekkel, mik vagyunk.*

Por és hamu vagyunk. – Halotti beszéd és könyörgés (kissé szabadon idézve; egyben a vers keretét is képezi)

• „*pillangó*”, a „*gyöngy*”, a „*szív*” – Kosztolányi Dezső: A 10 legszebb magyar szó

• „*A halál gyötrelmei körülvettek engemet!*…” – Zsoltárok könyve, 116. fejezet

• „*Nem lehet, hogy oly szent akarat*…” – Vörösmarty Mihály: Szózat (9. versszak)

• „*Az nem lehet, hogy annyi szív*…” – Vörösmarty Mihály: Szózat (8. versszak)

• „*Testvért testvér elad*…” – Tompa Mihály: A gólyához. (10. versszak)

• „*Ne szóljon ajakad*…” – Tompa Mihály: A gólyához. (10. versszak)

• „*Nehogy, ki távol sír e nemzeten*…” – Tompa Mihály: A gólyához. (10. versszak)

• „*Megutálni is kénytelen legyen*.” – Tompa Mihály: A gólyához. (10. versszak)

• *tajtékos ég* – Radnóti Miklós 1946-ban megjelent posztumusz kötetének címe

•… *hóhér eladja a kötelet* – allúzió Petőfi Sándor: A hóhér kötele című 1846-ban megjelent regényére

• *elapad vérünk, agyunk* – Vörösmarty Mihály: Fogytán van a napod… című 1855-ben írt verse 5., ill. 6. sorának parafrázisa

2.2. Napló 1984–1989

Márai Sándor életútja, klaszikus modernségében a posztmodern jegyeit hordozó paradigmaváltó irodalmi szerepe mellett sokműfajúsága okán is a 20. századi magyar (világ)irodalomi kánonra „ítélt" szerzője.

Márai költő, prózaíró és színpadi szerző is volt kezdettől fogva. Irodalomtudományi konszenzusnak tekinthető azonban, hogy a prózaíró Márai legjelentősebb műfaja a napló.

„*Minden napló menekülés. Ez a tiszta, elfogulatlan lélek olyan hűséggel vándorol naplójához, mint a szerzetes gyóntatójához, nap mint nap,…*"-írja szinte önvallomásként Jules Renard francia író naplójáról értekezve a Nyugat 1935. 12. számában [9].

1943–1944-ben elkezdi írni a *Naplót*. Emigrációját követően az idősebb Márai következetesen folytatja a naplóírást. Még három naplókötetét maga rendezi sajtó alá (1958–1967; 1968–1975; 1976–1983), majd az 1984–1989 között írt kötet csak halála után lát napvilágot a Vörösvárynál, Torontóban 1997-ben.

Utolsó öt évének, a San Diegoban átélteknek és át nem élteknek megrendítő reflexiója ezen utolsó kötet. E napló feljegyzéseiben érhető tetten legintenzívebben, a naplóíró Máraitól megszokott metaforikus őszinteséggel a honvágy, és ezen naplójegyzetek segítségével rakhatja össze szótári szócikké, ill. definiálhatja a recipiens a *haza* fogalmát.

„*Január 27.*

Éjjel Virág Benedek verseit olvasom. Szomszédok voltunk a Krisztinavárosban, csak ő 200 évvel előbb költözött oda, a Szarvas térre. Verseit a felfedező örömével olvasom. […]

Jólesik éjfélkor a Csendes-óceán partján szót váltani a ***szomszéddal***."[2] [1].

Az 1984 januárjában, 36 évvel a haza, a Mikó utca elhagyása után is a hontalansággal gyöngéden-gyötrődve birkózó író dialógust folytat magával és képzelt, vágyott olvasójával. Textuális interakciót imitál a írótársakkal, s így talál haza, a Krisztinavárosba.

Miként a *Halotti beszéd* című poéma – mely felér egy magyar irodalmi szöveggyűjteménnyel –, úgy a naplójegyzetek is a fájdalmas, kitartó és makacs haza-keresésről tanúskodnak, és napról napra, könyvlapról könyvlapra győzik meg a szerzőt, hogy az csak az anyanyelven írott irodalomban lelhető meg.

Az anyanyelven írás erkölcsi imperatívusza magától értetődő Márai számára és egyben önreflexió is. Egy hónappal a fent idézett bejegyzés után veti papírra az alábbi gondolatokat:

„*Február 20.*

(…)

Idegen nyelven írásban lehet kifejezni gondolatokat, de „írni",

tehát alkotni csak az anyanyelven lehet. Ez nem volt titok számomra, amikor harminchat év előtt elhagytam Magyarországot: ahová kerülök, ott leszek magyar író."[1].

A víz „*romboló és alkotó, pozitív és negatív, elválasztó és egyesítő princípium. […] A tűz és a víz együtt biztosítja az élethez elengedhetetlen meleget és nedvességet. Az alaktalan, formátlan víz (óceán, tenger) általában női princípium, maga az ősanyag. A teremtésmítoszok őselemeként az univerzális anyaméh; a Magna Mater.*"[10] – Az anya a haza archetípusának tekinthető. (lásd. jelen dolgozat 1.3 pontja)

„*Július 30.*

Hónapok óta először az óceánnál. Egy kis hajóval másfél órás körutazás az öbölben. Valamilyen ulyssesi hazatérés illúziója. Az óceánban minden benne van, a ***haza*** *is…"* (1984) [3] [1]

3. Írók külső száműzetésben

„Drinápoly, 9. maji 1718. […]

Bízzunk, reméljünk, édes néném, az Istenben, ha szinte minden bizonnyal tudnók is, hogy meg nem adja azt, amit kívánunk. ***A' való, nehéz Zágon nélkül ellenni; nehéz minden esztendőben 12 hónappal a vállamot terhelni, és a házasságtól messze vagy teljességgel elesni***.[4]

E' mind nehéz és súlyos dolog, úgy-é édes néném, de azért vagyunk keresztények, hogy bízzunk."[2]

(Constantinápolyban Gróf P… . E…. . írott leveli M… K… ..; 13. levél)

Mikes Kelemen 1690-ben született a Kovászna megyei (ma Románia), Kárpát-medencei Zágonban. 1707-től II. Rákóczi Ferenc íródeákja, kamarása. Az oszmán uralom alól felszabadult Magyarország Habsburg abszolutizmus ellen folytatott első jelentős szabadságharcát Rákóczi nevével fémjelzi a magyar történetírás, miként a magyar nemzet kollektív tudata és emékezete.

A szabadságharc 1711-es bukását követően a hazához, házhoz, emberhez való hűség szimbólumává méltán ikonizálódott Mikel Kelemen elkísérte a fejedelmet a kényszerű száműzetés valamennyi stációjába, Lengyelországba, Franciaországba és az Oszmán Birodalomba. 1717. október 10-én kötöttek ki Törökországban. Mikes 1717 októberétől 1758 decemberéig 207 fiktív levelet írt. A levelek címzettje a Konstantinápoly mellett lakó, kitalált P. E. grófné.

[2] Kiemelés a tanulmány szerzőjétől

[3] Kiemelés a tanulmány szerzőjétől

[4] Kiemelés a tanulmány szerzőjétől

Mikes 1759-ben Mária Terézia hatóságától engedélyt kap, hogy Erdélyben élő hozzátartozóival kapcsolatba lépjen. Az 1759–1761 közötti időszakból 5 misszilis (elküldött) levél maradt fenn. Ezekben rokonainak törökországi élményeiről számolt be. Rokonai biztatására kegyelemért folyamodik, de hiába. Mária Terézia már 1741-ben, trónra lépését követően, így válaszol Mikes kérelmére: *„ex Turcia nulla redemptio*"[11].

Mikes Kelemen levélgyűjteménye műfajteremtő a magyar irodalomban. Mikes az imaginárius rokonhoz címzett, derűt sugárzó, stilisztikai könnyedséggel és szépirodalmi igénnyel megfogalmazott leveleivel irodalmi zsánerré kanonizálja a fiktív levelet.

Levélgyűjteménye – melynek első, kötetbe összegyűjtött kiadása *Török országi levelek* címmel 1794-ben jelent meg Szombathelyen – a memoár-emlékiratirodalom egyik formája. A „levélregény" műfajelméleti aspektusból az önéletrajz és a napló között helyezkedik el.

Mikes műve abban különbözik az önéletrajztól, hogy elsősorban a közélet eseményeire koncentrál, a naplótól pedig kevésbé intim jellege miatt.

Mikes levelei nélkülözhetetlen forrásai a történetírásnak, a művelődéstörténetnek és az irodalomtörténetnek, ám semmiképp nem elhanyagolandó a szerző irodalmi kánonba helyezésének indoka, ill. oka sem. Mikes írói művészetének legnagyobb irodalmi vívmánya abban rejlik, hogy az emlékirat, ill. a napló műfaji jegyeit átlépve új elbeszélői perspektívát teremt. Az egyes szám első személyű „én"-elbeszélő következetesen bevon egy második személyt is a narratívába, s így dialógussá transzformálja a levél monológját, irodalmi interakciót imitál.

„Gallipoliból, Anno 1717. 10. octobris.

[...]

Édes néném, mi jó a földön járni! Látja kéd, még Szent Péter is megijedett volt, mikor a vízben sipadoztak a lábai. Hát mi bűnösök, hogyne félnénk, amidőn a hajónk ***olyan nagy habok között fordult egyik oldaláról a másikára, mint az erdélyi nagy hegyek***."[5] [2].

(Constantinápolyban Gróf P… . E…. . írott leveli M… K… ..; 1. levél)

Mikes a tenger habjait hegyekké metamorforizálja, és így teremti meg Törökországba érkezése pillanatában a *hazát* az idegenben. Ez az írói attitűd, a valósból a vágyott helyszínné transzformálás Mikes *haza*-definíciójának primér metódusa.

4. Peroráció

Írók belső és külső száműzetésben.

Az 1904 májusában Budapesten született író, szerkesztő és könyvkiadó, Újváry Sándor 1947-ben Svájcon keresztül emigrált, majd Münchenben telepedett le, ahol 1952-től működtette az Újváry Griff Kiadót. A kiadó gondozásában jelentek meg többek között Márai Sándor kötetei is.

*„**Az emigráns magyarság nem tudja mit veszít, amikor megadja magát a nyelvi közönyösségnek. Idegen nyelven, akárhogy erőlködnek, csak félig-meddig tudják kifejezni magukat, és ha a magyar irodalom elhallgat idegenben, szegényebb lesz az életük**. A „Griff" erőfeszítésének irodalomtörténeti jelentősége van.*"[6] [7].

(Részletek Márai Sándornak Újváry Sándorhoz írt leveléből. San Diego, 1987.2.27.)

„Rodostó, 28. maji 1720.

Már mi itt derék ***házas****-tüzes emberek vagyunk,*

és úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont."[7][2] (Constantinápolyban Gróf P… . E…. . írott leveli M… K… ..; 37. levél)

Az *anyanyelven* írás a magát belső kényszerből száműzetésre kárhoztatott Márai számára a hazát teremtés egyetlen lehetősége és erkölcsi imperatívusza. Ez éppoly magától értetődővé vált a dolgozat végére, mint a külső kényszerből hazát váltó, kereső és magának megteremtő Mikes számára a *ház*, amelyet prototípusnak, a „haza" ősmintájának tekintünk.

[5] Kiemelés a tanulmány szerzőjétől

[6] Kiemelés a tanulmány szerzőjétől

[7] Kiemelés a tanulmány szerzőjétől

IRODALOM

1. Márai Sándor. *Napló 1984–1989.* Budapest: Helikon Kiadó, 2002.

2. Törökországi levelek; sajtó alá rend. Bisztray Gyula, bev., jegyz. Barta János; Szépirodalmi, Budapest, 1958 (Magyar klasszikusok) URL: https://mek.oszk.hu/00800/00880/html/mikes1.htm

3. Vörösmarty Mihály összes költeményei URL: https://mek.oszk.hu/01100/01122/html/vers0302.htm

4. CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, A magyar nyelv szótára 1–6. Emich Gusztáv/Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874. [Reprint: Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc–Nyíregyháza, 1999–2009.] URL: https://mek.oszk.hu/05800/05887]

5. Új magyar etimológiai szótár URL: https://uesz.nytud.hu/index.html]

6. Radnóti Miklós, Erőltetett menet (válogatott versek) URL: https://mek.oszk.hu/01000/01018/01018.htm#cim56

7. A levelező emigráns. URL: https://pim.hu/hu/marai-sandor/levelezo-emigrans

8. Új látóhatár URL: https://pim.hu/hu/emigrans/uj-latohatar

9. Márai Sándor: Jules Renard naplója. In: Nyugat, 1935.12.szám URL: https://epa.oszk.hu/00000/00022/00599/18941.htm

10. Pál József, Újvári Edit, Borus Judit, Ruttkay Helga. Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából, Budapest: Balassi Kiadó, 2001 URL: https://magyarhalasz.files.wordpress.com/2015/11/szimbc3b3lumtc3a1r.pdf

11. Skript Einfuhrung in die ungrische Literatugeschichte URL: https://finnougristik.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/a_finno_ugristik/Studium/StEOP_Skript__Einfu__hrung_in_die_ungarische_Literaturgeschichte_I.pdf

12. A levelező emigráns URL: https://pim.hu/hu/marai-sandor/levelezo-emigrans

УДК 821.511.141.09(477.87):37.016
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.13

A KÁRPÁTALJAI MAGYAR IRODALOM HELYE A KÖZÉPISKOLAI ÉS EGYETEMI OKTATÁSI PROGRAMBAN

THE PLACE OF TRANSCARPATHIAN HUNGARIAN LITERATURE IN SECONDARY SCHOOL AND UNIVERSITY CURRICULA

Kovács Péter,
orcid.org/0009-0000-7795-0555
előadó,
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Magyar Filológiai Tanszék,
igazgató, Ungvári Drugeth Gimnázium

Kovács Emília,
orcid.org/0009-0001-5765-158X
magyar szakos hallgató,
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Magyar Filológiai Tanszék

Основним завданням літературного виховання є ознайомлення з національною літературою, формування любові до літератури та читання, пробудження і зміцнення інтересу до читання. Рідна мова та література утворюють нерозривну єдність, оскільки знання мови сприяє формуванню національної ідентичності та дозволяє ознайомитися з літературними цінностями. Завдяки вивченню літератури відкривається можливість пізнати культуру, спосіб життя, звичаї, традиції та матеріальні пам'ятки національної спільноти.

У цьому дослідженні розглядається місце закарпатської угорської літератури в навчальних програмах закладів середньої та вищої освіти. У регіоні функціонує близько сотні шкіл, навчання у яких ведеться угорською мовою або включає предмети, викладені цією мовою.

Основними завданнями викладання літератури є ознайомлення учнів із цінностями угорської літератури та усвідомлення ними переваг літературного та культурного багатства. Упродовж навчання учні знайомляться з характерними рисами літературних і мистецьких стилів різних епох, з видатними представниками угорської, зокрема закарпатської угорської літератури, та їхніми творами. Таким чином, до завершення навчання в середній школі учні отримують цілісне уявлення про угорську літературу, а також ознайомлюються з багатьма творами світової літератури від її витоків до сьогодення. Однак література угорської діаспори хоч і розглядається майже в кожному навчальному році, проте лише з мінімальною кількістю навчальних годин.

Схожа ситуація спостерігається й у вищій освіті. Разом з тим, студенти мають можливість вивчати історію закарпатської угорської літератури у форматі спеціалізованого курсу з 18 лекцій. Паралельно вони також відвідують 24-годинні практичні заняття. Оскільки у своїх курсових та дипломних роботах студенти часто звертаються до творчості закарпатських письменників і аналізу їхніх творів з різних точок зору, ці практичні заняття також мають характер консультацій, під час яких здобувачі освіти можуть обговорювати та аналізувати власні дослідницькі проєкти.

Ключові слова: закарпатська угорська література, вища освіта, середня освіта, історія літератури, методика.

The primary objective of literary education is to familiarize students with national literature, cultivate a love for literature and reading, and awaken and reinforce interest in reading. The native language and literature form an inseparable unity, as language proficiency contributes to the formation of national identity and enables individuals to appreciate literary values. Through the study of literature, students gain insight into the culture, way of life, customs, traditions, and material heritage of their national community.

This study examines the place of Transcarpathian Hungarian literature in the curricula of secondary and higher education. In the region, there are approximately one hundred schools where instruction is conducted in Hungarian or includes subjects taught in Hungarian.

The primary tasks of literature education are to introduce students to the values of Hungarian literature and to help them recognize the benefits of literary and cultural richness. Throughout their studies, students become familiar with the distinctive features of literary and artistic styles from various historical periods, as well as with prominent figures of Hungarian literature, particularly those of Transcarpathian Hungarian literature, and their works. By the end of secondary education, students acquire a comprehensive understanding of Hungarian literature while also being introduced to numerous works of world literature from its origins to the present day. However, literature from the Hungarian diaspora is covered in almost every academic year, albeit with a minimal number of instructional hours.

A similar situation is observed in higher education. Nonetheless, students have the opportunity to study the history of Transcarpathian Hungarian literature through a specialized 18-lecture course. In parallel, they also participate in 24 hours of practical seminars. Given that students frequently engage with the works of Transcarpathian writers in their coursework and theses, analyzing them from various perspectives, these practical seminars often take the form of consultations, allowing students to discuss and refine their ongoing research projects.

Key words: Transcarpathian Hungarian literature, higher education, secondary education, literary history, methodology.

Az irodalmi nevelés elsődleges célja a nemzeti irodalom megismertetése, valamint az irodalom és az olvasás iránti érdeklődés kialakítása és megerősítése. Az anyanyelv és az irodalom szoros összefüggésben áll egymással, mivel a nyelvismeret hozzájárul a nemzeti identitás formálásához, valamint lehetőséget teremt az irodalmi értékek mélyebb megértésére. Az irodalomoktatás nem csupán az esztétikai és kulturális nevelés eszköze, hanem a nemzeti kultúra, életmód, szokások, hagyományok és tárgyi emlékek megismerésének is fontos közvetítője.

„A magyar irodalomban már a 13. századtól, Anonymustól kezdve jelen van a kárpátaljai táj. A 16. században itt készült az egyik első magyar bibliafordítás: Komjáti Benedek már 1533-ban magyarra ültette Pál apostol leveleit. Járt erre Bornemissza Péter, a magyar reformáció egyik legnagyobb írója, s Balassi Bálint, a reneszánsz világirodalmi nagyságú költője. Ezen a tájon reformált Kálmáncsehi Sánta Márton. Élt itt Petőczi Kata Szidónia, s Ungváron született Gyöngyösi István. A szelíd költő, Dajka Gábor is itt tanárkodott, Kölcsey pedig, a Himnusz szerzője Huszt várának romjait látva fogalmazta egyik legszebb hitvallását. Petőfi versben és útileveleiben emelte az Öröklétbe Kárpátalját. A gyermek Bartók Nagyszőllősön hangversenyezett először, s az Ungváron tanárkodó Szabó Dezsőben rémlett föl az Elsodort falu látomása. Kárpátalja szülötte volt a költő Pásztor Árpád, a teoretikus Mácza János, a prózaíró Illés Béla és a sarlós Ilku Pál; ők már a múlt század végén, illetve a 20. század elején. A kisvárosi értelmiségi élet a századforduló körül már számos literátort is felnevelt Kárpátalján; Ungváron megalakították a Gyöngyösi Társaságot." [1, 67.o.].

A kárpátaljai magyar irodalom kezdetei a 20. század első felére tehetők, amikor a térség politikai és kulturális változásai meghatározták az irodalmi élet alakulását. Az első világháborút követően Kárpátalja Csehszlovákiához került, ami új kihívásokat és lehetőségeket teremtett a magyar nyelvű írók számára. A két világháború közötti időszakban megjelentek az első jelentős helyi magyar nyelvű lapok és folyóiratok, amelyek fontos szerepet játszottak az irodalmi közösség formálódásában. Az irodalmi élet fejlődését azonban többször megszakították a történelmi események, különösen a második világháború és az azt követő szovjet hatalomátvétel. Mindezek ellenére a kárpátaljai magyar irodalom fokozatosan megerősödött, és sajátos hangot alakított ki a magyar irodalmi térképen.

„A 20. század elején a történelem sodrában Kárpátalján egymást követték a politikai rendszerek, s az a kis alkotóközösség, aki megélte ezeket a változásokat, megértette, hogy születőben van valami új, amit az utókor kárpátaljai magyar irodalomnak nevez majd. Közel száz év távlatából már értékelhető a korszak, az eszmék, a célok, de akár az alkotók és műveik is. Van is vita felőle..." [12, 126.o.].

A kárpátaljai magyar irodalom tanítása elengedhetetlen a helyi magyar közösség kulturális identitásának megőrzéséhez és megerősítéséhez. Az itt született művek megismertetése segíti a diákokat abban, hogy jobban megértsék saját régiójuk történelmét, társadalmi helyzetét és nyelvi sajátosságait. Emellett a helyi irodalom tanulmányozása inspirációt nyújthat a fiatalok számára, hogy maguk is bekapcsolódjanak a kulturális életbe és továbbvigyék a magyar nyelvű alkotás hagyományát Kárpátalján.

Az irodalomoktatás alapvető célja, hogy a tanulók átfogó ismereteket szerezzenek a magyar irodalom értékeiről, ezáltal elmélyítsék kulturális identitásukat és esztétikai érzékenységüket. Kiemelt jelentőséggel bír annak felismerése, hogy az irodalmi és kulturális sokszínűség hozzájárul a társadalmi és egyéni fejlődéshez, valamint elősegíti a kritikai gondolkodás kialakulását. Az oktatás során a tanulóknak el kell sajátítaniuk az egyes irodalmi és művészeti korszakok jellegzetességeit, megismerve azok történelmi, társadalmi és esztétikai összefüggéseit. Emellett fontos, hogy tisztában legyenek a magyar irodalom meghatározó szerzőivel és műveikkel, valamint képesek legyenek ezeknek a világirodalmi kontextusba helyezésére és intertextuális kapcsolataik feltárására. Az irodalmi elemzéshez szükséges fogalmak alkalmazásának készsége elengedhetetlen a szövegértelmezés és a kritikai reflexió fejlesztésében, amely hozzájárul az elmélyült olvasási stratégiák és a magas szintű szövegértési kompetenciák kialakulásához. Végezetül, az irodalomtanításnak célja a tanulók kommunikációs készségeinek fejlesztése is, amely nemcsak az irodalmi művek értő befogadását, hanem azok árnyalt elemzését és önálló interpretációját is lehetővé teszi.

Ukrajnában jelenleg az iskolai oktatás a következő módon tagolódik:

1. Elemi iskola (1-4. osztály)
2. Általános iskola (5-9. osztály)
3. Középiskola (9-11. osztály)

Ez vonatkozik az állami és önkormányzati fenntartású tanintézményekre. Az egyházi vagy magániskolák, gimnáziumok, líceumok ettől eltérő formációban is működhetnek. Közülük némelyikben a 8. osztállyal véget ér az általános iskola, így négy év jut a középiskolára. A képzés teljes időtartama ennek megfelelően nem 11, hanem 12 tanév.

A megyének közel száz olyan iskolája van, amelyikben magyar nyelven (vagy magyarul is) folyik tanítás.

Kárpátalján két állami magyar tannyelvű gimnázium (Beregszász, Ungvár), hat magyar líceum működik: négy református (Nagybereg, Nagydobrony, Péterfalva és Técső), egy római katolikus (Munkács) és egy görögkatolikus (Karácsfalva).

A magyar- és világirodalom tantárgy keretóraszáma osztályonkénti lebontásban

osztály	összóraszám	heti óraszám	tartalék
5.osztály	70	2	9
6.osztály	70	2	8
7.osztály	70	2	12
8.osztály	70	2	12
9.osztály	70	2	14
10.osztály	70	2	7
11.osztály	70	2	8

A 2018/19-es tanévtől a magyar iskolák számára is lehetőség nyílt arra, amit az ukrán oktatási nyelvű intézmények eddig is gyakorolni tudtak: az irodalom integrált tanítása helyett különválasztható lett a nemzeti és a világirodalom. Igaz, csak a 10–11. osztályokban, és csupán heti egy-két órában tudnak külön világirodalmat oktatni.

A többi korosztály számára előírt irodalom tanterv magába foglalja a magyar irodalom jelentős részét, ugyanakkor betekintést enged a világirodalom kiemelkedő alkotóinak munkásságába is. Az oktatásra szánt tananyag az 5-9. korosztály érdeklődési szintjének megfelelően épül fel, és fokozatosan vezeti be őket az irodalom világába. A mesék birodalmával kezdődik a tananyag, ahol a magyar népmesékkel, majd a magyar mondavilággal ismerkedhetnek meg a tanulók. Az elbeszélő költeményeken, a tájleíró verseken át jutnak el a meseregények bűvös országába. A 6. osztályban kerülnek oktatásra az ősi görög és római mítoszok, ahol a tanulók betekintést nyernek a világirodalomba, az eposzok és a Biblia egyes történetei is a tananyag részét képezik. A 7. osztályban az írók és költők életrajzát, valamint alkotásaikat tanítják időrendi sorrendben. A romantika fogalmával és a stílus képviselőivel a 8. osztályban ismerkedhetnek meg a gyerekek, a 20. század alkotói és műveik a 9. osztályos tankönyvben, illetve annak Szöveggyűjtemény fejezetében keresendők. Így a gyerekek általános iskolai tanulmányaik végére átfogónak mondható képet tudnak alkotni a magyar irodalomról, ugyanakkor megismerkednek a kezdetektől napjainkig a világirodalom sok művével is.

A 9. osztályos irodalom tanterv utolsó szakasza a határon túli magyar irodalom oktatását irányozza elő [13]

Óraszám	Az elsajátítandó tananyag	A tanulók felkészítési szintjével kapcsolatos állami követelmények
5	**A határon túli magyar irodalom** **Tamási Áron** **Ábel a rengetegben** c. regénye. A székelyek. A nyelvi humor megértése. A regény cselekménye. A mű humora, érzelmeket, viszonyulásokat megjelenítő nyelvezete. nyelvi kifejezőeszközök felfedezése a műben. Kárpátaljai magyar irodalom	A határon túli magyar irodalom és az anyaországi magyar irodalom egységének a megértése
	Kovács Vilmos **Verecke--**a magyar történelem és a szülőföld elválaszthatatlansága, egysége.	Értse az anyanyelvű irodalom és történelem szerepét egy nép, nemzetrész megmaradásában
	Vári Fábián László **Útban Törökország felé –**témaválasztás és mondanivaló az emberi és a nemzeti sors összefonódása a versben.	Az anyanyelv megtartó erejének tudatosítása, a vers üzenetének megfogalmazása.

A magyar és a világirodalmat a 10–11. osztályban időrendben, történelmi korok és irodalmi irányzatok szerint tagolva oktatják, előbb a világirodalom kiemelkedőbb alkotóinak életrajzát, munkásságát, műveit, majd az adott irányzathoz kapcsolódóan a magyar irodalom jellemzőit, legfontosabb íróinak életművét. A 10. osztályban a tananyag az ókor irodalmától a 19. század első negyedéig tart, a 11. osztályban a 19. századtól napjainkig terjedő időszakkal ismerkednek meg a tanulók.

A 11. osztály számára előirányzott program utolsó témája foglalkozik a határon túli magyar irodalommal. Azon belül tárgyalja a kárpátaljai magyar irodalmat, képviselőket, alkotásokat, iro-

dalmi termékeket egyaránt. Az egész fejezetre 2 tantermi órát irányoznak elő.

A végzős osztály számára memoriternek szánt anyagba három közismert kárpátaljai költő verse került be: Kovács Vilmos: *Verecke*, Vári Fábián László: *Útban Törökország felé,* Balla D. Károly: *Tövisek közt* c. alkotása.

Kárpátalján az Ungvári Nemzeti Egyetemen immár több mint hatvan éve folyik magyar nyelvű oktatás. Az elmúlt évtizedekben további felsőoktatási intézetekben is tanítottak magyarul. Ilyen volt a Munkácsi Állami Egyetem, a Kárpátaljai Képzőművészeti Főiskola, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, amelyekből mára csak az elsőként említett és a felsorolást záró intézményben tanulhatnak a magyar fiatalok anyanyelvükön tovább.

Az Ungvári Nemzeti Egyetemen a magyar filológusok számára *A magyar irodalom története* című tantárgy keretén belül csak néhány előadás és gyakorlati foglalkozás jut a kárpátaljai magyar irodalommal való foglalkozásra a negyedik évfolyam második szemeszterében a határon túli magyar irodalmon belül.

A határon túli irodalommal foglalkozó tananyag a 11. osztályos tanterv alapján [14]

Óraszám	Az elsajátítandó tananyag	A tanulók felkészítési szintjével kapcsolatos állami követelmények
2	**A határon túli magyar irodalmak rövid áttekintése** **A romániai magyar irodalom rövid története** (Dsida Jenő, Tamási Áron, Szilágyi Domokos, Székely János, Kányádi Sándor, Sütő András, Lászlóffy Aladár, Farkas Árpád, Kovács András Ferenc és Király László munkássága). **A szlovákiai magyar irodalom rövid története** (Dobos László, Tőzsér Árpád, Gál Sándor munkássága) **A délvidéki magyar irodalom rövid története** (Gion Nándor, Domonkos István és Tolnai Ottó munkássága) **A kárpátaljai magyar irodalom rövid története** (Balla László, Kovács Vilmos munkássága) A Forrás Stúdió és a József Attila Stúdió alkotói: S. Benedek András, Vári Fábián László, Fodor Géza, Balla D. Károly, Füzesi Magda, Nagy Zoltán Mihály, Penckófer János, Berniczky Éva munkássága). Irodalmi antológiák a régió magyar irodalmában (Sugaras utakon, Vergődő szél, Töredék hazácska, Viszontlátás stb.). Irodalmi folyóiratok: Hatodik Síp, Pánsíp, Együtt. **A nyugati (emigráns) magyar irodalom** (Márai Sándor, Faludy György, Ferdinandy György, Papp Tibor munkássága).	*ismerje* az anyaország határain kívüli magyar irodalom legkiemelkedőbb képviselőit; *értse és értékelje* az egyes írók életművét; *ismerje fel* az erdélyi, felvidéki és kárpátaljai magyar irodalom közös és eltérő sajátságait, eszmei-esztétikai különbözőségét; *tájékozódjon* a nyugati magyar irodalomban.

Van lehetőség viszont arra, hogy a diák számára szakkollégium formájában egy 18 órás előadássorozatban bemutassák a kárpátaljai magyar irodalom történetét. Ehhez tartozik 24 óra gyakorlati foglalkozás is. Mivel a diákok évfolyammunkáikban, szakdolgozataikban szívesen foglalkoznak kárpátaljai alkotókkal és műveik különböző szempontú elemzésével, ezért ezek a gyakorlati foglalkozások jellemzően konzultációk is egyben, ahol a már megkezdett kutatómunkát elemezhetik.

A magyar irodalom története Kárpátalján c. kurzus leírása [15]

Felsőoktatási szint: alapképzés **Évfolyam:** 3. év **Szemeszter:** 6. **A tantárgy kreditértéke:** 3 kredit **Oktatás nyelve:** magyar **Oktatást biztosító tanszék:** Magyar Filológiai Tanszék **Infrastrukturális háttér:** Multimédiás projektor, számítógépek, oktatási segédanyagok **Oktatási forma:** Előadások, gyakorlati foglalkozások **Szemeszter végi értékelés:** Beszámoló

A tantárgy célja A tantárgy célja, hogy a hallgatók átfogó ismereteket szerezzenek a kárpátaljai magyar nyelvű irodalom történetéről, jeles alakjairól, olvassanak minél többet. Ennek keretében sor kerül a középiskolában megszerzett irodalomtudományi ismeretek rendszerezésére, valamint a leendő filológusok, magyar nyelv és irodalom szakos tanárok szakmai felkészítésére az irodalom mint művészeti ág sajátosságainak megértése révén. A kurzus célja továbbá az irodalomelméleti fogalmak mélyebb elsajátítása, az irodalmi alkotások tudományos elemzésének készségszintű fejlesztése, valamint a történeti irodalmi folyamatok törvényszerűségeinek átfogó megértése.
A kurzus hozzájárulása a hallgatói kompetenciák fejlesztéséhez **Általános kompetenciák:** Az irodalmi folyamatok fejlődési tendenciáinak és sajátosságainak ismerete, beleértve az esztétikai elméleteket, módszereket, irányzatokat, stílusokat és műfajokat. Az irodalmi művek és szerzők alkotásainak eszmei és művészi tartalmának elemzése a kortárs irodalomtudomány követelményeinek megfelelően. Tudományos kutatások és irodalmi alkotások elemzése különböző szakirodalmi nézőpontok figyelembevételével, az irodalmi és nyelvészeti jelenségek összefüggéseinek felismerése. **Szakmai kompetenciák:** A kortárs irodalomkritika és irodalomtudomány aktuális kérdéseinek ismerete. Az irodalmi korok, nemzedékek, csoportok közötti történeti és kulturális kölcsönhatások törvényszerűségeinek megértése és elemzése.

Összefoglalásként elmondható, hogy sem a középiskolában, sem a felsőoktatásban nem szentelünk elegendő figyelmet saját régiónk irodalmának. Éppen ezért hiánypótló az a kezdeményezés is, amelynek keretén belül a kárpátaljai magyar irodalom képviselői – az idősebb és a fiatalabb generáció egyaránt – szervezett író-olvasó találkozókat, úgynevezett irodalmi karavánokat tartanak a megye különböző iskoláiban. Kitágították a kört, bevonták a kőrútjaikba a felsőoktatási intézményeket, valamint a járási könyvtárakat is. Így a diákok is és az esetleges olvasók is ízelítőt kaphatnak ezekből a programokból.

Az irodalom a szó művészete, elválaszthatatlan összetevője a nemzeti kultúrának. Nemcsak az őt életre hívó nemzet kulturális vívmányainak, szellemi értékeinek letéteményese, hanem a nép óriási szellemi energiájának hordozója, az örök emberi értékek átörökítője nemzedékről nemzedékre, azok ébren tartója az emberi lélekben, ezért felbecsülhetetlen jelentősége van a személyiségformálásban, a pozitív erkölcsi tulajdonságok kialakításában is. A szó művészetének eszközével segít alakítani, fejleszteni, gazdagítani az olvasó lelkivilágát, pozitív hatást gyakorol a tudatra és a tudatalattira, helyes mederbe tereli az erkölcsi-etikai potenciált, fejleszti az intellektust, az alkotóképességet, az esztétikai ízlést. Ezek a hatások nagymértékben fokozhatók, ha saját népünk gondolatain, véleményén, tehetségén keresztül kapunk belőle ízelítőt.

IRODALOM

1. Czine Mihály. Magyar irodalom Kárpátalján https://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/14732/1/tiszataj_1991_008_065-080.pdf
2. Debreceni Anikó: Integrált irodalom (magyar és világirodalom) Tankönyv az általános középfokú oktatási intézmények 5. osztálya számára. Lviv: Szvit Kiadó, 2018.
3. Debreceni Anikó: Integrált irodalom (magyar és világirodalom) Tankönyv az általános oktatási rendszerű tanintézetek 6. osztálya számára. Lviv: Szvit Kiadó, 2014.
4. Debreceni Anikó: Integrált irodalom (magyar és világirodalom) Tankönyv a magyar oktatási nyelvű általános középfokú tanintézetek 7. osztálya számára. Lviv: Szvit Kiadó, 2020.
5. Debreceni Anikó: Integrált irodalom (magyar és világirodalom) Tankönyv az általános oktatási rendszerű tanintézetek 8. osztálya számára. Lviv: Szvit Kiadó, 2016.
6. Debreceni Anikó: Integrált irodalom (magyar és világirodalom) Tankönyv az általános oktatási rendszerű tanintézetek 9. osztálya számára. Lviv: Szvit Kiadó, 2017.
7. Debreceni Anikó: Irodalom Tankönyv az általános oktatási rendszerű tanintézetek 10. osztálya számára. Lviv: Szvit Kiadó, 2010.
8. Debreceni Anikó: Irodalom Tankönyv az általános oktatási rendszerű tanintézetek 11. osztálya számára. Lviv: Szvit Kiadó, 2011.
9. Dupka György. Magyar irodalmi élet és írásbeliség Kárpátalján. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 2017.
10. Keresztyén Balázs: Irodalmi barangolások a Kárpátok alján. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 1993.
11. Kovács Vilmos–S. Benedek András. A kárpát-ukrajnai magyar irodalom. *A magyar irodalom története 1945–1975*, IV. A határon túli magyar irodalom. Budapest: Akadémiai Kiadó,1981–1990.
12. Zékány Krisztina. A kárpátaljai magyar irodalomról //Letteratura ungherese, letteratura ungheresi.Collano diretta da Cinzia Franchi e Balázs Fűzfa – Sovaria University Press, Szombathely–Padova, 2017. 115–127o. https://docplayer.it/130023038-Sangue-e-oro-collana-di-studi-ungheresi.html

13. Модельна навчальна програма «Інтегрований курс угорської та зарубіжної літератури. 5-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Браун Є.Л., Бардош Н.С., Зикань Х.І., Ковач П.П., Пердук І.Е., Гнатик-Рішко М.М.) 2021 https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Mod.navch.prohr.menshyn/Intehr.kurs.uhorskoyi.ta.zar.lit.5-9-kl.Braun.ta.in.14.07.pdf

14. Модельна навчальна програма « Угорська література 10-11 класи» для закладів загальної середньої освіти. https://osvita.ua/doc/files/news/598/59802/ugorska-literatura-dlya-zagalnoosvitnix-.pdf

15. Кафедральний каталог вибіркових навчальних дисциплін освітньо-професійної програми «Угорська мова і література (мова навчання фахових дисциплін – угорська)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта на 2022-2023 н.р. https://uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/72199

РОЗДІЛ 5
ЛІТЕРАТУРА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

УДК 821(73=161.2):398+82-121
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.14

ОБРАЗИ БОГИНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ ТА В ТВОРАХ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ

IMAGES OF GOODESSES IN UKRAINIAN FOLKLORE AND IN THE WORKS OF DOKIA HUMENNA

Тиховська О.М.,
orcid.org/0000-0003-4663-5960
доктор філологічних наук,
професор кафедри української літератури
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Бура І.О.,
orcid.org/0000-0002-6249-091X
старший викладач кафедри іноземних мов
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Мета статті – проаналізувати образи Берегині та Птахи-Слави в українських чарівних казках та міфах, здійснити типологічне зіставлення Богині-Матері в українському фольклорі з аналогічними образами світової міфології, простежити специфіку об'єктивації образів українських богинь (зокрема тих, що співвідносяться з архетипом Матері та із землею) у творах Докії Гуменної. Образи богинь в українській міфології є мало дослідженими, згадки про них знаходимо в казках, легендах, колядках, а також у літературних творах (зокрема, багато давніх українських вірувань відтворила у своїх романах, повістях та есе Докія Гуменна). Богині давньої української міфології особливі. Всі вони, за винятком одної – Мари/Марени, постають уособленням добра та світла, і жодна з них не містить у собі семантики жертви. Їх не зваблюють боги-чоловіки, не викрадають, не пригнічують, як це бачимо у фольклорі інших народів світу. Функції українських богинь різні. З погляду психоаналізу, всі вони є метафоричними проекціями Самості, позитивної Аніми або ж архетипу Матері. Таким чином, в образах світлих богинь-матерів (Берегині, Мокоші, Лади, Рожаниць) і дів (Слави, Лелі, Дани) утверджується потужна сила жінки, її здатність самостійно структурувати, планувати й впорядковувати власне життя і життя тих, хто перебуває поруч. Образи українських богинь, збережені у казках, легендах та бувальщинах співвідносяться з архетипом Аніми, ми бачимо їх взаємодію з героями-чоловіками. У казках вони постають як мудрі чарівні матері (відображають архетип доброї Матері) або ж як дивовижні дружини, завдяки яким відбувається метафорична ініціація головних героїв. У легендах та бувальщинах трансформовані образи богинь обертаються до нас своєю темною стороною і ми бачимо існування конфлікту між ними і тим чоловіком, який прагне/або ж уникає їх кохання. Тут об'єктивується негативний аспект архетипу Аніми. Починаючи з XII століття образи праукраїнських богинь трансформуються, втрачають свою сакральність та досконалість, їм починають бути властиві ненависть та зло. У творах Докії Гуменної усі праукраїнські богині (окрім Птахи-Слави) згадані, їх образи письменниця віднайшла в ритуалах та піснях. Особливою заслугою авторки є відкриття образу богині землі Гої.

Ключові слова: українська міфологія, богині, Берегиня, Птаха-Слава, Докія Гуменна, архетип матері, ініціація, чарівна казка, психоаналіз.

The purpose of the article is to analyze the images of Beregynia and Glory-Bird in Ukrainian fairy tales and myths, to carry out a typological comparison of the Mother-Goddess in Ukrainian folklore with similar images of world mythology, to trace the specificity of the objectification of the images of Ukrainian goddesses (in particular, those related to the archetype of the Mother and with the earth) in the works of Dokia Humenna. The images of goddesses in Ukrainian mythology are poorly researched, we find references to them in fairy tales, legends, and carols, as well as in literary works (in particular, many ancient Ukrainian beliefs were described by Dokia Humenna in her novels and essays). The goddesses of ancient Ukrainian mythology are special. All of them, except one – Mara/Marena, appear as the personification of goodness and light, and none of them contain the semantics of sacrifice. They are not seduced by male gods, they are not kidnapped, and they are not oppressed, as we see in the folklore of other peoples of the world. The functions of Ukrainian goddesses are different. From the perspective of psychoanalysis, they are all metaphorical projections of the Self, the positive Anima, or the Mother archetype. Thus, in the images of bright mother goddesses (Beregynia, Mokosha, Lada, Rozhanits) and virgins (Slava, Lelia, Dana), the wonderful power of a woman is confirmed, her ability to structure, plan and order her own life and the lives of those around her. The images of Ukrainian goddesses, preserved in fairy tales, legends, and folk tales, correspond to the archetype of Anima, and we see their interaction with male heroes. In fairy tales, they appear as wise magical mothers (representing the archetype of the good Mother) or as wonderful wives, thanks to whom the protagonists

are metaphorically initiated. In legends and old stories, the transformed images of goddesses turn to us with their dark side and we see the existence of a conflict between them and the man who seeks/or avoids their love. Here the negative aspect of the Anima archetype is objectified. Starting from the twelfth century, the images of proto-Ukrainian goddesses are transformed, and they lose their sacredness and perfection, hatred and evil begin to be characteristic of them. In the works of Dokia Humenna, all proto-Ukrainian goddesses (except Glory-Bird) are mentioned, the writer found their images in rituals and songs. A special merit of the author is the discovery of the image of the earth goddess Goya.

Key words: Ukrainian mythology, goddesses, Beregynia, Glory-Bird, Dokia Humenna, mother archetype, initiation, magical fairy tale, psychoanalysis.

Постановка проблеми. Образи богинь в українській міфології є мало дослідженими, згадки про них знаходимо в казках, легендах, колядках, а також у літературних творах (зокрема, багато давніх українських вірувань відтворила у своїх романах, повістях та есе Докія Гуменна). Богині давньої української міфології особливі. Всі вони, за винятком одної – Мари/Марени, постають уособленням добра та світла, і жодна з них не містить у собі семантики жертви. Їх не зваблюють боги-чоловіки, не викрадають, не пригнічують, як це бачимо у фольклорі інших народів світу. Функції українських богинь різні. З погляду психоаналізу, всі вони є метафоричними проекціями архетипів Самості, позитивної Аніми або ж архетипу Матері [14, с. 94–95]. З погляду психоаналізу, Аніма – це уособлення всіх проявів жіночого начала у психіці чоловіка, персоніфікована «фемінність» у несвідомому чоловіків [15, с. 30]. Самість – це регулюючий центр колективного несвідомого, уособлення вищої мудрості, божественного начала у психіці людини.

Образи українських богинь, збережені у казках, легендах та бувальщинах співвідносяться з архетипом Аніми, ми бачимо їх взаємодію з героями-чоловіками. В казках богині постають як мудрі чарівні матері (відображають архетип доброї Матері) або ж як дивовижні дружини, завдяки яким відбувається метафорична ініціація головних героїв. У легендах та бувальщинах трансформовані образи богинь обертаються до нас своєю темною стороною і ми бачимо існування конфлікту між ними і тим чоловіком, який прагне/або ж уникає їх кохання. Тут об'єктивується негативний аспект архетипу Аніми.

Починаючи з XII століття образи праукраїнських богинь трансформуються, втрачають свою сакральність та досконалість, їм починають бути властиві ненависть та зло. Вони стають амбівалентними божествами, напівбогинями, напівдемонами – мавками, русалками, повітрулями. Вбирають у себе проєкції і позитивної, і негативної Аніми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Образи українських язичницьких богинь у фольклорних та художніх творах є мало дослідженими. Уявлення українців-язичників про богів описали В. Войтович [1], Г. Лозко [9], митрополит Іларіон [6]. Образ богині Марени досліджувала О. Рижова [11]. Образ богині Мокоші крізь призму зв'язку з архетипом матері розглянула Ю. Сіденко [12]. М. Козлов, аналізуючи пантеон язичницьких богів за «Велесовою книгою», наголосив на образі богині Слави: «Матір Сва (Сва у санскриті означає самосущий) богиня вищого щабля – згадується у книзі більше двадцяти разів, майже у кожній частині, що красномовно свідчить про велику шану давніх слов'ян до цієї міфологічної істоти. Ця богиня являє собою священного птаха – інкарнацію Великої Матері, яка сягає своїм корінням в неолітичні глибини історії» [8, с. 20].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати образи Берегині та Птахи-Слави в українських чарівних казках та міфах, здійснити типологічне зіставлення Богині-Матері в українському фольклорі з аналогічними образами світової міфології, простежити специфіку об'єктивації образів українських богинь (зокрема тих, що співвідносяться з архетипом Матері та із землею) у творах Докії Гуменної.

Виклад основного матеріалу. Образи богинь у світовій міфології, і в українській зокрема, є давнішими, аніж образи богів. За спостереженням М.Хоуп, «уявлення про жіноче світотворче начало з'явилося швидше, ніж ідея творця-чоловіка» [17, с. 14]. У космогонічних міфах багатьох народів створенню світу передує хаос або первісні води (символ жіночого начала), які, з'єднавшись з вогнем, породжують Всесвіт. Земля теж асоціюється з жіночим началом, і саме з неї (з глини) у більшості світових міфів були створені люди.

Згадки про жіноче божество на Закарпатті, за спостереженням Ф. Потушняка, «закодовані у візерунках народних вишивок, які вказують на існування культу великої богині, якогось праприципу жіночості, землі у подобі «баби» [14, с. 94]. Культ давньої богині в українській міфології, на думку Г. Лозко, «розвивався від Дани до Мокоші, і від Мокоші до християнської Параскеви-П'ятниці, причому вони часто вшановувалися одночасно. Свята Параскева також опікувалася водою, рукоділлям, жіночими справами, її зображення ставили біля криниць» [9, с. 20].

Д. Гуменна у казці-есе «Благослови, Мати!» називає появу образу бога-творця (чоловіка) в народних уявленнях та міфах вторинним явищем, яке вкорінилося в культурну традицію в період: *Як тепер звично, й ніхто не дивується, що Творча Сила всесвіту – чоловік із розкішною сивою бородою, який сидить на троні у хмарах, так і в свій час нічого дивного не було, що всі явища природи, всі стихії, небо й земля — все це було жіночого роду. Сонце також перше, ніж стати „чоловіком", було „жінкою" (напр. у гетитів), а подекуди нею й зосталося, наприклад, у японців. Японський імператор-мікадо — внук жінки-сонця, ось чому він божественного походження, та й сам божество. Ріки, зрозуміло, теж були жінки-богині*» [2, с.31].

Д. Гуменна згадує шумерські міфи про створення богом Мардуком світу з тіла богині Тіамат, записи Геродота (500 років до н.е.) про домінування жіночих божеств в давньому грецькому пантеоні: «*Ось що кажуть скити* […], *коли їх запитали, які в них боги: „Табіті, богиню огнища і Господиню земель та води, звірів, птахів і риби, ми шануємо найбільш за всіх, а потім уже Папая, бога неба (Зевса)". У гетитів володар і цар діставав свою владу з рук верховного божества, Богині Матері, це вона благословляла його на царство.»* [2, с. 50].

У творах Докії Гуменної давні праукраїнські богині пов'язані з архетипом матері, з образом богині Берегині. Письменниця детально аналізує різдвяні, великодні, купальські, русальні календарні ритуали, виокремлюючи різні уособлення давньої богині. «*й тут з найдавніших часів шанують Велику Матір, як і десь там у Малій Азії. Тільки в давні часи (вони кажуть м а р и в н і , а ми скажемо палеолітичні) це була мати-звірина. Тепер вона прибрала образу жінки, як і бачимо на цьому екрані. Не без того, що з рогами…*» [4, с. 85].

Д. Гуменна виділила в українській фольклорній традиції образ богині Землі, і висунула гіпотезу, що вона могла мати назву Гоя (порівняймо з грецькою богинею Геєю). На думку письменниі, богиня Землі часто згадується в гаївках – весняних піснях та у весільних піснях коровайниць. У фольклорних текстах звучить звертання до Гої з проханням благословити й підтримати, водночас батьківський персонаж тут відсутній. А це свідчить про закорінення образу в період матріархату. «*У звертаннях до Гої впізнаємо звертання до богині Землі. Вона — Мати-Земля. Гою у давнину закликали жінки і дівчата (не чоловіки) у своїх магічно-обрядових діях. Іменем Гої названі магічні дії, скеровані на підсилення росту всілякого зілля, зерна – маємо на увазі весняні пісні гаївки. Гаївки це, іншими словами, Гоїні обряди, вони допомагають землі виконувати цикл росту, дозрівання, врожаю. Наприклад гаївка „Ой, так-так сіють мак …" Дівчата (юні жриці) докладно відтворюють рухами сіяння, ріст, збирання … І ці магічні дії належать винахідницям хліборобства, жінкам. І саме дівчатам: в тому є своя символіка»* [3, с. 226].

Дівчина – це метафоричний образ зерна, яке проросте (коли дівчина вийде заміж і народить дітей). Дівчата – с це метафоричні зернятка, що мають дати «людський урожай». Діє гомеопатична магія: подібне викликає подібне. У гаївках постає образ дівчини-колоска, відповідно матір'ю цієї дівчини є Богиня Землі. Колосок часто трапляється на трипільському посуді і в собі втілює Матір зерна, Богиню Землі.

Однак міфів і легенд про цю богиню Гою до нас не дійшло. На неї проектується архетип доброї Матері, матері-дарувальниці. Архетип Богині Землі асоціюється з відродженням життя, народженням нових щасливих поколінь, перемогою над смертю.

«Одну з персоніфікацій давньої богині – Мокошу (Мокош) – знаходимо у віруваннях, пов'язаних із днем п'ятниці» [14, с. 94]. За спостереженням Г. Лозко, Мокоша опікувалася різними видами діяльності жінок: «рукоділлям, прядінням, тканням та ін., їй приносили жертви у вигляді снопів льону, вишитих рушників. Мокоша, вірогідно, була близькою до Рожаниць (Дів Життя), покровителькою пологів, захисницею породіль. Тому в жінок віра й поклоніння Мокоші затрималися найдовше: навіть у XVI ст. попи зобов'язані були на сповіді запитати жінку, чи не ходила вона до Мокоші» [9, с. 18]. Мокоша сприймалася давніми українцями як богиня долі, покровителька пряль та повелителька вод земних та небесних: «За легендами, саме Мокоша пряла нитку життя, тому вона вважалася ще й покровителькою пряль. Ще однією функцією Мокоші було піклування про вологу: дощ, річки, струмки. Це й знайшло свій вияв у імені богині. Дослідники вважають, що воно походить від мокрий, мокнути» [9, с. 18]. Покровителькою водної стихії була й богиня Дана. На думку Г. Лозко, образ Мокоші «походить від ще давнішого культу води – богині Дани. […] ім'я Дана складається з двох частин: *да* (середземноморське «вода») і *на* («неня», «мати»), тобто воно означало Мати-Вода. Слово Дана уже в скіфо-сарматський період перестало бути ім'ям богині, а стало позначати просто річку» [9, с. 19].

Також у фольклорі українців опосередковано збереглося ім'я ще однієї язичницької богині, «котра колись вважалася покровителькою кохання, шлюбу та материнства, – Лади, на Закарпатті вона «згадується і сьогодні у весільних піснях – ладканях». А спогад про давню злу богиню Марену, Мару знаходимо в «слові «морити» в значенні таємничо замучити до смерті». Згодом уявлення про Мару в народних віруваннях Закарпаття трансформувалося й спроєктувалося на декілька демонологічних образів: відьму/босорканю, нічника, упиря, повітрулю, різні персоніфіковані образи хвороб» [14, с. 95].

Найстаровинніша богиня добра і захисту людини від усілякого зла – це Берегиня, на неї проєктується архетип Доброї Матері. Згідно з міфами, вона увібрала в себе роль культурного героя, оскільки навчила жінок шити, ткати, вишивати узори-обереги, білити будинки, пекти хліб. Берегиня асоціюється з оберегами, білим кольором, материнством, турботою про ближніх. Зараз архетип Берегині особливо актуалізувався. Під час війни – найперше завдання зберегти свою землю, родину, будинок від руйнування. Тому архетип Берегині виконує потужну психологічну функцію, пробуджуючи в несвідомому жінки енергію сили та впевненості, стає провідником до глибинної мудрості, сприяє прийняттю правильних рішень. Символічним образом Берегині є постать жінки з застережливо піднятими руками. Схематичне зображення Берегині трансформувалося в малюнок тризуба.

Згідно з уявленнями українців, Берегиня дбає про оселі людей, піклується про домашнє вогнище (символ родини), оберігає малих дітей від хвороб та інших злих сил, дбає про непорушність та вірність подружжя. Подружнє ложе колись покривалося ліжником, на якому вишивався орнамент у вигляді ромбів, які є символами родючості. Зображення Берегині часто зустрічається на писанках та рушниках. Чотирируку або шестируку Берегиню можна побачити на археологічних знахідках з епохи бронзи. Вона також асоціюється з Матір'ю-Землею, є дарителькою плодів, володіє таємницею життя і смерті. Згідно з міфом, Берегиня сприяє народженню людини вдруге після смерті (це вірування збереглося в українській казці «Мандрівничок»).

В міфі про Берегиню, записаному С. Плачиндою, чітко протиставляються Сварог і Берегиня (світлі боги, культурні герої) і Чорнобог та Мара (уособлення зла). Чорнобог і Мара породжують страшне, потужне військо велетенських ящурів – чорних панцирних потвор, котрі отримують завдання зруйнувати першу білу хатину, жорна, піч, знищити людей. Метафорично їх завданням є руйнування основ цивілізації. І подолати потвор здатна лише Берегиня. «*І коли загрозливо наблизилися ящури й мали ось-ось розчавити першу на Землі хатину, з неї вийшла Берегиня. Вся в білому вбранні з червоними вишитими на білому полотні «Стрілами Перуна» та «соколами». Богиня здійняла догори руки і ... чорне військо враз зупинилося, ніби заворожене білою красою. Тоді Берегиня сміливо рушила з піднятими руками на ящурів, і вони стали понуро відповзати. І йшла вперед богиня в білому сяйві своєму, і відкочувався назад чорний морок потвор. І тоді загнала Берегиня чорних ящурів у річку Рось. ..І Краса засяяла довкруж, і Берегиня була богинею Краси і захисницею її. І пішла по Землі слава про Берегиню як Захисницю Білої Хати*» [10, с. 105–106]. Згідно з міфом, саме Берегиня навчила українок робити біле полотно, вишивати узори-обереги, її зображення почали вирізьблювати на дверях та вікнах.

Берегиня асоціюється з білим кольором (вона вчить ткати біле полотно, у білий колір пофарбовані хатинки), який набуває значення бар'єру між світом людей та демонічних створінь, просвітлення, духовного відродження. Біле полотно, яке Берегиня дарує людям, стає потужним оберегом і відганяє «чорняків» – носіїв зла, дітей Чорнобога.

В українській казці «Мандрівничок» Берегиня постає в образі доброї чарівниці, яка знає секрет відродження життя – воскресіння птахів, тварин і людей. Їй належить функція чарівного помічника головного героя Іванка, чарівної могутньої богині-матері: вона допомагає йому вдало пройти різні випробування, наділяє його магічними здібностями, сприяє його фізичному і духовному переродженню (містичне дорослішання, метафоричне відображення психологічної ініціації хлопця). Але на початку казки чарівниця сама потребує підтримки, оскільки живе у дивному місті, де нема нічого живого. Вона знає, як повернути до міста життя, але їй потрібен помічник, який не має божественної природи.

Казка розпочинається з того, що юнак Іванко, в пошуках заробітку мандрує світом. Одного дня він «*вийшов на високу гору і дивиться, де б побачити село. І бачить: на однім боці гори стоїть місто, але страшне. Пішов. Приходить у місто, а тут і курки не видно. Нема від кого попросити їсти… Та йде далі. На дворах відчинені ворота. Зайшов він в один двір і бачить, що й у хижі відчинені двері навстіж. Заходить він до кухні, а там на столі стоять страви… й кухоль пива.*

Він не роздумував сів і почав їсти. Страву всю поїв, пиво випив» [7, с. 60]. Після цього з кімнати виходить бабуся, не сварить хлопця, а навпаки – питає, чи він вдосталь наївся, чи не голодний і пропонує йому ще інші наїдки. Хлопець з'їдає і ці страви, а тоді бабуся просить його про послугу: щоб він обійшов навколішки усе безлюдне місто. Хлопець виконує прохання бабусі й тричі обходить місто навколішки: за першим разом ожила домашня птиця у місті, за другим – тварини, за третім – з'явилися в місті люди. Після кожного обходу баба-чарівниця годує героя, і його сили відновлюються (магія чарівної їжі, яка наділяє героя надприродними силами). Мотив годування вказує на зв'язок баби-чарівниці з архетипом Матері (матері-годувальниці). Далі дізнаємося, що «*ота баба була цариця. Тільки вона в околиці лишилася жива, а другі всі покам'яніли, бо чорти ходили у місто. А Іванко всіх спокутував*»[7, с. 61].

Разом з іншими людьми до міста повертаються доньки баби-чарівниці: «*бабині три доньки залетіли до хати*» [7, с. 61]. Залетіли, а не зайшли, а це означає, що вони або птахи, або крилаті дівчата. Зовнішність їх у казці не описується. Однак звідси випливає, що крилатість властива бабі-чарівниці так само, як і її донькам. Як відомо, крила символізують духовність, є ознакою божественної природи героїні. Але володіння крилами та таємницею воскресіння всього живого не вичерпується магічна сила баби-чарівниці. Тепер цариця і покровителька всього живого у відродженому місті здійснює трансформацію здібностей Іванка. Вона, як Берегиня, прагне вберегти його від зла, смерті, різних ворогів, і тому дарує юнакові чарівний одяг, одягнувши який Іванко став непереможним і невразливим для будь-якої зброї. Цей мотив української казки має паралелі в міфології Стародавнього Єгипту: богиня Ісіда у вигляді пташки кружляє навколо маленького царевича, який лежить над магічним полум'ям, здобуваючи невразливість. У скандинавській міфології богиня Фрігг зробила невразливим майже для будь-якого предмету свого сина Бальдра (забула лише про омелу). Отже, захист дітям дарують богині, і баба-чарівниця у казці «Мандрівничок» діє подібним чином, це ще раз підтверджує доцільність трактувати її як переосмислений образ богині Берегині. Крім цього, баба-цариця дарує Іванкові джерело достатку (метафора рогу достатку), забезпечує йому можливість ситого і безтурботного життя магічним актом: «*плюнула йому в кишеню, щоб ніколи не був без грошей*». Після цього у цій кишені гроші ніколи не закінчувалися. Таким чином, через слину баби-чарівниці герой набуває здібностей, властивих їй самій. За законом контагіозної магії (закон зараження за Дж. Фрезером) Іванко отримує джерело невичерпного достатку, йому, як і богам, вже не треба дбати про хліб щоденний – їжі буде вдосталь завжди. Крім цього, баба-цариця подарувала Іванкові магічну зброю (шаблю і рушницю), які зробили його непереможним у бою. Таким чином, відбулося метафоричне посвячення героя у клас воїнів.

Бабу-царицю герой сприймає як добру матір-опікунку. І не дарма. Адже через деякий час вона стає причетною до його повторного народження. Завдяки їй Іванко воскресає з мертвих – народжується вдруге. Чарівний кінь привозить тіло порубаного на шматки хлопця, який загинув внаслідок віроломної зради його дружини-принцеси (котра змусила Іванка зняти з себе чарівний одяг і зробила його беззахисним; а поганин – коханець царівни – вбив юнака). Баба-цариця оживляє хлопця живою водою і наділяє його новими здібностями – він, використовуючи силу думки та слова, може перетворюватися на різних тварин, і тепер його вбити неможливо. Таке переродження героя в українських казках є різновидом метемпсихозу.

У наступну подорож Мандрівничок вирушає вже без коня, магічні здібності чарівної тварини вже героєві не потрібні, завдяки бабі-цариці хлопець здатен перебороти саму смерть, він володіє таємницею реінкарнації. Така метаморфоза сталася з героєм знову внаслідок контагіозної магії: баба-цариця плює йому в рот, і так він набуває вміння перетворюватися в будь-яку тварину чи рослину. І це останній подарунок казкової Берегині. Після цього головний герой успішно завершує свою метафоричну ініціацію і повертає собі дружину і царський трон.

У казках ми не знайдемо імен давніх українських богинь, однак їх характеристики яскраво виявляються в моделях поведінки деяких жіночих персонажів. Баба-чарівниця, героїня казки «Мандрівничок», тісно пов'язана з архетипом дому: вона володарка міста, будинку, вона – мати всіх людей, які тимчасово зникли, і саме вона знає, як їх повернути назад: знаходить того, хто здатен це зробити. Тут знову, як і у міфі про двох творців (Бога і Арідника, Бога і Сатанаїла), божественна істота знає, як створити світ / чи як відновити світ, але сама цього зробити не може. Вплинути на матеріальний світ має її помічник, у цій казці – це хлопець. Отже, бабуся-цариця – переосмислений образ богині-творця, і богині-охоронниці, господині, Берегині. Вона дбає про всіх мешканців зачарованого міста і про головного героя. На неї

проєктується архетип Матері – вона дарує життя (знає таємницю воскресіння мертвих – сприяє воскресінню жителів міста, а згодом і порубаного на шматки Іванка), вона годує людей їжею, яка допомагає здійснити неможливе/нездійсненне (скуштувавши наїдків баби-чарівниці, Іванко здатен тричі обійти навколішки місто й повернути життя мертвим).

Як зазначав К.-Г. Юнг, «місто – це символ матері; воно так само дбайливо оберігає своїх жителів, як жінка своїх дітей. Цілком зрозуміло, чому богині-матері Рея і Кібела завжди зображувались з короною на голові у формі міської вежі. Старий Заповіт звертається до міст, Єрусалиму, Вавилону та ін., як до жінок» [15, с. 141]. І таке міркування пояснює тісний взаємозв'язок між образом баби-цариці і містом, яке їй повністю підвладне. З погляду психоаналізу, мертве, зруйноване місто можна трактувати як метафоричний образ деструктивної фемінності, архетипу травмованої Матері.

Богинею-покровителькою воїнів в українській міфології є Птаха-Слава, одна з найголовніших і найдревніших божеств у наддніпрянських українців. З її зображенням на щитах українці за часів Київської Русі йшли в бій, вона захищала воїнів від стріл своїми золотими крилами. Птахи в міфології асоціюються з духовністю, з божеством, а золотий колір символізує просвітленість і зв'язок з Самістю. «Золото – символ усього вищого, вартого слави, символ «четвертого стану»» [14, с. 418]. Про богиню Славу згадано у Велесовій книзі, що сяє вона, як Сонце: «*Мати-Слава сяє до хмар, як сонце, віщуючи нам і перемоги, і загибель*» [13, с. 65]., «*Мати наша б'є крильми о боки свої, й обіч неї світлом вогонь. Пір'я її красиве, і кожне перо інше: червоне, синє, жовте чи срібне, золоте або біле. І сяє, наче осяйне сонце, творячи разом із ним кола та міняючись сімома красотами*» [13, с. 92].

Богиня Слава уявлялася у вигляді крилатої красуні у військових обладунках. Крилатість богині Слави асоціюється з духовністю: крилата жінка-богиня метафорично сприяє переродженню сили воїнів, відкриває їх прихований потенціал. Вона є персоніфікацією конструктивної, позитивної Аніми чоловіка, надихає його на мужні вчинки, подвиги та самопожертву, загартовує волю. Згідно з міфами, богиня Слава, подібно до Перуна та Дажбога, особисто брала участь у битвах: «*Роззирніться і побачите на чолі нас Матір-Птицю, славу нашу, яка й поведе до перемоги над ворогами. Це вона збирала своїх і тепер підтримує їх, красуючись попереду та заманюючи до піднебесної синяви*» [13, с. 81]. Богиня Слава показувала воїнам шлях при пересуванні небезпечними територіями. Доки Птаха-Слава співає та кружляє навколо воїнів, вони не знатимуть поразок. Після битви вогненна птаха повертається у Сваргу та співає там про подвиги людей. Інколи вона закликає на допомогу інших богів, якщо люди, про яких вона піклувалася, потрапляли у біду. Ще одне її ім'я Перуниця – подруга бога Перуна. *«Перуниця прилетіла до нас і подала нам ріг, наповнений живою водою, аби увічнити життя героїв наших»* [13, с. 64–65].

Згідно з «Велесовою книгою», богиня Слава віщує майбутнє тим, хто вміє почути її таємну мову. Вона знає все на світі: про Створення Світу, Неба і Землі, про Богів Прави, Духів і героїв, людей і звірів. Богиня Слава може пророкувати наслідки бою, підказувати війську, як краще здобути перемогу: «*Ми отримали двох ворогів на двох кінцях землі нашої. І наш воєвода Сегеня […] завагався, не знаючи, що йому діяти. Та в цей час прилетіла Мати і сказала, щоб спочатку йшов на гунів і розгромив їх, а вже тоді повертав свої сили на готів. Воєвода так і вчинив»* [13, с. 69].

Після битви Мати-Слава ходить по полю прекрасною дівою Магурою, збираючи полеглих. Вона торкається своїм золотим крилом полеглого воїна, цілує його в холодні вуста і підносить золотий кубок, повний Живої Води. Тоді Душа загиблого вирушає до Лук Сварожих, щоб поповнити Полк Перунів. У небесній Сварзі полеглий воїн вічно житиме й пам'ятатиме останній поцілунок Магури (богині Слави).

Деякі дослідники вказують на зв'язок богині Слави з архетипом Матері, трактують її як реінкарнацію образу Великої Матері-богині. За спостереженням М. Козлова, у «Велесовій книзі» богиня Слава «згадується в іпостасі Матері Сонця ("рано чи пізно наступить час останнього кінця, і ми будемо мати силу нашу у степу Матері Сонця" [II, 7з]) [8, с. 20–21]. Сонце – це світло, яке уособлюють сонячні боги Сварог, Дажбог, Ярило, Купало, Перун та Світовид, тобто Матір Слава у цьому випадку постає матір'ю світла та сонячних богів. Матір богів – Велика матір всього існуючого, вірогідно, очолювала слов'янський пантеон у часи неолітичного матріархату, але в період, до якого відносять «Велесову книгу», вже істотно втратила свої позиції. Вважаємо, що первісною богинею світла, матір'ю сонячних богів, все-таки була Берегиня. Згодом певні риси її образу спроєктувалися на богиню-Птаху/Славу.

Образ богині Слави, правда трансформований, можемо знайти в українських чарівних казках. Там вона постає жінкою-пташкою, чарівною дружиною головного героя і сприяє його розвитку, його психологічній ініціації.

Образ богині Слави можемо знайти в українських чарівних казках, які відображають подорож героя до Сонця (Діда-всевіда). Там герой знайомиться з матір'ю Сонця й завдяки її допомозі отримує відповіді на важливі запитання, а із самим Сонцем контактувати йому не можна. З погляду психоаналізу, Сонце – уособлення архетипу Самості, який не досяжний для людини протягом життя, тому підтримку чи звістку від цього архетипу людина отримує інтуїтивно, несвідомо, опосередковано.

У казці «Дідо-всевідо» посередником між хлопцем та персоніфікованим образом Самості постає мати Сонця, богиня-мати. Вона сприяє метафоричній ініціації юнака – допомагає йому виконати всі поставлені перед ним завдання: дістати три волоски Діда-всевіда, дізнатися, чому перевізник не може полишити своє ремесло, як оживити засохлу яблуньку, що родила молодильні яблука і як повернути молодильну воду в криницю. Такі дії казкової матері Сонця теж зближують її з образом богині Слави, яка, згідно з народними віруваннями українців, 1 вересня, з настанням півночі здійснювала ініціацію юнаків (відбувався перший посад хлопця на коня, пострижини). У казці так само уночі мати Сонця вириває три золоті волоски з голови свого сина, щоб допомогти похреснику; і це символізує просвітлення героя, його прилучення до сакральних знань (завдяки богині, матері Сонця, головний герой отримує часточку сили Діда-всевіда, стає сильнішим і здатним постояти за себе). «Метафоричною мовою казки мати Сонця «пряде» нитку життя героя: саме вона напророкувала хлопцеві, що він стане зятем царя, підмінила лист, в якому можновладець наказував вбити юнака, й зобов'язала царицю одружити його з принцесою» [15, с. 49].

У казці Сонце спочатку з'являється у вигляді старого дідуся – Діда-всевіда («*старий чоловік, білий, як молоко*» [5, с. 404]), який ввечері повертається до дому після мандрівки небом. У процесі своєї подорожі Дідо-всевідо старіє, а вранці прокидається молодим і знову летить на небо. Зовнішність його матері незмінна.

Образ матері Сонця й одночасно хрещеної матері головного героя є у «Казці про вугляра». Сюжет тут подібний: Коли юнакові виповнилося сімнадцять років, цар відіслав його зі смертним вироком до своєї дружини (щоб запобігти здійсненню пророцтва про одруження його доньки з цим хлопцем). Як і в казці «Дідо-всевідо», мати Сонця приходить йому на допомогу в ту мить, коли похресник найбільше цього потребує, коли йому загрожує смерть. Мати сонця описана досить лаконічно: «*…у білій одежі стоїть жінка, його маточка, котра його повивала, коли народився. А то була сонцева мати…*» [7, с. 127]. Білий колір одягу «вказує на святість хресної матері, на її божественну мудрість, підкреслює таємничу належність матері Сонця до іншої сфери буття, вказує на причетність до ритуалу хрещення» [, с. 50]. У цій казці описуються магічні дії, до яких вдається мати Сонця: поки хлопець спав на її фартусі, вона подула на текст листа, написаного царем, «*і все стерлося. І сама написала кров'ю з пальця*» [7, с. 127] інший текст, наказуючи королеві видати заміж доньку за цього хлопця. Наступного разу, як і в попередній казці, герой сам знаходить Сонцеву мати, коли вирушає на пошуки Діда-всевіда, щоб принести королю три волоски Сонця.

У «Казці про вугляра» детальніше описано місце проживання Сонця та його матері – це дрімучий ліс, посеред якого яскравий будиночок. Заходить Плавунчик «*у великі пустища. Раптом бачить у хащах дуже світла хата. Заходить до хати, а там сидить сонцева мати. Вона йому зраділа*» [7, с. 128]. У казках несвідоме часто постає в образі дрімучого лісу, одинокої скали або безкрайнього моря, а існуючі там антропоморфні персонажі виступають втіленням колективного аспекту несвідомого. Якщо мова йде про жіночі персонажі, виявляється материнський аспект несвідомого.

Гостювання героя в будинку Діда-всевіда та його матері символізує заглиблення героя у сферу несвідомого, де він вступає в контакт з доленосним аспектом Богині, материнської Аніми, і через її посередництво з власною Самістю (Дідом-всевідом).

Інший образ богині Слави бачимо у казці «Цариця Загадкова». Ця казка має в основі метафоричний сценарій ініціації чоловіка, а божественна Аніма (Слава) допомагає йому переродитися й стати сильнішим. Живе Цариця Загадкова в палаці на північній ніжці (отже, палац – це метафорична модель дивовижного птаха). Загадкова не має крил, але її домівка має орнітоморфну символіку. Палац цариці постійно обертався, й щоб зупинити його й увійти в середину хлопець «*доторкнувся пером голуба до північної лапки, палац одразу заскрипів, наче*

його загальмував хто, й перестав крутитися. Усі брами, що були довкола, – а їх було стільки, скільки в році днів, – нараз розчинилися, і з кожної вискочило десять озброєних вояків! Схопили незнайомця й повели до палацу!» [16, с. 153]. На нашу думку, хатинка цариці Загадкової є метафоричним образом часу, циклічності життя. Через дотик до неї пером птаха герой символічно зупиняє час і опиняється в іншій, «позачасовій» реальності – мовою психоаналізу, у сфері несвідомого. Знову ж таки засіб, який може зупинити палац (подобу птаха), це перо голуба. Як відомо з міфів, голуби – це птахи-деміурги, тому мають владу над усім сущим. Очевидно, згадка про силу таких міфологічних персонажів проявилася й у казці «Цариця Загадкова».

Ще однією особливістю, яка уподібню царицю Загадкову до образу богині Слави, є її влада над вояками (по десять воїнів виходять з 365 воріт її палацу) та золоте волосся: «*Вона сидить на троні – молода, прекрасна, золотоволоса*» [16, с. 153]. Загадкова також володіє магією передбачення майбутнього та таємницею воскресіння мертвих. Головний герой приносить їй дві пляшечки з мертвою і живою водою, і вона ніби випадково під час небажаного для неї весілля зі старим царем виливає мертву воду на хлопця, і він помирає: «*одна крапля бризнула на хлопця і той нараз помер*» [16, с. 155]. Метафорична смерть є логічним підсумком ініціації: герой помирає, щоб народитися вдруге сильнішим та могутнім. І цариця Загадкова сприяє його переродженню: вона бризнула на героя живою водою, і той ожив, але став у "*сто раз кращий і міцніший*" [16, с. 155]. Так, Цариця Загадкова, як богиня Птаха-Слава, сприяє переродженню воїна.

Висновки. Отже, образ богині-матері має багато облич в українській міфології. Це Берегиня, Лада, Рожаниці, Мокош, частково богиня Слава. Всі вони співвідносяться з архетипом Доброї Матері та позитивної Аніми. В образах цих богинь утверджується потужна сила жінки, її здатність самостійно структурувати, планувати й впорядковувати власне життя і життя тих, хто перебуває поруч. У міфах, легендах та казках закодована ідея розвитку особистості та суспільства. Матері-богині – баба-чарівниця («Мандрівничок») та матір Сонця («Казка про вугляра», «Дідо-всевідо») –сприяють ініціації героїв, постають посередницями між юнаками та їх досконалою проєкцією (образом Самості). В образах матерів-богинь можемо розкодувати давні уявлення українців про Берегиню та Птаху-Славу. Матері-богині (так само як Берегиня) одягнуті в білий одяг, здатні захистити своїх дітей (похресників) від зла, сприяють буквальному (оживлення в казці «Мандрівничок») або символічному (через здобуття золотих волосків Сонця), повторному народженню героїв. Риси крилатої богині Слави, покровительки воїнів, простежуються в образі цариці Загадкової (з однойменної казки): їй підвладний час, і хоч вона не має крил, але живе в палаці на півнячих ніжках, в котрому є стільки воріт, як днів у році (символ річного кола), з воріт виходять її піддані – вояки. Загадкова володіє таємницею життя і смерті: мертвою водою вбиває юнака, живою повертає до нової, кращої реальності. Різні іпостасі богині-матері постають у творах Д. Гуменної: Дана, Лада, Леля, а також богиня Гея (яка є водночас і богинею Землі), згадки про неї залишились в гаївках та у весільних піснях коровайниць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войтович В. Українське міфологієзнавство: Навч. посібн. для студентів вищих навч. закл. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2016. 240 с.

2. Гуменна Д. Благослови, Мати! Казка-есе. Нью-Йорк : Об'єднання Українських Письменників «СЛОВО», 1966. 282 с.

3. Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє. Розповідь про Трипілля. Нью-Йорк : Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1978. 384 с.

4. Гуменна Д. Небесний змій. Фантастична повість на тлі праісторії. Нью-Йорк : Науково-дослідне товариство української термінології, 1982. 272 с.

5. Дідо-всевідо: Закарпатські народні казки / запис текстів та впоряд. П. Лінтура. Ужгород : Карпати, 1969. 239 с.

6. Іларіон, митрополит (Іван Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія. Київ : Обереги, 1992. 424 с.

7. Закарпатські казки Андрія Калина / запис текстів і вступ. ст. П. Лінтура; упоряд. Г. Ігнатович. Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1955. 216 с.

8. Козлов М. Реконструкція слов'янського язичницького пантеону згідно із «Велесовою книгою». *Збірник наукових праць Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. Т. 5. Миколаїв. 2000. С.17–22.

9. Лозко Г. Українське язичництво. Київ : Український центр духовної культури, 1994. 92 с.

10. Плачинда С. Міфи і легенди Давньої України. Київ : ФОП Стебляк О.М., 2015. 304.

11. Рижова О. Форми прояву архетипу Великої Матері в образі богині Марени у давній культурі різних слов'янських народів (українців, білорусів, росіян, поляків). *Сіверянський літопис.* 2020. № 5. С. 25–35.

12. Сачко Д. Скіфська проблематика у творчості Докії Гуменної. *Scriptorium nostrum*. 2017. № 1 (7). С. 38–49.

13. Сіденко Ю. Особливості вияву архетипу Матері в міфології східних слов'ян. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 12: *Психологічні науки*. 2013. Вип. 40. С. 216–220.

14. Сушинський Б. Велесова книга предків. Київ: Арій, 2017. 240 с.

15. Тиховська О. Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект. Ужгород: Рік-У, 2021. 512 с.

16. Тиховська О. Українська народна чарівна казка: психоаналітичний аспект. Монографія. Видання друге, доповнене. Київ : Видавництво Ростислава Бурлаки, 2023. 416 с.

17. Три золоті слова: Закарпатські казки Василя Короловича / запис текстів та впорядкування П. Лінтура. Ужгород : Карпати, 1968. 239 с.

18. Hope Murry, Essential woman: her mystery, her power. London : Mandala, 1991. 240 p.

РОЗДІЛ 6
ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 393.1/.9(477.87)
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.15

A HALÁLHOZ, A HALOTTHOZ ÉS A TEMETÉSHEZ KAPCSOLÓDÓ HIEDELMEK TISZASALAMONBAN

BELIEFS RELATED TO DEATH, DEAD, AND BURIAL IN TISZASALAMON

Berta Eleonóra,
orcid.org/0009-0007-5526-3982
a filológiai tudományok kandidátusa, docens
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet
Magyar Filológiai Tanszék

In any society, an important place is occupied by knowledge, opinions, beliefs regarding the dead. A belief is a religious idea that does not belong to the articles of faith accepted by officially recognized churches or religious systems (superstition). From the point of view of one religion, the ideas of another religion can also be understood as beliefs. This is also the name given to the religious ideas, Cosmogony, precepts and prohibitions of the European (and Hungarian) peasantry that do not form a system. These peasant beliefs were made up of several components, some of them remnants of older pagan worldviews, others distorted from church articles of faith into beliefs [2, 544. o.].

In our culture, there are many phenomena and concepts that people generally do not like to mention or to talk about, and try not to think about. At the same time, such an event is constantly present in our life. Humanity is constantly confronted with this, and yet it is something that we want to avoid and deny at all costs. This is nothing but death.

People have different attitudes towards death. There is a certain perception that death is the last stage of life in this world, a natural consequence of that biological age. Still, many see death as cruelty, tragedy, the end. Some are afraid of it, others accept it, because they believe that this is the only truth on earth that applies to everyone. And the believer looks at the coming of death with a spirit, he dies with the conviction that after this, through the mercy of God, eternal life awaits him or her.

However, the acceptance of the fact of death does not exclude the existence of a natural instinct for life: fear, anxiety. The reason for this emotional state is, first of all, that characterizes a person who is confronted with the fact of death: the confrontation with the unknown, the interpretation of the inexplicable and incomprehensible.

Key words: belief, fear, death, tradition, burial.

У будь-якому суспільстві важливе місце займають знання, уявлення та вірування, пов'язані зі смертю. Віруванням називають релігійне уявлення, яке не входить до числа догматів, офіційно визнаних церквами або релігійними системами (забобони). З точки зору однієї релігії уявлення іншої також можуть бути сприйняті як вірування. Цей термін також використовується для позначення релігійних уявлень, космогонії, приписів і заборон європейського (зокрема угорського) селянства, які не утворюють системи. Ці народні вірування формувалися з різних компонентів: частина з них є залишками давніших язичницьких світоглядних систем, тоді як інші є спотвореними версіями церковних догматів [2, с. 544].

У нашій культурі існує багато явищ і понять, про які люди зазвичай не люблять згадувати, говорити або навіть думати. Водночас одне з таких явищ постійно присутнє в нашому житті. Людство невпинно стикається з ним і все ж прагне всіляко уникати і заперечувати його існування. Це явище – смерть.

Ставлення людей до смерті та зникнення життя є різним. Згідно з певними поглядами, смерть – це останній момент земного життя, його природний наслідок, який випливає з досягнення певного біологічного віку. Проте багато хто сприймає смерть як прояв жорстокості, трагедію, знищення, кінець існування. Деякі люди бояться її, інші приймають, оскільки вважають, що це єдина абсолютна істина на землі, яка стосується всіх без винятку. Віруюча людина ж розглядає смерть з духовної перспективи і помирає з переконанням, що після цього, з Божого милосердя, на неї чекає вічне життя.

Прийняття факту смерті, однак, не виключає існування природного інстинкту самозбереження, страху та тривоги. Основною причиною цього емоційного стану є протиставлення людини факту смерті: зіткнення з невідомим, необхідність осмислення непояснюваного та незбагненного.

Ключові слова: вірування, смерть, традиція, страх, поховання.

Bevezetés. Az emberi élet két legnagyobb fordulópontja – a születés és a halál – sok tekintetben párhuzamba állítható egymással. Igaz, hogy tudományosan igyekeznek megmagyarázni, bizonyítani a szakemberek honnan jöttünk és hova megyünk, mégis mindkettő kicsit felfoghatatlan számunkra. Születéskor ünnepeljük az új életet, az új jövevényt, de bizonyos szempontból a temetés is valamiféle ünnep, hiszen éppúgy, mint születéskor minden rokon, barát, ismerős ott van az utolsó „találkozáson".

Róheim Géza érdekes párhuzamot von közöttük. A pszichoanalízis már régen kiderítette és legújabban nagyobb nyomatékkal hangsúlyozta, hogy az egyén a születés pillanatában szerzi meg ezeket a filogenetikailag örökölt élményeket, a halott testéről leváló lélek prototípusa volna az anyáról leváló csecsemő [5, 155. o.]. Míg azonban az újszülött növekedését, fejlődését, a közösségben betöltött szerepét bárki megfigyelheti, addig a halottról leváló lélek útjáról semmit sem tudunk, csak találgatásaink vannak.

Ezért ilyen riasztó a halál fogalma és beállta minden esetben. A haldokló fél, hogy valami leszakad róla (ez a lélek), a társadalom, az élők világa megremeg, amikor valaki leszakad róla (a halott) [5, 156. o.].

Minden ember halálának beállta más és más, minden család fájdalma és megemlékezése a halottról különböző módon történik. A haldoklással, a halál beálltával, a temetéssel kapcsolatos szokásokat, valamint a hozzájuk kapcsolódó hiedelmeket mégsem egyes családok alakították, hanem éppúgy, mint a népi kultúra egyéb elemeit, annak a helységnek a lakossága, ahol a halál épp kiszakított egy embert ezen közösségből.

A szakirodalomról. A néprajztudomány kezdeteitől a kutatók igyekeztek feljegyezni és bemutatni a magyar paraszti társadalom halotti és temetkezési szokásait, a túlvilágra vonatkozó hiedelmeit. Ezek közül, a teljesség igénye nélkül, meg kell említenünk Keszi Kovács László *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*, Jung Károly *Az emberélet fordulói,* Ujváry Zoltán *Születéstől a halálig*, Balázs Lajos *Menj ki lelkem a testből…Elmúlás és temetkezés Csikszentdomonkoson* kiemelkedő munkáit.

Kárpátalja néprajza, azon belül a halotti és temetkezési szokások, a hiedelmek vizsgálata nagyon sokáig fehér folt volt a magyarság néprajzi térképén. A témával 1990-es évektől foglalkoznak behatóbban a következő kutatók: Czébely Lajos a viski reformátusok halottas szokásait tárgyaló írást jelentetett meg. Penckóferné Punykó Mária és Borsos Balázs 8 magyar falu temetőjének összegyűjtött anyagát tanulmányozta a *Sírversek a Szernye-mocsár környéki magyar falvak temetőiben* című munkájában. Beregardó, Makkosjánosi, Gát, Dercen, Fornos, Beregújfalu, Nagybereg és Kígyós településeken végezték a gyűjtést. P. Lator Ilona *Kimegy a lelke, marad a test* című munkájában Visknek a temetkezési szokásait és hiedelmeit mutatja be.

Kutatási módszerek alkalmazása. A néprajzkutatás nagyon sokáig megelégedett azzal, hogy a gyűjtők az adatközlők emlékezete, elbeszélése alapján összeállított változattal dolgozzanak. Azt jegyezték le, azt tekintették valós szokásnak ahelyett, hogy személyes részvétel alapján dokumentáltak volna.

A későbbiekben a néprajzkutatás különbséget tesz az adatközlőktől gyűjtött és a személyes megfigyelés által nyert anyag között. A már nem gyakorolt, csak az emlékezetben megőrzött szokások lejegyzésére a kikérdezés, az adatközlőkkel folytatott párbeszéd módszeréhez folyamodtam. Fontos kritérium az adatközlők helyes kiválasztása. Mivel az anyagot szülőfalumban gyűjtöttem, nem volt nehéz megtalálni a megfelelő adatközlőket. Mindannyian tősgyökeres helyi lakosok, akik ismerik a település szokás- és hiedelemvilágát, hagyományait.

Különböző korcsoportot kérdeztem meg, hogy a régi és a mai szokásokat is felkutassam, és az összehasonlításnál kiderüljön, mennyiben változtak az idő múlásával. Ebben az esetben kérdőíves módszert alkalmaztam, amelyet Kunt Ernő irányelvei alapján magam állítottam össze. A legidősebb adatközlőm 87 éves, a legfiatalabb 30. Így az általam gyűjtött szokások az 1940-as évektől 2000-ig éltek, illetve változtak az elmondottak szerint.

Célkitűzés. Szülőfalum Tiszasalamon. Évek óta gyűjtöm itt a halottkultusszal kapcsolatos hagyományokat. Az alábbiakban röviden vázolnám a halálhoz, a halotthoz, és temetkezési szokásaihoz fűződő hiedelmeket.

Az eredmények bemutatása. Két csoportot különítettem el: I. A halál bekövetkezése előtti szokásokhoz fűződő hiedelmek, II. A halál bekövetkezése utáni szokásokhoz fűződő hiedelmek.

I. A halál bekövetkezése előtti szokásokhoz fűződő hiedelmek

Haláljóslás

A falu hiedelemvilágában egész sor előjel tudatja az emberekkel a halál közelgő eljövetelét. A halál előjelei ugyan nem tartoznak szorosan a temetés szokáskörébe, mégis szükségesnek tartjuk velük foglalkozni, hisz szerves részei a halál körül kialakult sajátos kultúrkörnek, vagy ahogy Kunt Ernő fogalmaz, részei a magyar parasztság halálképének [1, 10. o.]. Ezeket a jeleket nem mindenki veszi észre, napjainkban pedig már akarattal nem figyelnek ezekre, pedig sokszor még azt is tudni lehetne belőlük, hogy ki fog meghalni. Tiszasalamonban a következő figyelmeztető, jeleket, intő eseményeket tekintik a halál elérkezésének.

Tárgyakkal kapcsolatos történések. Fénykép, festmény, tányér, tükör leesik a falról. Megkoccan az ablaküveg, megreccsen a bútor, a petróleumlámpa magától kialszik.

Álmok. Leggyakrabban maga a halál előtt lévő ember tudja meg álmából, hogy „eljött az ideje". Általánosan ismert, hogy az élők sorából a korábbi halottak hívjak el magukkal a „kiszemelt áldozatot". A halál előjelének tekintik még a következő álmokat: templomban énekelni, menyasszonyt látni, menyasszonyi ruhát felvenni, tükörbe nézni, meszelni, sáros vízben járni, foghúzás.

Állatok viselkedése. Nagy figyelmet fordítanak az ember leghűségesebb társának, a kutyának a viselkedésére. Ez talán azzal magyarázható, hogy a kutya a kezdetektől az emberrel él, minden rezdülését ismeri, még gazdája halálát is előre megérzi. Ezt vonítással jelzi. Ha a kutya ilyen hangot ad ki, akkor az utcában, a rokonságban, netalán a családban 2-3 napon belül meghal valaki.

Rosszat jelent, ha szól a kuvik. Ezt nálunk halálmadárnak is nevezik. Különösen rossz ómen, ha a kuvik a kéményre vagy a háztetőre száll és ott „szól". Ez egyértelműen halálesetre utal.

Haldoklás

A halál bekövetkezését előzi meg a haldoklás, az emberi élet végső tusája [3, 266. o.]. Azok mellett, akikről betegség, vagy öreg koruk következtében már a család is gondol haláluk közelségére, mindig van valaki a családból, a rokonságból. Minél több időt töltenek a haldokló mellett, annál inkább csökken félelmük a haláltól, fájdalmuk a szeretett ember elvesztése miatt. Egyre fontosabbá válik az odafigyelés a haldoklóra. Ennek több oka is van.

Egyik legfontosabb ok, hogy a másvilágra készülőt igyekeznek a legnagyobb szeretettel körbevenni. Amennyiben az magánál van, akkor figyelnek minden szavára, mert lehet, hogy kérésekkel fordul az ittmaradókhoz, amelyeket illik maradéktalanul teljesíteni. Ezek vonatkozhatnak a virrasztásra, a temetésre, az énekekre. Megmondhatják, hogy mibe öltöztessék őket, mit tegyenek mellé a koporsóba. Gyakran jótanácsokkal látják el a hozzátartozókat, amit ők majd sokáig emlegetnek. Minden szavukat igyekeznek megjegyezni, mert ezeket már szinte a másvilágról mondják.

A haldokláshoz is fűződnek hiedelmek, amelyeket azok mondtak el, akik már többször voltak haldokló mellett. Úgy tartják, hogy aki sokáig nem tud meghalni, annak *nagy bűne van, és az nyomja a lelkét*. Ilyenkor elhívják hozzá a papot, hogy imádkozzon mellette / érte. Amennyiben ez nem segít, akkor különféle babonákhoz folyamodnak a mellette levők. Kiveszik a feje alól a párnát, mert ha vízszintesen fekszik, akkor *hamarabb kiszakad belőle a lélek.*

Akinek haragosa van, addig *nem tud meghalni, míg bocsánatot nem kér tőle*. A tolvaj, a bűnös lélek is sokáig szenved, ha nem mondja el a vétkeit.

Vannak, akik addig nem tudnak eltávozni az élők sorából, amig számukra a legkedvesebb ember nincs mellette. Több olyan esetet is lejegyeztem, hogy amig gyereke, unokája haza nem ért, addig nem halt meg.

Az sem mindegy, hogy ki van a haldokló ágya mellett. Nem engedik a közelébe azt, aki nem tud uralkodni a fájdalmán, s hangos sírással marasztalja a földi életre, úgymond „visszasírja". Ezzel megnehezíti az e világból való távozását, meghosszabbítja a szenvedését.

Voltak olyanok is, akik kifejezetten egyedül akartak maradni a haldoklóval, mert a hiedelem szerint, annak utolsó pillanataiban üzenni lehetett a régebben meghaltaknak, ha a fülébe súgták az üzenetet.

Ha figyelembe vesszük, hogy a paraszti életmód minden szempontból és mindig a pragmatizmus útján haladt, akkor kérdésfeltevésünkre, hogy mégis miért figyeltek/ figyelnek az előjelekre, miért hittek/hisznek bennük, a választ Kunt Ernő szavaival fogalmazhatjuk meg: „Ha jól meggondoljuk, az álmokra s egyéb előjelekre vonatkozó hiedelmek, jóllehet irracionális tartalmúak, a hamis tudat fogalomkörébe tartoznak, mégis hasznosak a közösség számára, hiszen folyamatosan előkészítik az eseményre tagjaikat. Így igyekeznek megvédeni a közösséget a váratlanul bekövetkező elementáris veszteség bénító sokkjától." [1, 106. o.].

II. A halál bekövetkezése utáni szokásokhoz fűződő hiedelmek.

A halál bekövetkezése

A halál bekövetkezésekor nemcsak a halottal, az élettelen test felkészítésével, hanem ezzel egyidőben a halottasháznál is átalakítások történnek.

Az első dolog, amit meg kell tenni, hogy bezárják az ablakot, ahol a halott fekszik. Aztán letakarják a tükröt, a bútorok üveges részeit, a bekeretezett fényképeket. Erre azért van szükség, *hogy a halott meg ne lássa magát, vagy más meg ne lássa benne a halottat, nehogy megijedjen. Nem jó, ha a tükörben visszatükröződik a meghalt ember.*

Halottmosdatás

A fentebb említett teendők után következik a halott lemosása, mosdatása. A mosdatás langyos, szappanos vízzel történik. Régen cserépedényt használtak erre a célra, napjainkban lavórt. Az edénnyel kapcsolatban az adatközlők egybehangzó válasza az volt, hogy azt többé már nem használták.

A vizet, amiben a halottat mosták, olyan helyre öntik, ahol nem nagyon járnak, nehogy belelépjenek a kiöntött vízbe, mert akkor betegek lesznek.

A halottmosó kendőt sem használják többé: beteszik a koporsóba, elássák vagy elégetik.

Halottöltöztetés

A megmosdatott halottat ugyanazon személyek öltöztetik fel, a két művelet ugyanis összefügg. Itt már kevesebb hiedelemmel találkozunk. Egy hiedelem él ezzel kapcsolatban: a halottra adott ruhát, az öltöztetés megkönnyítése érdekében sem szabad felvágni hátul, mert azzal *elvágnák az útját a másvilágra.*

A megmosdatott, megborotvált, megfésült, felöltöztetett halott mellén keresztbe teszik a kezét. A jobbat felülre, a balt alulra. A jobb kezébe teszik a zsebkendőt és a pénzt. Adatközlőim elmondása szerint a pénzre azért van szükség, hogy *a Mennyország kapuján Szent Péternek tudjon fizetni, hogy beengedje a kapun*.

Koporsóbatétel

A halott családtagjai igyekeznek minél előbb koporsóba tenni az elhunytat. Adatközlőim meséltek olyan esetről, mely szerint idősebb ember előre elkészíttette magának a koporsóját, és a padláson tartotta.

A koporsó aljára gyaluforgácsot tesznek. Erre rakják a halott ruháit, hogy *ne feküdjön olyan alacsonyan*. Mások szerint azért, mert *azt már úgysem viseli többé senki, és mivel az övé volt, hát vigye oda is magával*. Párnát is tesznek a halott feje alá. Az viszont nem tollal, hanem gyaluforgáccsal van megtöltve, mert abba *nem esik olyan hamar bele a féreg.*

Ruháin kívül a koporsóba teszik azokat a kedves tárgyakat, amelyeket a megboldogult előszeretettel használt: pipa, óra, imakönyv, énekeskönyv, szemüveg stb. Sokszor nem kellett gondolkodni azon, hogy mi kerüljön mellé, mert azt a halott még életében meghagyta. Ha nem volt ilyen rendelkezés, akkor a családtagoknak nagy fejtörést okozott, hogy melyek legyenek ezek a tárgyak, nehogy valamit kifelejtsenek, vagy rosszul csináljanak, mert *a halott lelke majd visszatér számonkérni, kísérteni*.

Megtörtént, hogy egy család hozzátartozója koporsójából kifelejtette annak görbebotját. A temetést követő éjszaka egyik családtag azt álmodta, hogy az „elköltözött" hozzátartozó panaszkodott neki, hogy nem tud járni, mivel nincs nála a botja. A hiedelem szerint ilyenkor az a teendő, hogy azt a tárgyat, amit kér az elhunyt ki kell vinni a temetőbe és be kell temetni azt is a sírba. Ezzel megakadályozzák, elhárítják a halott lelkének visszajárását.

A halottal érintkezésbe került valamennyi tárgyhoz tilalmak és előírások fűződtek. Azt a ruhát, amelyben meghalt, családtagok közül nem használta senki; általában a szegényeknek adták. A szalmát, gyékényt stb. elásták, elégették; a szappant, halottmosó kendőt, fésűt, borotvát eldobták vagy a koporsóba tették.

Halottnézés

Mikor a falubeliek megtudták, hogy ki halt meg, akkor elmentek megnézni a halottat. A hozzátartozóknak részvétet nyilvánítottak. Az érkezőket nem ültették le, nem kínálták, nem marasztalták. Együtt sírnak a családtagokkal, csak szépet és jót mondanak az elhunytról, felajánlják segítségüket a temetési előkészületekhez. A halottnézéshez a következő hiedelmek fűződnek falumban.

Terhes nőnek nem szabad megnézni a halottat, mert a születendő gyermek „sárgaságot" kap.

Amennyiben a halott korához képest fiatalabbnak néz ki a koporsóban, ki vannak simulva a vonásai, mondhatni megszépült, akkor fiatalt, ha idősebbnek, akkor öreget visz el magával.

Úgy tartják, hogy aki fél a halottól annak meg kell fogni a megboldogult nagylábujját, és megszűnik a félelme. Ezzel kapcsolatban él a faluban egy történet. Egy gyerek félt megnézni a „terítőn" a nagyapját. Az idősek azt tanácsolták, hogy fogja meg a halott nagyapja nagylábujját. A gyerek, összeszedve minden bátorságát, nemcsak megfogta, hanem olyan erővel megrántotta azt, hogy a ravatalon fekvő test megmozdult. Emiatt hatalmas riadalom támadt a jelenlevők körében.

A koporsó lezárása

A koporsó lezárása az utolsó esemény, amely bent a házban történt. Ez kezdete a temetkezési szokássor fő eseményének: a halott házából való kivitelének s elföldelésének. Tulajdonképpen ezt a fő eseménysort szokták *temetés*nek nevezni [2, 345. o.]. Ezt a cselekményt a hiedelem szempontjából két fontos cselekmény előzte meg: a szemfedelet az arc fölött hosszirányban végighasították, hogy *lásson a másvilágon, ne legyen sötétben*. Elvágták a kötelet is, amivel eddig össze volt kötve a lába, hogy *ne akadályozza majd a halott mozgását a túlvilágon*.

Temetési menet

A halott temetőbe kísérése nyilvános esemény. A menetnek megvan a meghatározott rendje. Ehhez igazodniuk kell a gyászmenetben haladóknak, mert ez kifejezi az érzelmi kötődést a halotthoz és annak családjához.

Mikor a menet a temető kapujába ér, megállnak. Ha eddig járművön hozták a koporsót, akkor leveszik onnan és rudakra teszik, majd a temető kapuban énekelnek. A hiedelem szerint azért kell itt megállni a gyászmenetnek, mert *ilyenkor váltja le az „új halott" az előző elhunytat, aki eddig állt őrt a temető kapujában. A következő falubeli haláláig ő fog strázsálni.*

A temetési menetet nem illik a ház ellőtt állva „bámulni", legfeljebb meglesni. Aki mellett elhaladnak röviden megemlékezik az elhunytról, de legalább mond egy *Isten nyugosztalja, Nyugodjon békében* búcsúzó mondatot. Ha jármű jön szembe, akkor az félre húzódik, leállítja a motort és megvárja, amíg elhalad mellette a temetési menet.

Egy adatközlőm megemlítette, hogy létezik egy hiedelem mely szerint, ha lakodalmi menet gyászmenettel találkozik – ami egy községen belül szinte kizárt – *az ifjú pár egyik tagja hamarosan meghal*.

Temetés után

A faluban mindenki által ismert hiedelem, hogy a temetést követő éjszaka a halott lelke hazamegy, hogy megmosakodjon. Ezért a hozzátartozók abba a helyiségbe, ahol a ravatal volt lavórba vizet, mellé szappant, fésűt és kendőt készítenek elő. Itt a villanyt sem kapcsolják le.

Él Salamonban egy babona, miszerint minden halott „elvisz" maga után valakit. Vannak, akik ezt butaságnak tartják, de sokan hisznek benne, és igazukat két esettel is igyekeztek alátámasztani. Az egyik az, amikor a kicsapongó férj felesége az egész falu előtt hangoztatta, sőt megígérte, hogy ha ő hamarabb meghal, akkor bizony elviszi magával férje szeretőjét, mert nem fogja engedni, hogy boldogan éljenek. Miután eltemették a szóban forgó feleséget, másnap reggel harangoztak a faluban, ami újabb halálesetről adott hírt. Mindenki beleborzongott, amikor megtudták, hogy bizony az a nő halt meg, akinek meg volt ígérve, hogy „elviszik" a túlvilágra.

Közszájon forog egy másik hasonló jellegű történet. Egy férfi, aki nagy nőcsábász hírében állt, gyakran mondogatta, hogy halála után *minden utcából „elvisz" egy asszonyt, mert bizony ő még ott sem szeretne unatkozni*. A falubeliek mind a mai napig emlegetik, hogy bizony igy is történt. Az ominózus ferfi halálát követően egymás után öt asszony halt meg, és mindegyik másik utcában lakott.

Összegzés. A fentiekben bemutatott anyag természetesen nem tartalmazza szülőfalum teljes halotti és temetkezési szokásait. A hiedelmeket már csak az idős korosztály ismeri, és hisznek is bennük. A fiatalok szinte mindegyike butaságnak, nevetséges dolognak tartja a hiedelmeket, nem is érdeklődnek irántuk. Ezért is tartom fontosnak a kárpátaljai szokás- és hiedelemvilág anyagának felgyűjtését és feldolgozását minél több kutatóponton. Hatalmas veszteség lenne, ha az idős nemzedéktől nem vennénk át ezt az értékes szokásanyagot, népünk szellemi kultúrájának felbecsülhetetlen értékű kincseit.

IRODALOM

1. Kunt Ernő. Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Bp. 1987. 109 o.
2. Magyar Néprajz VII. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. 867 o.
3. Magyar Néprajzi Lexikon. II. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979. 776 o.
4. Palócok. Szerk. Bakó Ferenc. Eger. 1989. IV. kötet. 340 o.
5. Róheim Géza. Magyar néphit és népszokások. szeged: Universum Reprint, 1990. 320 o.
6. ÉLET A HALÁL UTÁN? Halállal kapcsolatos népszokások és hiedelmek URL: https://netfolk.blog.hu/2013/10/29/halallal_gyasszal_kapcsolatos_nepszokasok_es_hiedelmek

УДК 392.5 (=214.58)(477.87)
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.16

A SZŐLŐSVÉGARDÓI CIGÁNYSÁG LAKODALMI SZOKÁSAI

WEDDING CUSTOMS OF THE GYPSIES OF SZŐLŐSVÉGARDÓ

Nagy Natália,
orcid.org/0000-0002-2924-7889
a filológiai tudományok kandidátusa, docens,
Ungvári Nemzeti Egyetem
Ukrán–Magyar Oktatási-Tudományos Intézet Magyar Filológiai Tanszék

In this study, we provide an insight into the life-celebrating habit of a less researched ethnic group. Gypsy customs are unknown to many in the entire Hungarian-speaking area, as they form a closed community where strangers are rarely accepted. But their customs are valuable, unique and colorful. This applies especially to the specifics related to the choice of a partner and the wedding. A unique part of gypsy traditions are the customs of the groups living in Transcarpathia, as this part of the gypsy community, in addition to trying to preserve its own tradition, is in significant, everyday contact with Hungarians and Ukrainian customs, and the Romanian community also has a significant influence on the Roma of Szőlősvégardó. This interaction can be felt significantly in their use of language, but it also affects their habits. We can also state, however, that the Roma strongly adhere to their ancient customs, there are elements that they are bound by clear rules to keep and even enforce, and breaking them has significant consequences. This is especially true in the case of traditions related to choosing a partner and a wedding. Regardless of group or financial situation, great emphasis is placed on cleanliness and the preservation of individual ancient liturgical features. Of course, the financial situation significantly affects the choice of a partner, which is decided by the parents in the majority of cases, but their approval is definitely necessary. It is important that the parents of the girl, and especially the boy, support the choice, as this will also affect the future of the couple during their life together. In addition to the usual traditions, there are also modern ones, such as the gypsy post, which spreads information worldwide about the families in which beautiful girls have been raised. They even make a video for the bride, which is like a commercial. This clip is then sent to the various communities, and interested parties can begin bidding and matchmaking ceremonies. The girl's dowry is never discussed when looking for a match. They know it definitely exists. It can be a quilt, a pillow, a dress, or gold jewelry.

We can definitely state that the information brought to the surface during the research is colorful, unique, and contributes valuable data to romological research.

Key words: preservation of tradition, gypsyism, wedding, superstition, belief.

У дослідженні представлено уявлення про святкові звичаї недостатньо вивченої етнічної групи. Циганські традиції залишаються маловідомими для більшості населення угорськомовного регіону, оскільки ця спільнота є досить закритою і рідко приймає чужинців. Однак їхні звичаї мають значну культурну цінність, є унікальними та різноманітними. Насамперед це стосується особливостей, пов'язаних із вибором партнера та весільними традиціями.

Окрему частину ромських традицій складають звичаї груп, що проживають на Закарпатті. Ця частина ромської громади не лише прагне зберегти власну духовну спадщину, а й перебуває в тісному щоденному контакті з угорською та українською культурами. Крім того, роми із Севлюша (Виноградова) зазнають значного впливу румунської спільноти. Така взаємодія помітно впливає на їхню мовну практику та традиції.

Проте можна стверджувати, що роми значною мірою дотримуються своїх давніх звичаїв, і збереження деяких елементів їхньої культури регулюється чіткими правилами. Порушення останніх може спричинити серйозні наслідки, особливо в контексті традицій, пов'язаних із вибором партнера та весіллям. Незалежно від соціально-економічного статусу, велике значення надається чистоті та дотриманню певних архаїчних ритуальних елементів.

Безумовно, матеріальне становище відчутно впливає на вибір партнера, який у більшості випадків визначається батьками, але їхнє схвалення є необхідним. Важливо, щоб батьки нареченого, а особливо – батьки нареченої, підтримували цей вибір, адже це впливатиме на майбутню долю подружжя.

Окрім традиційних звичаїв, існують і сучасні практики, зокрема так звана «циганська пошта», завдяки якій інформація про дівчат-красунь швидко поширюється у різних громадах. Деякі родини навіть створюють відеоролики про наречену, котрі нагадують рекламні матеріали. Такі відео розсилаються в різні спільноти, після чого зацікавлені сторони можуть розпочати процес сватання та переговорів.

Цікаво, що в процесі пошуку нареченої майже ніколи не обговорюється питання приданого, адже його наявність вважається само собою зрозумілим. Приданим можуть бути ковдри, подушки, одяг або золоті прикраси.

Загалом, отримані в ході дослідження дані є цінними, унікальними та різнобарвними і роблять значний внесок у розвиток ромологічних студій.

Ключові слова: збереження традицій, ромська культура, весілля, забобони, вірування.

Bevezetés. A nemzeti kisebbségek megmaradása, a nemzeti identitás megőrzése szempontjából meghatározó, hogy a kulturális átörökítés megvalósul-e. A hagyományőrzés rendszeres és tudatos beépítése az életünkbe a szülőföldünk iránti szeretetet erősíti bennünk. Része lehet nem csak ünnepeinknek, de hétköznapjainknak is. A néprajz a kultúra tudománya, ideologikus volta, egyben gyakorlati orientáltsága

révén az élethez szükséges praktikus ismeretek tárháza. A hagyományok őrzése és gyakorlása a generációkon átívelő kapcsolatok erejét szimbolizálják. Szabályozottságuk, szertartásosságuk, folytonosságuk, kiszámíthatóságuk, tervezhetőségük biztonságot, stabilitást ad, s ezzel védett terepet biztosít az érzelmek kinyilvánításának. A hagyományok őrzése nem csak a családok, barátok kötelékeit erősíti, hanem a nemzethez, mint egy nagyobb közösséghez való tartozás hitvallása is. Hiszen a család, mint a társadalom legkisebb sejtje alkotja magát a társadalmat – a nemzetet. Az öröm, a vidámság és olykor a szomorúság közös vállalása összetartó erő. Emlékeket teremt a történései által, melyekre egy életen át emlékezni lehet. Kárpátalja igen gazdag hagyományokkal rendelkezik, hiszen különféle nemzetiségű emberek lakják, kiknek szokása kölcsönösen hat egymásra.

A lakodalmi szokások szakirodalmából. A lakodalom az élet egyik legnagyobb és legfontosabb fordulata, ezért minden nép életében, szokásaiban kiemelkedett és központi helye van. Tulajdonképpen két individuumhoz kapcsolódik, azok jövőjét segíti elő. [6, 239–264. o.] A közösség számára új rokoni csoportosulás lehetőségét, új családi összetételt; a rokonság, tágabb értelemben vett család számára számbeli, vagyoni és munkaerő-növekedést és az utódok létrehozásának a lehetőségét jelentette. Az egyén számára gyökeres változást hozott, amely nem csak a társadalomban elfoglalt helyét, de családi státuszát, munkakörét, ruházkodását, egész magatartását átrendezte, megváltoztatta, megszabta [4, 25–30. o.]. A nőrablástól a házasságkötésig című munkában olvashatjuk, hogy a házasságkötéshez kapcsolódó jogi néphagyományokat és szokásokat az elmúlt évszázadok során számos jogszabály, jogszokás és szokásnorma alakította. [7, 49–54. o.] Tátrai Zsuzsanna: Leányélet című írásában mindazok a népszokások megjelennek, amelyek a leányélet jellemzői, s leginkább izgalmas témái voltak: az öltözködés, az asszonyi munkák elsajátítása (szántóföldi, ház körüli egyaránt), szórakozás, udvaroltatás, de leginkább a férjhez menés, hiszen a hagyományos falusi társadalom furcsállva szemlélte a „vénlányokat". Az udvarlásnak, ismerkedésnek azonban megszabott ideje és rendje volt, néphagyományunk gazdag szokásrendszere, a hitélet számtalan formája, számos naiv praktika tanúskodik fontosságáról. Az idősebbek személyes visszaemlékezéseivel, s képanyaggal is kiegészülő kötet értékes olvasmánya lehet mindenkinek, akik a népélet iránt érdeklődnek [11, 82–91. o.]. Érdekes Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások című műve, melyben legények és a lányok avatásáról, az e köré csoportosuló szokásokról és rítusokról is olvashatunk. Figyelme kiterjedt a történeti Magyarország egész területére, a regionális, a táji és etnikai különbségekre, a szomszéd népek és távolabbi etnikumok jogi szokásaival vonható párhuzamokra [12, 247–248. o.].

A lakodalmi szokásokhoz rengeteg hiedelem fűződik. Bővebben ír erről Bacskai Béla Lakodalmas népszokások Kárpátalján című könyvében. Az író úgy vélekedik, hogy maga a lakodalmi szokás az ősi szellemkultusszal áll kapcsolatban. A szertartás minden jelenete arra irányul, hogy a lakodalmas háztól távol tartsák a szellemeket, vagy magukhoz édesgessék a jókat. Ilyen a tánc, a menyasszony éjfél utáni ruhacseréje, a menyasszonyi tánc körülállása, az, hogy a vőfély bottal jár, vigyáz a menyasszonyra. Erre utal a lárma, a hangoskodás is [1, 8–10. o.]. Számos érdekes kárpátaljai szokásról olvashatunk Espán Margaréta: Hagyományok, nemzeti értékek Kárpátalján c. munkájából [3, 450 o.].

A cigányszokásokkal ezzel szemben kevés szakirodalom foglalkozik. A megjelentek azonban nagyfokú részletességre törekednek, feltárják a cigány szokásokat és hagyományokat, és összefoglalják azok lényegét. A Rózsavölgyi Adél által szerkesztett kötetben a magyarországi cigányság kultúrájáról, annak sajátos vonásairól informálódhatunk [1, 18–19. o.]. Babonákkal, hiedelmekkel több szerző is foglalkozik írásaiban [5, 186 o.; 9, 159 o.]. A kárpátaljai roma hagyományokkal talán még ennél is kevesebben. A cikk szerzőjének jelent meg hasonló tanulmánya, mely a beregszászi cigányok emberi élet fordulóihoz kapcsolódik [8, 14–18. o.], mivel társadalmilag és egzisztenciai szempontból a szőlősvégardói romák más csoporthoz tartoznak, hagyományaik jelentősen eltérőek a beregszásziakétól.

A kutatás célja, módszere, a gyűjtés helye. A szőlősvégardói cigányság lakodalommal kapcsolatos hagyományai felkutatása több szempontból is aktuális, hiszen a régi hagyományok kihalófélben vannak, sokat már el is felejtettek, teljesen újak befolyásolják a közösség mindennapjait.

A kutatást empirikus módszerrel történt, adatközlők segítségével. Különböző korú és nemű adatközlőkkel történő interjúk során alakult ki a jelenlegi információ.

Két etnikai csoport – ukránok és romák – évszázadok óta él Szőlősvégardó faluban. Annak ellenére, hogy a roma közösség a tizennyolcadik század óta él a faluban, nem veszítette el identitását, megőrizte eredeti hagyományait a mindennapi életben és a társadalmi kapcsolatokban.

Meg kell jegyezni, hogy a régióban csak két roma településen élnek Kelderar romák – Királyházán és Szőlősvégardóban. A falunkat ma is a régi módon hívjuk egymás között – Ardiv. Ezt a nevet még azelőtt viselte, hogy Kárpátalja 1945-ben csatla-

kozott Ukrajnához. A romák hitükből és hagyományaikból adódóan ma is elkülönülten élnek a vidéki közösségtől. Ugyanakkor Kárpátalja a szőlősvégardói romák szülőföldje.

Szőlősvégardó egyike Kárpátalja számos falujának, ahol több mint háromszáz éve élnek romák. Az akkoriban cigányoknak nevezett romák első említése Ardovets (régi nevén Ardiv) faluban 1726-ban jelenik meg. Erről több dokumentumot is találunk a Kárpátaljai Állami Levéltárban. 1779-ben még csak két roma család élt a faluban. Az akkori történeti dokumentumokból ismeretes, hogy a romák fő foglalkozása a kovácsmesterség (modern szerszámok feldolgozása, gyártása), *a kisebb-nagyobb állatok számára kolomp készítése, valamint a fémeszközök javítása volt* – mondta el K.J. adatközlő.

A falu régi lakói szerint a romatelep a mostanitól eltérő helyen, a falu alsó végén, a Tiglyarnya nevű területen volt. Ennek oka, hogy a 19. század végén és a 20. század elején a romák bizonyos szempontból megváltoztatták foglalkozási körüket, egyesek továbbra is vályogból készített építőelemeket hoztak létre, mások teljes értékű építőipari égetett téglákat készítettek. Ebben az időszakban kezdődött az építkezés fellendülése a régióban. Két- és háromemeletes épületeket kezdtek építeni, ahol csak égetett téglákat használtak, nem vályogot.

De a terület, ahol a téglákat égették, lakhatatlanná vált, mivel számos gödör torzította el, ahonnan az agyagot vették, valamint ahol a tüzelő kemencék voltak.

K. J. adatközlő elmondása szerint, a 20. század elején egy értékes pipa áráért (így hívták az Ausztria-Magyarország korában készült pipát) a romák földet vásároltak Vantyukha paraszttól a falu felső részén és ott telepedtek le. Több család foglalkozott kovácsággal, bádogossággal (fémeszközök javításával), egyes mezőgazdasági ingatlanok gyártásával, javításával. Körbejárták a falvakat, termékeket árultak vagy mezőgazdasági termékekre cseréltek. Mások tekercset (égetetlen téglát) készítettek a lakosok számára.

A második világháború és a háború utáni időszak nemcsak a faluban, hanem az egész térségben is élesen rontotta a romák életét. Számos ipari áru jelent meg, melyek kiszorították a romák által készített kézműves termékeket.

1954-ben többen Kazahsztánba költöztek. Az úgynevezett szűz- és parlagterületek fejlesztésének ürügyén 1957 tavaszán a kárpátaljai romákat is oda küldték. "Liftjegyeket" kaptak, ami azt jelentett, hogy bizonyos pénzt az utazáshoz. Csak egy nagy roma család – Stari Natsii maradt a faluban. Nagy Forkosh családtagjai nem voltak kalandvágyók, a faluban maradtak. A kitelepültek élete nagyon nehéz volt, éheztek, télen fáztak, télre a vének úgy döntöttek, hogy minden románnak haza kell térnie Szőlősvégardóba. A visszatérést követő első évek nagyon nehezek voltak a romák számára. A tél folyamán érkeztek, egykori lakóhelyük romokban hevert. Dögökben, ideiglenes sátrakban éltek, és éheztek.

Azért maradtak életben, mert a férfiak hagyományos roma termékeket készítettek eladásra vagy cserére. Tetőfedéssel és edénykészítéssel foglalkoztak. A hagyományos roma "varrás és forrasztás" technikával ónból különféle kenyérsütési formákat készítettek. Ugyanakkor Kárpátalja különböző régióihoz különböző formákat és méreteket kínáltak. A magyarok számára téglalap alakúakat kínáltak. A román lakosság számára – trapéz alakú. Kosárfonással is foglalkoztak, az egyszerű mindennapitól egészen az ünnepi alkalmakkor használt kosarakig.

A termékek értékesítésében a konfliktusok elkerülése érdekében, felosztották a területeket. A szőlősvégardói romák a falutól nyugatra fekvő településeken árulták termékeiket.

A romák készítették, kukoricatermesztő lakóknak azokat az eszközöket, melyek segítettek lefejteni a szemeket. Ez egy speciális munkaeszköz volt, melyet néhol még ma is használnak. Bőrből és éles szegecsekből készült, melyet minden megrendelő kezére szabtak, hogy jól illeszkedjen hozzá, és kényelmes legyen a munkafolyamat. A szemölcsök speciális vasfajtákból készültek, és bőrövhöz erősítették. Éles fogaik voltak, minden ember tenyeréhez egyénileg illeszthetőek voltak.

Mindezeken túl a legelterjedtebb mesterség, mely a szőlősvégardói romák nevéhez köthető, a kovácsmesterség. Szinte minden faluban volt egy roma kovács, aki talált magának munkát. Ide tartozik a mezőgazdasági eszközök gyártása: lapátok, kapák, gereblyék, boronák, a kocsikhoz szükséges fém alkatrészek. A kovácsműhely felszerelése drága volt, így a családban a férfi vonalon keresztül öröklődött. A munkához különféle kalapácsokat, fogókat, kovácsfújtatókat használtak a tűz fújására a kovácsba, valamint speciális ollót.

Egy kovácskemencét, a termékek temperáló konténereit építették. Egészen a közelmúltig nagy kereslet volt a roma kovácsok munkája, minden faluban volt kovácsműhely, ahol romák dolgoztak. Mára azonban a roma kovácsok termékei felváltották a gyári eszközök. Sajnos mára már szinte alig maradt hivatásos kovács a kárpátaljai romák között.

A másik megélhetésük a romák által készített kályhák, az úgynevezett sarkantyúk, melyek keresettek voltak a kevésbé gazdag parasztok körében. Többféle változat is létezett – a téglalap alakúaktól, amelyek felülete tésztafőzéshez és sütéshez, a kerek, kis lábasokig. Jelentős a kereslet volt a "cigánysarkantyúk"

(fát használó kis kályhák) iránt a helyi lakosság körében. A Hrubka, mert így nevezték, jól fogyott, különösen a vidéki területeken. Ez lehetővé tette néhány családnak, hogy pénzt takarítson meg. Ekkortól számítják a térség roma lakosságának meggazdagodását.

Az 1960-as évek közepén egy újfajta gazdasági tevékenység terjedt el a lakosság körében: a korai zöldségek palántáinak termesztése üvegházakban. Először a kerti palántákat üvegházakban termesztették, majd nyílt terepen ültették. Január közepén kezdődtek a munkálatok: vetőmag előkészítés, vetés, palántanevelés. Az ilyen kis kályhákra pontosan az üvegházak fűtésére volt szükség. A vállalkozó kedvű roma családok ezt kihasználták, kielégítették a helyi gazdák termékeik iránti igényét. Mindenki számára kölcsönös és nyereséges árucsere zajlott.

Eleinte a szőlősvégardói romák szekereken szállították áruikat, később személygépkocsikra cserélték, melyeket gyakran „vaslovaknak" neveztek. Napjainkban is keresettek a helyi roma kézművesek termékei, hiszen még a háborús övezetekbe is szállítanak a roma "burzsoák" kályháiból.

Az idő múlásával a roma lakosoknak a Partizán utcán kívül más helyeken is adtak telkeket. Így jelentek meg új utcák: Kashtanova, Vatutina, Tabirna, Kyivska, Nova. A romák lakóhelyén mára összesen 96 ház épült. Az elmúlt években egyfajta baby boom alakult ki a roma lakosság körében. A roma családok sokgyermekesek, ami bizonyos problémákat okoz a fiatalabb generáció számára. A gyerekek saját családot is létrehoznak, elkülönülve a szüleiktől. Javában zajlik a telekvásárlás az utcában új romatelepek építésére

A roma gyerekek iskolai oktatása mindig is problémás kérdés volt. Valamikor Kutlan tanár, tudván, hogy a roma házakban nincs óra, hogy a gyerekeket időben iskolába vigyék, fegyvert sütött el, ezzel jelezte az oktatás kezdetét. Később a romák egy külön kis iskolaépületben tanultak, amely a tábor mellett volt. A gyerekek egy kis része a falusi iskolába járt. Jelenleg több mint háromezer fő és Szőlősvégardóban.

A cigány lakodalmi szokások Szőlősvégardóban. Az ismerkedés és a leánykérés. Az emberi élet második nagy fordulója a lakodalom. A legtöbb nemzetnél ehhez az életfordulóhoz jelentős hagyományok kötődnek. Így van ez a szőlősvégardói romáknál is. Meglehetősen szigorú szokások uralkodnak a cigány családokban, és ez a házasságra fokozottan vonatkozik. Talán a cigányok őrizték meg leginkább saját szokásaikat a többi nép közül. Jellemző azonban az is, hogy asszimilálódva az ukrán, a magyar és az orosz lakossággal, átvették a helyi lakosság néhány szokását. Tehát az ukrán és orosz cigányok esküvői szertartásában szláv elemek vannak.

A párkeresés még mindig a házasság előtti folyamat. A cigány fiataloknak nem szokás szórakozóhelyeken szórakozni, randevúzni. A hajadon lányoknak nincs különösebb kötelezettségük, de szüleik figyelemmel kísérik viselkedésüket. Régen vásárokon találkoztak a fiatalok, ahol cigánytáborok gyűltek össze. *Ebben az időben nem lehetett mutatni, ha tetszett a fiú, egyedül meg tilos volt vele menni, sétálni, találkozni. Ha a pár találkozott, súlyos volt a büntetés. De megmondom, sokszor nem is a fiú választotta a menyasszonyt, hanem a szülők választottak helyettük.*

Manapság a fiatalok a rokonok esküvőjén vagy más ünnepségeken találkoznak. A szülők ma többet tanácsolnak, mint amennyit parancsolnak. És ez érthető, mert minden apa vagy anya azt akarja, hogy a család, amellyel kapcsolatba kell lépnie, tisztességes, tiszteletreméltó és még jobb – gazdag legyen. Az udvarlás mindig egy bizonyos rituálét követ. A fiú szülei és rokonai a menyasszony házához jönnek, ketten párkeresők, vagyis minden tárgyalás a lány szüleivel zajlik. A menyasszony, ha tud érkezésükről, nem megy ki hozzájuk, amíg nem hívják. A lány apja nem adja azonnal beleegyezését, mondván, gondolkodnia kell, lánya még fiatal. De egy ilyen válasz beleegyezést jelent. Párkeresés közben persze alkudnak, de tréfásan. Ha a vőlegény családja nem gazdag, de a lány apja feleségül akarja adni a lányát, ő maga adja a párkereső váltságdíjának egy részét. Amikor a lány apja végül igent mond az udvarlóknak, felhívják a menyasszonyt, hogy beleegyezését kérjékA megszokott hagyományok mellett modernek is vannak, ilyen a cigányposta, amely világszerte terjeszti az információkat arról, hogy mely családokban nevelkedtek már szép lányok. Sőt még videót is csinálnak a menyasszonynak, ami olyan, mint egy reklámfilm. Majd ezt a klipet elküldik a különböző közösségeknek, és az érdeklődők elkezdhetik a licitálást és a párkereső ceremóniát. A párkeresésnél soha nem esik szó a lány hozományáról. Tudják, hogy biztosan létezik. Lehet ez paplan, párna, ruha, arany ékszer.

A lakodalom. A cigányok elég korán házasodnak. Ez egyrészt a szokásoknak köszönhető, másrészt annak, hogy egy fiatalabb lány gyorsabban megszokja az új családot. Gyakran előfordul, hogy a cigány családban már csecsemő korában férjhez adják, elígérik a lányt—meséli egyik adatközlőm. A szülők megegyeznek abban, hogy a házassági életkort elért gyermekek megünnepeljék az esküvőt. Régen olyan is történt, hogy a feleségül adtak egy lányt, amikor az 10 éves volt, és ha a szülei beleegyeztek, akkor a vőlegény családja elvitte a házába. A lány 13–15 éves koráig élt az új családdal, majd ezután rendezték az esküvőt. Ez manapság már nem divat

Napjainkban a legtöbb esetben a vőlegény 16–18 éves az esküvő idején. A házasságnak is megvannak, megvoltak a szabályai. Különböző etnikai csoportok képviselői között létrejöhet házasság, de a szőlősvégardói cigányok nem házasodnak külföldiekkel. A menyasszony kiválasztásakor figyelmet fordítanak származására (vagyis szülei hírnevére és gazdagságára), szépségére, üzleti tulajdonságaira. A szőlősvégardói cigányoknál régmúltig visszanyúló hagyomány, hogy váltságdíjat fizetnek a menyasszonyért. Ez a családja iránti tisztelet jele, valamint ezzel azt akarják kifizetni, hogy a család egy munkáskézzel kevesebb lett. A váltságdíj mértéke attól függ, hogy a vőlegény családja mennyire tehetős. A váltságdíjat gyakran aranyban fizették ki. Még a 20. század elején is ötven-háromszáz aranyrubel volt

Azért, hogy megkönnyítsék a lány életét az új családban, a váltságdíj egy részét a fiatal ajándékba kapta. Manapság a teljes összegét visszajárják. Sok olyan információ jut el a külvilághoz, hogy a cigányoknál elrabolják a feleségnek valót. Ez abból ered, hogy a mai napig él az a hagyomány, hogy a menyasszony szülei váltságdíjat „követelnek” a lányukért.

Menyasszonycserére is sor kerülhet, például a szülők feleségül adják a lányukat, és feleségül vehették a férje nővérét fiuknak. Az ilyen menyasszonycserék során gyakran nem volt szükség váltságdíjra, ami mindkét család számára nagyon előnyös volt.

Ha a fiúnak nincs elég pénze az esküvőre vagy a váltságdíjra, elrabolhatja a lányt. De az elrablás oka lehet az is, hogy a szülők nem adnak engedélyt a házasságkötésre. *A szomszéd lányt igen akarta a Miska, aki egy szegény cigányfiú volt. Szerették is egymást, de a Zsuzsi anyja a világért se akarta neki adni, mert „csóró” volt. Azt mondta, így a lánya nehezen fog élni, és ő nem erre nevelte.”*

Ha a fiataloknak sikerül akadály nélkül megszökniük, egy ideig együtt élnek, de aztán visszatérnek a táborba, ahol férjnek és feleségnek fogadják őket. De volt olyan is, amikor a menyasszonyt és a vőlegényt utolérték, és komoly verekedés lett belőle.

A cigány esküvőket mindig nyáron tartják. Minden esküvői költséget a vőlegény családja fizet. Az esküvőre szánt pénzt a fiú születésnapjától kezdik megtakarítani.

Az esküvőre való felkészülés a váltságdíj kifizetése után kezdődik. Szó szerint egy nappal az ünnep előtt a menyasszonynak fehér ruhát vesznek, de elviszik a vőlegény házába. A szőlősvégardói cigányok ritkán kötnek házasságot az anyakönyvi hivatalban.

Ha megteszik, akkor csak igazi cigányesküvő után, hogy a fiatalok megkapják a társadalom törvényes jogait. Ám az állam által hivatalosan bejegyzett házasságot a cigányok nem tekintik legálisnak a rítusuk szerint megtartott esküvő nélkül. Ezért hiszik, hogy az esküvő a legfontosabb esemény az *életben*. A cigány esküvő kicsit olyan, mint egy színházi előadás és minden szokás és szertartás betartása.

A készülődés a lakodalom előtti héten kezdődik. A hagyomány szerint házi kenyeret sütnek, *de csak az az asszony, csakis asszony sütheti a kenyeret, aki boldog házasságban él.*

A szőlősvégardói cigányok ortodoxok. Az 1800-as években, nem volt kötelező az esküvő, de most a manapság már igen. Valamelyik formája legalább. Már reggeltől elkezdenek szórakozni, enni és inni. Egyszerre két esküvőt is ünnepelnek egyszerre – az egyiket a vőlegénynél, a másikat a menyasszonynál. Mindkét házat vörös zászlók díszítik. A vendégeket ugyanilyen színű szalagokkal vagy virágokkal is díszítik. Általában a piros az esküvői szín.

A menyasszony tisztaságát szimbolizálja. A menyasszony tisztasága az esküvő feltétele, ha a lány nem tartotta meg, nagy szégyen lesz az egész családra, és a házasság nem tekinthető hivatalosnak.

Minden a menyasszony házában kezdődik. A meghívott zenészek hagyományos cigánydalokat játszanak, a lánynak pedig otthonról menyasszonyi ruhát hoznak. A menyasszony felveszi, és kimegy táncolni a vendégekkel. Miután az összes vendég táncolt vele, a vőlegény egyik rokona elviszi a lányt leendő férjéhez.

Az esküvői asztalt már megterítették, ahol a fiatalok együtt ülnek, a vendégek pedig különböző asztaloknál. A cigány közösségben a férfiak szabadon dönthetnek arról, hogy meg akarják-e tartani szüzességüket a házasságig vagy sem, így bármi legyen is a személyes döntésük, azt tiszteletben tartják. Ez nem vonatkozik a nőkre, akik nem házasodhatnak meg, nem szüzek.

Ezt le kell ellenőrizni, sőt be kell mutatni. A család idősebb asszonyai a hálószobába viszik a menyasszonyt, és megnézik, hogy szűz-e vagy sem. A szüzesség elvesztése zárt ajtók mögötttörténik. Egyik adatközlőm elmesélte, hogy régen, ekkor vesztette el a lány a szüzességét, hiszen úgy nézték meg, hogy megvolt-e. A vőlegény jelen sincs. Utána a vendégeknek hófehér lepedőt vagy vérfoltos inget mutatnak egy szép nagy tálcán.

„Egy nő ártatlansága annyira fontos a cigány közösség számára, hogy az esküvő napján elhívják zsebkendőpróbára. Ez a cselekmény, amelyet az ajuntaora nevet kapó nő hajt végre, abból áll, hogy egy zsebkendőt helyeznek a menyasszony hüvelyébe annak ellenőrzésére, hogy a zsebkendő nem szennyezett-e vérrel (az úgynevezett „három rózsa”). Ha beszennyezi, nem kétséges, hogy szűz, és ezért megházasodhat.”

A fejkendőpróbán az „adjuntaora” mellett több, az esküvőre meghívott nő is tanúként lép fel. A felhasznált réteg általában fél méter hosszú, fehér, rózsákkal és hímzett csíkkal díszített. Ennek a tesztnek az elvégzése előre szerződéses szolgáltatás, és egy zsebkendő árával együtt akár 600 euróba is kerülhet. Ez a tett a házasság törvényességét bizonyítja, és a híres hajnal éneke fémjelzi.

Ezután a szertartás után, ha bebizonyosodott a szüzesség ténye, bekísérik a menyasszonyt a vőlegényhez.

Az ünnep alatt a menyasszony és a vőlegény kísérete után akár színházi előadásokat is lehet rendezni. Például a rokonok visszakapnak egy ellopott lányt a vőlegénytől. Valószínűleg innen jött az a híresztelés, hogy a cigányok között nem megy az esküvő verekedés nélkül.

Más felnőttek dalokat énekelnek a menyasszonynak és a vőlegénynek. A lány pedig egy férjes asszony ruháját viseli – a szoknyájára köténytt, a fejére pedig sálat kötnek.

A cigány esküvőnek számos jellemzője van:

A vőlegény családja teljes egészében kifizeti a lakomát. A jobb cigányesküvő érdekében a szülők már egy fiú születésétől kezdenek takarékoskodni. A pompás esküvő a családi becsület dolga, ezért az előkészületeket nagyon komolyan és felelősségteljesen közelítik meg.

Az ünnepi asztalok ámulatba ejtik a képzeletet. Elszakadnak az ételtől, ömlik az alkohol, mint a folyó. De nem részeg senki, mert ez nagy szégyen a közösségben.

A férfiak általában szigorú öltönyben vannak. A házas nők hagyományos ruhát viselnek, és befedik a fejüket. Hajadon lányok jöhetnek nadrágkosztümben.

Egy szép cigány esküvőn mindig tartanak testvéri szertartást, ami a fiatalok örök kötődését jelképezi. Az ujjaikon apró bemetszéseket készítenek, majd keresztbe helyezik őket, így összekeverik a vérüket.

"A becsület elvétele" szokás.

Az első nászéjszakára az esküvői ünnepség alatt kerül sor. A fiatalok számára külön szoba készül. Két tanú marad közvetlenül mellette.

Ezt követően lepedős tálcával hozzák ki a vendégeket, a menyasszony pedig már piros ruhában, fedett fejjel, köténnyel jelenik meg az előszobában.

Ha a menyasszony nem ártatlan, a házasság azonnal felbomlik, és a családot borzasztó szégyen borítja. A családnak még lakóhelyet is kell változtatnia, és a lány nagy valószínűséggel soha nem fog férjhez menni. Miért sír a menyasszony?

Egy esküvőn, bármilyen szórakoztató is, a menyasszony mindig sír. És ennek megvannak az okai:

Házas nőnek tilos nadrágot viselni, a ruháknak és szoknyáknak térd alatt kell lenniük, a fejét sállal kell lefedni.

Barátnőkkel találkozni tilos.

A fiatal feleség vezeti az egész háztartást, főz, mos és takarít.

A feleségnek nincs joga ellentmondani férjének, vagy nem engedelmeskedni.

Tilos neki csalni.

A cigány esküvő minden eseménye évszázados hagyomány és szokás. Minden rituálé a boldog családi élet megteremtését célozza. A válások minimális száma pedig jobban megerősíti, hogy az emberek értékei ma is aktuálisak.

A lány frizurája is megváltozik. A hajadon nők egyszerűen hordhatnak fonatokat, a házas nők pedig egészen a homlokukig fonnak kis fonatokat, majd a hajat felfelé csavarják, és a fonatokhoz fonják.

A szőlősvégardói cigányok jellegzetes szokása, hogy a fiatal nő annak jeléül, hogy már nem lány, hanem asszony, két sállal köti be a fejét. Vannak olyanok, akik még a férjük előtt is mindig az egyikben maradnak. Általában több napig ünneplik az esküvőt, és ha gazdag családról van szó, akkor egy hétre is elhúzódhat. Az esküvő után a feleség mindig a férj házában lakik. A nő köteles férje szüleinek háztartásában dolgozni, ha együtt élnek, ha pedig külön élnek, pénzt keresni a családja számára.

Érdekes, hogy az utcán a cigány férfi megy elöl a feleség és a gyerekek mögötte. A nőknek hosszú a hajuk a férfiak bajuszt viselnek, idősebb korban kalapot és mellényt is. A lányok nem hordhatnak kendőt, csak az asszonyok, de nekik muszáj. Nagy szégyen egy asszony részéről kendő nélkül mutatkozni, de fésülködni is férfi jelenlétében. A férj és feleség kapcsolata kettős. Van, amit a külvilág fele mutatnak és ez hideg, érzelmek nélkülinek látszik. Társaságban a nő nem beszélhet hosszan. Ha megszólal, férje igazát kell bizonyítania, erősítenie. A nő nem foghat kezet férfival, teljesen a háttérben kell maradnia. Más a helyzet, ha otthon vannak. A családban a nő, az anya a vezető egyéniség s ezt a férj is tudja. A feleség határozza meg a napi teendőket, a kereset beosztását a gyermeknevelést, stb. Ami azonban minden felnőttre vonatkozik az a határtalan tisztelet és szeretet az idősek és a gyermekek iránt.

Összefoglalás. A társadalom peremén álló cigányság kultúrájának, néphitének egy aprócska részletét képezik a lakodalmi szokások. Ismeretükkel betekintést kaphatunk a roma hagyományokról, világlátásról, ezáltal megérthetjük sajátos életüket.

Ezen emberi élet forduló a cigányoknál érdekes sajátosságokkal rendelkezik. Nem fordítanak

nagyobb figyelmet az ismerkedésre, az udvarlásra, s nagy a szülők befolyása a párválasztásra. Náluk élt, s még napjainkban is él az érintetlenség hagyománya, tisztelete. Sajátos szokásuk a leányszöktetés, mely nagy múltra tekint vissza, s napjainkban is gyakori.

A hagyományok ápolása, megőrzése és továbbadása egyik legfontosabb feladat minden nemzet számára, hiszen amikor hagyományainkat ápoljuk, saját gyökereinket öntözzük. A hétköznapi ember számára lényeges az egykori hagyományrendszer, hiszen ez tartást ad a család aprajának és nagyjának egyaránt. Szabályozottságuk, szertartásosságuk, folytonosságuk, kiszámíthatóságuk, tervezhetőségük biztonságot, stabilitást ad, s ezzel védett terepet biztosít az érzelmek kinyilvánításának. A hagyományok őrzése nem csak a családok, barátok kötelékeit erősíti, hanem a nemzethez, mint egy nagyobb közösséghez való tartozás hitvallása is. Hiszen a család, mint a társadalom legkisebb sejtje alkotja magát a társadalmat – a nemzetet. Az öröm, a vidámság és olykor a szomorúság közös vállalása összetartó erő. Emlékeket teremt a történései által, melyekre egy életen át emlékezni lehet. Ha igazán meg akarjuk ismerni egy nemzetet, meg kell ismernünk hagyományait A gyermekeknek minta és példa kell. Fontos, hogy a mai generációkban is kialakítsuk a hagyományra való igényt, a másik nemzet iránti tiszteletet.

IRODALOM

1. Bacskai Béla. Lakodalmas népszokások Kárpátalján. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2008. 70. o.
2. Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába. Szerkesztette: Rózsavölgyi Adél. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1996. 18–19. o.
3. Espán Margaréta. Hagyományok, nemzeti értékek Kárpátalján. Ungvár, 2015. 450 o.
4. Fél Edit. A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Érsekújvár, 1944. 96 o.
5. Ilona Lackóvá. Szerencsés csillagzat alatt születtem…, Bp.: Pont Kiadó, 2001. 186 o.
6. Korkes Zsuzsanna. Lakodalmi szokások. Néprajzi tanulmányok I. Szerk.: Asztalos István, Korkes Zsuzsa. Aszód: Petőfi Múzeum, 1988. 91–133. o.
7. Nagy Janka Teodóra. A nőrablástól a házasságkötésig. Lakodalmi szokások, mátkaság, menyegző. Szerk.: Györgyi Erzsébet. Budapest: Planétás Kiadó, 2001. 49–54. o.
8. Nagy Natália. A beregszászi cigányság emberi élet fordulóival kapcsolatos hagyományai. Életmesék. Debrecen, 2019. 125–148. o.
9. Rostás-Farkas György–Karsai Ervin. A cigányok hiedelemvilága, Budapest: Petőfi Múzeum, 1992. 159 o.
10. Szuhay Péter. A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Budapest: Panoráma Kiadó, 1999. 258 o.
11.Tátrai Zsuzsanna. Leányélet. Budapest: Crea Print Kiadó, 1994. 200. o.
12. Tárkány Szűcs Ernő. Magyar jogi népszokások. Budapest: Gondolat Kiadó, 1981. 934.o.
13. Tristan Schwartz. Katika cigányélete. Budapest: K.u.K. Kiadó, 2006. 256. o.

РОЗДІЛ 7
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ

УДК 80((=511.141)(092):378.4(477.87)
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.17

A MAGYAR FILOLÓGUSOK A KÁRPÁTALJAI MAGYARSÁG LÁMPÁS-EMBEREI

THE HUNGARIAN PHILOLOGISTS AS THE LIGHTS OF THE TRANSCARPATHIAN HUNGARIAN MINORITY

Dupka György,
orcid.org/0009-0003-2205-873X
elnök, igazgató
PhD, Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége;
Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet

At the opening ceremony of the series of events honoring the 60th anniversary of Hungarian education at the Uzhhorod National University, first of all, I'd like to express my congratulations and I hope, the institution will continue its magnificent work for many more years to come.

Fourthy-four years ago I have received my diplom here, together with my late first wife and my oldest son. I'm sharing my thoughts on behalf of all Hungarian artists.

I'd like to point out that besides over a thousand writers who shape the lives of local Hungarians, there are 66 other colleagues to be proud of, who are the lights of the Transcarpathian Hungarian minority.

They are present in the Hungarian social and cultural life as well. 51 of them have their own publication, they represent intellectual value, leave a mark in time. They have shown their excellence in different genres (such as poems, prose, drama, literary translation, history, etnography, linguistics, sociography, demography, textbook writing, etc.).

This study shows that in the past 60 years besides others (historic churches, higher education and science, education, musical, artistic and literary life, media, etc.) Hungarian philologists have been an essential part of organization and direction of organizations like KMDSZ, UMDSZ, MÉKK, KMPSZ, and almost a hundred other. They took on the protection of the Transcarpathian Hungarians political, cultural and professional interests.

After the first 20 years of the 21st century, new difficulties are about to occure for the Hungarian philologists. We should continue on protecting the Hungarians in the territory during the war as well: may the education continue in Hungarian, and may our churches and institutions be filled with people who represent Christian values.

Despite the war, many people stayed in their hometown fighting for survival, and for native Hungarian culture.

Key words: Transcarpathian Hungarians, Hungarian higher education, Transcarpathian Hungarian literature, culture, literary life.

Щиро вітаю з ювілейною річницею та бажаю, щоб цей заклад, що формує угорську інтелігенцію, продовжував своє існування ще багато років!

Сорок чотири роки тому я здобув тут диплом, як і моя перша дружина, якої, на жаль, уже немає, та мій найстарший син. Від імені угорськомовних творців хочу поділитися з вами своїми думками.

Підкреслю, що, крім тисячі моїх побратимів, які формують життя місцевої угорської громади, ми можемо пишатися також 66 літераторами, які стали духовними світочами угорців Закарпаття. Вони відіграють важливу роль в угорському громадському та культурному житті. Станом на сьогодні 51 із них є авторами власних книжок, вони несуть інтелектуальні цінності та залишають слід у часі. Вони реалізували свій творчий талант у різних науках, літературних родах і жанрах (поезія, проза, драма, художній переклад, історія літератури, історія, етнографія, лінгвістика, соціографія, демографія, написання підручників тощо).

Протягом останніх шістдесяти років угорські філологи стали представниками історичних церков, вищої освіти та науки, середньої освіти, професійної підготовки, музичного, образотворчого, літературного життя, медіа та депутатського корпусу, а також брали активну участь у створенні та керівництві таких організацій, як легендарна Молодіжна студія «Форраш», Творче об'єднання імені Аттіли Йожефа й тих, що вистояли у випробуваннях часу: КМКС, УМДС, МЄКК, КМПС, скаутський рух та союз багатодітних сімей, а також близько сотні інших громадських організацій та установ (угорський театр, КММІ, «Будинок угорців» тощо). Вони сміливо взяли на себе місію політичного, культурного та професійного захисту інтересів угорців Закарпаття. Багато з них мали і мають голос у представницьких органах області, міст, районів та населених пунктів.

Після перших двадцяти років XXI століття перед угорськими філологами, які формують угорську інтелігенцію, постають нові виклики. Навіть у тіні війни необхідно дбати про багатостраждальну угорську громаду Закарпаття, щоб збереглися школи, а наші храми та установи знову наповнювалися віруючими, які дотримуються християнських цінностей.

Багато хто й досі залишається на рідній землі, незважаючи на війну, і разом зі своїми побратимами бореться за виживання та збереження рідної угорськомовної культури.

Ключові слова: угорськомовна інтелігенція Закарпаття, угорськомовна вища освіта, угорськомовна література Закарпаття, культура, літературне життя.

Az Ungvári Állami Egyetemen megszervezett magyar felsőoktatás 60. évfordulóját méltató rendezvénysorozat megnyitó ünnepségén szívből gratulálok a kerek évfordulóhoz, kívánom, hogy a magyar értelmiséget képező intézmény létezzen még számos éven át!

Negyvennégy éve itt szereztem diplomát, nem csak én, néhai első feleségem, sz. *Kövy Edit* és legidősebb fiam, *Dupka Zsolt*. A magyar szakos alkotók nevében osztom meg Önökkel gondolataimat.

Kiemelem, hogy a mintegy ezer – a helyi magyarság életét alakító – sorstársam mellett eddig 66 olyan írástudó kollégára is büszkék lehetünk, akik a kárpátaljai magyarság lámpás-emberei.

Jelen vannak ők az egyetemes magyar köz- és kulturális életben is. Eddig ötvenegyen önálló kötettel rendelkeznek, szellemi értékeket képviselnek, az időben is nyomot hagynak. Különböző műfajban (vers, próza, dráma, műfordítás, irodalomtörténet, történelem, néprajz, nyelvészet, szociográfia, demográfia, tankönyvírás stb.) kamatoztatták alkotó tehetségüket. Íme a teljesség igénye nélkül felsorolt írástudók névsora, akik egy vagy több kötettel is rendelkeznek: *Bagu Balázs, Balla Gyula, Balla Teréz, Balogh Lívia, Baráth Mihály, dr. S. Benedek András, dr. Beregszászi Anikó, Berniczky Éva, Bíró András, dr. Brenzovics Marianna, Bús Ilona, Czébely Lajos, hab. dr. Csernicskó István, Cséka György, dr. Csordás László, Dalmay Árpád, Demjén Miklós, dr. Dupka György, dr. Fedinec Csilla, Finta Éva, Fodor Géza, Füzesi Magda, Györke László, dr. Györke Magdolna, Horváth Gyula, dr. Horváth Katalin, Horváth Sándor, Hutterer Éva, Imre Sándor, Kenyeres Mária, Keresztyén Balázs, dr. Kész Margit, Kovács Elemér, Kovács Gábor, Kovács Katalin, dr. Kótyuk Erzsébet, Lajos Mihály, Lengyel Tamás, Marcsák Gergely, Móricz Kálmán, P. Punykó Mária, dr. Pilipkó Erzsébet, P. Lator Ilona, dr. Penckófer János, Popovics Béla, Pócs István, Tóth István, dr. Tóth Péter, dr. Vári Fábián László, dr. Zékány Krisztina, Zselicki József*.

Az irodalmárok közül huszonkét minősített költőt, tizennégy írót tartunk számon, tizenegyen a Magyar Írószövetség tagjai.

Négyen József Attila-díjasok: *Balla D. Károly, Finta Éva, Füzesi Magda, Vári Fábián László*, az utóbbi egyben Magyarország Babérkoszorúja-díjas költője.

Két *Kossuth-díjasunk* van *Vári Fábián László,* az *Együtt* irodalom-művészet-humán tudományok-kultúra c. folyóirat főszerkesztője és *Vidnyánszky Attila*, a Magyar Nemzeti Színház főigazgatója személyében.

Hárman a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) akadémikusai (*Vári Fábián László* (egyben az irodalmi tagozat vezetője), *Füzesi Magda, Vidnyánszky Attila*, az utóbbi a Nemzeti Színház főigazgatója) és hárman – *Dupka György, Finta Éva, Marcsák Gergely* – az MMA nem akadémikus köztestületi tagjai.

A magyar szakos kutatók közül tizennyolcan PhD fokozatot szereztek, tízen doktoranduszok. Tizenegyen pedig a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács (KMT), illetve az MTA külső köztestületi tagjai vagyunk. A KMT elnöke a magyar szakos *Csernicskó István* nyelvészprofesszor, aki nemrég akadémiai székfoglalót tartott, és egyben a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola rektora, a magyar szakos felesége, *Beregszászi Anikó* nyelvész pedig ugyanott tanszékvezető.

Egykori tanárunk, a szép emlékű, Tartuban doktorált *Zékány Imre* nyelvész, az ungvári egyetem egykori docensének lánya, *dr. Zékány Krisztina* nyelvész, docens, jelenleg az UMOTI Magyar Filológiai Tanszékének vezetője, a Magyarságkutató Intézet külső munkatársa. A családja magyarszakos-dinasztia, hiszen az édesanyja nyugdíjas magyartanár, férje, *Kovács Péter* az Ungvári Drugeth Gimnázium igazgatója. A képzeletbeli stafétát tovább viszi kedves lánya, aki szintén magyar szakos diák.

A magyar szakosaink nemes tettei elévülhetetlenek. Alábbiakban erről a hőskorszakról készítettem vázlatos összefoglalót.

A magyar szakos diákok „szamizdat", gépiratos Együtt folyóirata

Mint ismeretes, az Ungvári Nemzeti Egyetemen (az 1999–2000-es tanévig Ungvári Állami Egyetem) 1963. szeptember 1-jén kezdődött meg a felsőfokú magyar szakos tanárképzés, amely az Idegen Nyelvek Kar angol tanszékéhez kapcsolódva indult el, majd az 1964–1965-ös tanévben a francia tanszékhez csatolták.

Az 1965–1966-os tanévben a Filológiai Karon megalakult az önálló Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék (tanszékvezető *Szimulik Mihail* docens, a filológiai tudományok kandidátusa). Ezzel a magyar nyelv és irodalom oktatása az anyanyelvi szakképzés rangját kapta meg. 1966. július 2-tól az ezredforduló utáni első évtizedig *Lizanec Péter* nyelvész professzor vezette a tanszéket. A kárpátaljai magyar kultúra fejlődése szempontjából rendkívüli jelentőségű volt az ungvári egyetemen meginduló magyar filológiai képzés.

Az irodalommal elmélyülten foglalkozó és tollforgató diákok saját maguk alapította egyetemi irodalmi körbe csoportosulva indították el 1966-ban az *Együtt* c. irodalmi folyóiratot. *„Ők azok, akik Beregszászon, vagy éppen Csapon már kijárták az önképzőkörök monoton imaóráit, s az egyetemre kerülve már nem óhajtották folytatni”* – vázolta fel az indulást S. Benedek András.[33,6.o.]

1966-ban *S. Benedek András, Balla Gyula, Györke László, Bús Ilona*, *Punykó Mária* és mások *„az ungvári egyetem magyar szakos hallgatói középiskolás koruk óta írnak verset, novellát, kisprózát, hely- és kultúrtörténeti cikkeket. Feltételezhetően ők a tanszék irodalmi körének legaktívabb tagjai, akik tanári, tanszékvezetői jóváhagyással hamarosan létrehozzák az Együtt című, mechanikus írógépen sokszorosított, 35–40 oldal terjedelmű, aprólékos kézimunkával füzetszerűvé formált, linómetszetekkel feldobott folyóiratukat”* – foglalta össze *Vári Fábián László* gondolatait az *Együtt* c. lap indulásáról. [35, 46.o.].

A linómetszeteket a beregszászi *Muszka László* és *Horváth Anna* képzőművész készítette. Az 1966 őszétől indult „szamizdat” jellegű, gépirat*os Együtt* c. folyóirat (1966 őszétől 1967 végéig) szűk másfél évfolyamának számaiban a fentebb említett tollforgatókon kívül jelen voltak írásaikkal *Adóba Mária, Tárczy Etel, Balogh Irén* irodalombarátok, valamint *Zselicki József,* aki 1967-ben került a kiadvány közelébe. Így vallott róluk *Kovács Vilmos* és *S. Benedek András* közös tanulmányában: *„A csoport befogadott soraiba másokat is, akik a realitások talaján, a haladó kárpát-ukrajnai hagyományok birtokában, a történelmi ihletésű nemzeti kultúra felől közelítettek hozzá. Tagjainak felkészültsége és tudatos tenni akarása lehetővé tette számukra, hogy a költészet mellett más műfajokban is eredményesen kísérletezzenek (műfordítás, irodalomtörténet és kritika, néprajzkutatás, publicisztika).*”[35, 46.o.].

Az *Együtt* c. folyóiratot 1967-ben *Márkus Csaba* mutatta be a *Kárpáti Igaz Szót* abban az időben megrendelő közel 30 ezres olvasótábornak. Véleménye szerint: *„Az irodalmi folyóirat lépésről lépésre, egyre jobban megközelíti az irodalmi folyóirat jellegét. Még ha ifjúsági, társadalmi alapon kibocsátott sajtótermék is. S ezért a szerkesztőbizottságot illeti meg a dicséret – a fiatalokat, akik egymaguk megérdemelnék, hogy külön foglalkozzunk velük.”* A folyóirat kiadásával kapcsolatosan megfogalmazta javaslatát is: *„Az „Együtt” népszerűsége is olyan nagy már, hogy felvetődik a kérdés: nem lenne célszerű 150–200 példányszámban az egyetemi pártbizottság hozzájárulásával sokszorosítani?*”[29].

Az „olvadás” korszakának Kárpátalján is a végét jelzi, hogy támogatás helyett az egyetem pártbizottsága betiltotta a lapot. Hogy miért? *S. Benedek András* fentebb említett írásában utalást tett arra, hogy a lap szerkesztőbizottságának tagjai megtagadták a felsőbb pártkörökből érkezett kérést, hogy *„erős szakmai kritikával”* illessék *Kovács Vilmos Holnap is élünk* c. regényét.

Ezt az elítéltető „házi feladatot” nem teljesítették. Az eddig megjelent Együtt-számok jelentőségét a későbbiekben S. Benedek András Gelencei Kálmán néven méltatta-értékelte: „*A lap másfél évfolyama az egyszerű publikációs lehetőségnél sokkal többet jelentett. Rövid időn belül tudatosította az egységes irodalmi élet kialakításának igényét és szükségszerűségét, sokan a hiányzó területi irodalmi fórumot* [1] *is már–már a lapban látták megvalósítani*.” [20].

A Forrás Stúdió a magyar polgárjogi mozgalom bölcsője

Abban az időben megyei lapnak számított a Kárpátontúli Ifjúság: a kommunista ifjúsági Mology Zakarpatyje című ukrán lap tükörfordítása, melyet 1958–1963 között hetente három alkalommal adtak ki. 1963. március 27-től 1967. január 1-ig szünetelt a kiadása. Főszerkesztője a magyarbarát *Vaszil Lengyel*, majd *Fejes János* lett a magyar kiadás felelős szerkesztője,[2] aki megértően viszonyult az ifjú titánokhoz, sőt, az ukrán lapszerkesztővel publikációs lehetőséget, fordítói munkát is biztosított számukra.

Így 1967 nyarától a fiatalok ennél a lapnál „fedezéket” találtak. Itt helyezkedett el a kisgejőci *Zselicki József* költő. A lap munkájába besegített az eszenyi *Balla Gyula*[3], a beregszászi *S. Benedek András* és *Györke László* magyar szakos diákok. Ők azok, akik 1967 novemberében megszervezték a Forrás Ifjúsági Stúdiót, melynek elnökévé *Zselicki Józsefet* választották. A *Kárpátontúli Ifjúság* megyei lap *Trembita (Havasi Kürt)* című irodalmi rovatában a stúdiótagoknak állandó publikációs fórumot biztosított. A Stúdió fővédnöke *Kovács Vilmos* költő, író, a Kárpáti Kiadó magyar osztályának szerkesztője volt, aki az Ukrán Írószövetség tagjaként a Stúdió alapításához előzetesen megnyerte a hozzá eszmeileg közel álló ukrán írótársak, köztük *Jurij Kerekes, Szemen Panyko, Joszip Zsupán, Iván Csendej, Jurij Skrobinec, Petro Szkunc, Vaszil Váradi* támogatását és jóindulatát. A Stúdió fölött bábáskodott *Fodó Sándor, Gortvay Erzsébet*, akik elméleti előadásokat is tartottak. A tollforgatók megismerkedtek az egye-

[1] A cikkel kapcsolatosan közbevetjük, hogy a nagyon áhított önálló magyar irodalmi fórum csak 22 esztendő múltán, *Hatodik Síp* néven született meg.

[2] A Kárpátontúli Ifjúság 1988 tavaszától hetilap, 1991. február 1-től Kárpátaljai Ifjúság néven került kiadásra. Amelynek a 80-as évektől a lap megszűnéséig Béres Barna, majd Borbély Edit volt a magyar kiadásért felelős szerkesztője.

[3] Balla Gyula 1970-ben Magyarországon telepedett le.

temes magyar irodalommal, amelyről a „közoktatás" útján csak tudatosan eltorzított képet nyerhettek.

A *Kárpáti Kalendárium* 1969-es évkönyvében *Zselicki József,* a Forrás Ifjúsági Stúdió elnöke, rövid beszámolót közölt a Stúdió megszervezéséről, céljairól, kezdeti eredményeiről, tagjairól. A jelentkező fiatal tollforgatók tehetséggondozása céljából az ungvári egyetem *„magyar nyelv és irodalom szakán tanuló fiatal költőknek és íróknak (S. Benedek András, Balla Gyula, Györke László) a közreműködésével 1967 novemberében a Kárpátontúli Ifjúság c. területi lap szerkesztősége keretében megalakult a Forrás Ifjúsági Stúdió. AStúdió havonta tartja összejövetelét. A foglalkozásokon a beérkezett írásokat vitatjuk meg és minden alkalommal egy-egy elméleti kérdést is megtárgyalunk… Munkatervünkben helyet kapott a zene, a publicisztika és a képzőművészet. Csak rövid ideje működik a Forrás Ifjúsági Stúdió, de máris szép sikereket könyvelhetünk el. A fokozatos fejlődés folytán a Stúdió egyes tagjai: Fodor Géza, Fábián László, Füzesi Magda, Peleskei Jenő, Dupka György már több ízben publikáltak a Kárpátontúli Ifjúságban és a Kárpáti Igaz Szóban.*

És előreláthatólag a további fejlődés sem marad el. A Stúdió tagjainak vezetésével a területen több helyen alakultak irodalmi és olvasókörök. A jövőben a Stúdió bővíteni szeretné szerepkörét, hogy még eredményesebben egyengesse a terület alkotó ifjúságának útját."[37, 75.o.].

A Stúdió tagjainak írásaiból kisugárzott a kurucság nyelvének ereje, a balladák komor fensége, a kisebbségbe szakadt magyarság iránt érzett felelősségtudat, és ezzel elhatárolódtak azoktól, akik a Sztálin-csasztuskák bűvöletében „hurrá"-versekkel simultak a hatalomhoz.

Néprajzi és folklórgyűjtéssel is foglalkoztak, a Kárpáti Kalendárium 1971-es Irodalmi Melléklete *Kovács Vilmos* szerkesztésében, és a magyar szakot végzett *S. Benedek András* összeállításában válogatást közölt gyűjtésükből. A fiatal balladagyűjtők (*Balla Teréz, Dupka György,*[4] *Györke László, Horváth Gyula, Benedek András, Vári Fábián László, Zselicki József*) az évszázados nyelvi tradíciót saját költészetükben keltették új életre.

A Forrás nemcsak irodalmi, de közéleti szerepvállalásra is törekedett. Kovács Vilmos ajánlatára 1969 őszén *Nádparipán* címmel a Stúdió tíz tagjának írásaiból (*Balla Gyula, Balla Teréz, Balogh Balázs, S. Benedek András, Vári Fábián László, Ferenczi Tihamér, Fodor Géza, Füzesi Magda, Kecskés Béla, Zselicki József*) összeállított versantológia került benyújtásra a Kárpáti Kiadóhoz. Megjegyzendő: *Balogh Balázs, Kecskés Béla* és *Ferenczi Tihamér* a Stúdió alapgárdájához nem tartoztak, ők már az alakulás előtt, korábban kezdtek el publikálni, ismert nevű költők voltak.

A Kárpáti Kiadó által felkért lektorok közül csak *Balla László* élt – a felső pártvezetés által ráruházott – vétójogával, aki ideológiai okokra hivatkozva nem támogatta a kézirat kiadását. Lektori jelentésében felhívta a kiadó vezetőinek figyelmét a versek és szerzőik politikai éretlenségére, nemzeti elzárkózásukra, apolitikusságukra és más koncepciós kitételekre. Így vált az antológia kézirata és szerzői a Brezsnyev-korszak szellemi terrorjának célpontjává. A Stúdió publikációs esélyei beszűkültek.

A hatalom második minősített támadását a *Kovács Vilmos* és *S. Benedek András* szerzőpáros által publikált irodalomtörténeti tanulmány generálta, mely a szegedi *Tiszatáj* 1970. októberi és decemberi számában *Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában* címmel jelent meg. A publikációt „káros" és „fellázító" „magyarországi hatásként" értékelték, míg Magyarországon a szakemberek körében a magyar irodalmi életünkről első ízben hiteles képet adó dolgozatot nagy elismerés övezte.

A hatalom harmadik minősített támadását a felszámolásra ítélt Forrás Ifjúsági Stúdió ellen ugyancsak a *Balla László* által irányított *Kárpáti Igaz Szón* keresztül vezette le, melyben Elidegenedés [15] címmel (1971. augusztus 10.) szerkesztőségi cikk jelent meg – ma már tudjuk: szerzője Balla László, a lap akkori főszerkesztője –, amely szigorú bírálatban részesítette a fiatal magyar alkotókat. A vád az volt ellenük, hogy elidegenedtek a szovjet társadalomtól, a polgári irányzatok bűvkörébe kerültek, semmibe vették a szocialista realizmus eszméit, sőt a cikkíró szerint a nacionalizmus sem állt távol tőlük.

A Forrás Stúdió kapcsán kirobbantott irodalmi harcok indították el a kárpátaljai magyar nemzetiség polgárjogi mozgalmát, és ezekben már az „irodalmi-polgárjogi" aktivisták vezetőjeként vett részt Kovács Vilmos és S. Benedek András, akik megalkuvást nem ismerve igyekeztek vitacikkekben is visszavágni a helybeli irodalompolitika „magyar nyelven író szovjet "janicsárjainak".

1971 szeptemberében és októberében megszületett az *I. Beadvány*[5], aláírója a Forrás Stúdió. Ebben a terjedelmes levélben a tagok csoportosan válaszoltak az „Elidegenedés?" vádjaira, amelyet az Ukrajnai

[4] A jelen sorok írója mintegy húsz népballadát gyűjtött és jelentetett meg, miután nem vették fel az ungvári egyetem magyar szakára, 1970 őszén tényleges katonai szolgálatra behívatták, csak 1973 őszén szereltették le, baleset következtében kilenc hónapot a penzai kórházban töltött, majd hadirokkantként tért haza.

[5] Nyomtatásban csak 13 év múltán látott napvilágot: Az I. Beadvány. A tűz nem alszik ki…. In: Nemzetőr (München), 1983. szeptember 15.-3.,8. I., 1983. december/1984. január. Majd nyolc év múlva a dokumentumot újra közölték: BOTLIK József-DUPKA György: Ez hát a hon--- Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918-1991.160–166. old.

KP Kárpátontúli területi bizottsága titkárának, az Ukrajnai Írók Szövetsége Kárpátontúli szervezete felelős titkárának, a Kárpáti Igaz Szó szerkesztőbizottságának és a Kárpátontúli Ifjúság szerkesztőinek címeztek. Ebben határozottan visszautasították a „névtelen" szerző sértegetéseit, rágalmait, politikai színezetű vádaskodásait stb.

Még ez év szeptemberében az Ungvári Állami Egyetem pártbizottsága a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéken belső fegyelmi vizsgálatot rendelt el az érintett magyar szakos diákok ügyében. *Fejes János* visszaemlékezései szerint egy értekezlet keretében a *Kárpátontúli Ifjúság* szerkesztőségében is megvitatták a *Kárpáti Igaz Szó* szerkesztőségi cikkét, melynek következtében felfüggesztették a további Forrás-publikációkat, *Fejes János* felelős szerkesztőt pedig megrovásban részesítették. *G. Smanyko,* a megyei pártbizottság titkára szintén belső vizsgálatot rendelt el, azonban a feladók nevére 1971 októbere és 1972 tavasza között hivatalos válaszlevél nem érkezett.

A pattanásig feszült légkörben a csendet az újabb, 1972 tavaszán elkészült *II. Beadvány* törte meg, melyet a szerzők – *Kovács Vilmos, S. Benedek András, Fodó Sándor* – már a legfelsőbb fórumnak, az SZKP KB Politikai Bizottságának, az SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének címeztek. A *Kovács Vilmos, Fodó Sándor, S. Benedek András* szignálta a 16 oldalas dokumentumot további háromszáz kisebbségi, a kárpátaljai magyarság problémáival azonosulni tudó magyar értelmiségi (néhány ruszin is), munkás és gazdálkodó írta alá. Az aláírásgyűjtést is a Forrás Stúdió tagjai szervezték. A *Beadvány* még jobban felkavarta az amúgy is puskaporos légkört, ugyanis a dokumentumban nemcsak az alkotó értelmiség sérelmeit vetették föl, hanem az intézményes élet, az oktatás, a művelődés problémáit, a sajtó, a könyvkiadás gondját, a nemzetiségi és kollektív jogokat.

A végkifejletre így emlékezik vissza *Vári Fábián László*: *„Az aláírásgyűjtésben való részvételemért a későbbi bíráimtól kapott „bónusz pontok" bőven elegendőnek bizonyultak a katonai behívó kiérdemlésére, de nemcsak engem ért ez a „kitüntetés". Fél évvel előttem vonult be Béni és Györke, fél évvel utánam Fodor, velem egy napon 1972. május 16-án pedig Tóth Pista, Magyarország jelenlegi beregszászi főkonzulja. De ez a két esztendő is elszállt, az életnek menni kellett a maga útján."*[35, 54.o.].

1972-ben a hatalom emberei a Kárpáti Könyvkiadóban is elvégeztették a tisztogatást, melynek következtében *Kovács Vilmost* és *S. Benedek Andrást* menesztették.

Balla László mint a hatalom embere, ezt a leszámolást tetézte azzal, hogy az általa szerkesztett megyei magyar lapban szervezőként is helyt adott a Forrás Stúdió, *Kovács Vilmos, S. Benedek András* és társai ellen indított rágalomhadjáratnak. *Rotman Miklós Mérges füvek. Jegyzetek a magyar burzsoá nacionalizmusról* c. publicisztikájában írta, hogy az 1970-ben megjelent Kovács–Benedek Tiszatájtanulmánynak a legnagyobb hibája, hogy *„nacionalista előítéletekre jellemző tünetekkel találkozunk az irodalomban, az irodalmi folyamat értékelésében is."*[31]. Az ilyen jelenségek elítélésére és megvitatására szólította fel a lap olvasóit. A vitaindító cikkre *Gajdos Béla*, a Kárpátontúli Állami levéltár igazgatója és *Szijártó Sándorné*, a levéltár helyettes igazgatója *Kit is szolgálnak a magyar burzsoá nacionalisták?* c. írásukban reagáltak. Kifejtették, *„kudarcra van ítélve a burzsoáziának minden olyan kísérlete, hogy nacionalista eszméket csempésszen be soknemzetiségű szocialista társadalmunkba."*[19].

Smanyko megyei pártitkár biztatására született meg *Balla László* tollából a *Szovjet magyarok* c. publicisztikai cikksorozata (Új fogalom [10], Hagyományok [7], Kötődések [8], Nem koegzisztencia! [9]), amely szintén a „káros magyarországi hatás" ellen való védekezés szellemében készült el. Állításai nem helytállóak: „szovjet magyaroknak" titulálta a helyi magyar közösséget, újra az emigráns moszkvai kommunista írókat nevezte meg a haladó hagyományok követőinek, akiknek művei a kommunista pártosság követelményei alapján íródtak. Szerinte ezeket a hagyományokat kell követni, és nem a két világháború közt vidékünkön alkotó burzsoá írókat (*Mécs László, Simon Menyhért, Rácz Pál* és mások). Téves *Ballának* az a nézete is, hogy a kárpátaljai magyar írók alkotásai semmi módon sem sorolhatók „az egyetemes" magyar irodalomhoz, mert ezek a szovjet irodalom alkotásai. Állította azt is, hogy az itteni szovjet magyaroknak csak a Szovjetunió lehet a hazája. Megjelenése után Magyarországról diplomáciai vonalon tiltakozás volt a válasz, de végül *Balla László* megúszta a kijevi KB propagandaosztálya részéről egy rosszallással. Ez a cikksorozat is munkásságának negatív oldalához sorolható.

Lezárva a jobbára magyar szakos Forrás-tagok kálváriájának történetét, csak közel egy évtized „szilencium" után térhettek vissza az irodalmi életbe. Kárpátalján tehát évekig nem, de Magyarországon, Erdélyben – *Fodor Géza, Vári Fábián László, Zselicki József* és mások – annál többet publikáltak.

A Forrás nem csupán egy irodalmi mozgalom volt, hanem *„az elmúlt ötven év legtisztább és legbátrabb kárpátaljai magyar irodalmi-polgárjogi kísérlete*." [24, 80–83.o.]. *Fodó Sándor* utólagos értékelése szerint: *„Az egykori egyetemisták, Forrás-tagok egyéni helytállása jelentette azt a bázist, amelyen immár egy évtizede megalakulhatott a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség."* [17, 52.o.].

A magyar filológusok és az irodalmi körök, stúdiók és közművelődési klubok véleményformálói

A Beregszászi Irodalmi Kör. A 60-as évek végén a Vörös Zászló (ma: Beregi Hírlap) c. járási (két nyelven szerkesztett) lap mellett az irodalmi kört *Csanádi György* főszerkesztő, a vele baráti kapcsolatban álló *Kovács Vilmossal* együtt újraindította. Szervezésükben, *Drávai Gizella, Horváth Anna* irodalmi és művészeti „mindenesek" bábáskodásával, a lapnál dolgozó magyar szakos *Györke László, Dalmay Árpád* segítő közreműködésével fiatal beregi és ugocsai tollforgatók jelentkeztek, köztük *Füzesi Magda, Vári Fábián László, Finta Éva, Dupka György* és mások személyében, akik fontos szerepet játszottak a helyi irodalmi és művelődési élet magyar arculatának alakításában. 1985 tavaszán a Beregszászi Irodalmi Kör csatlakozott a Területi József Attila Irodalmi Stúdióhoz, ettől kezdve annak tagozataként folytatta munkáját.

Területi József Attila Irodalmi Stúdió, Ungvár (TJAIS) (1971–1981). A „brezsnyevi személytelenség kultusza" idejében a Stúdió 1971. május 22-én alakult Ungváron, a *Kárpáti Igaz Szó* című napilap keretében a Forrás Stúdió helyett, a hivatalos politika által nyújtott „elégtételként."

Alapítója, ideológiai irányítója *Balla László,* az újság akkori főszerkesztője. A közvetlen irányítást helyettes főszerkesztőjére, *Márkus Csabára* (elnök) és a lap kulturális rovatvezetőjére, Erdélyi Gáborra (felelős titkár) bízta. A Stúdió védnökei: *Sütő Kálmán, Csengeri Dezső, Szalai Borbála, Gortvay Erzsébet* és *Szenes László.* A Stúdió ebben az évtizedben a brezsnyevi-szuszlovi irodalompolitika jegyében fejtette ki tevékenységét.

Ez az időszak a fiatalok számára a tanulás, az önképzés, a közösségi élet iskolája volt. Publikációik a lap *Lendület* c. rovatában, a Kárpáti Kiadó gondozásában megjelent *Kárpáti Kalendárium* irodalmi mellékleteiben [22], ifjúsági almanachokban [1], riport- és karcolatgyűjteményekben [13], a józsefattilások önálló munkáiban [27, 28, 3, 11] igen „fegyelmezettek" voltak. Nem léphették át az ideológiai elvárások korlátait, a pártsajtó megszabta kereteket.

Csakis hazafias, szovjet típusú versek közlését engedélyezték. *Görömbei András*, magyarországi méltatójuk „ünneplőbe öltözött" költőknek nevezte őket. Ezt a józsefattilások nevében *Balla D. Károly* is beismerte: *„Mindnyájan megírtuk a magunk Lenin-versét, békeversét, pufogtak frázisaink, sugároztunk az optimizmustól. Ha borúsabb, ne adj isten, peszszimista verset akartunk publikálni, mellé tettünk két harsányat, talán így elmegy. Aztán a két harsány megjelent, a borús kimaradt… Jöttek a nyolcvanas évek, egyetlen nagy tapstól zengett az ország."* [5].

Jurij Hojda Irodalmi Stúdió Magyar Szekciója, Ungvár. 1974 szeptembere és 1979 májusa között az Ungvári Állami Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén tanuló magyar szakos irodalmár diákok, akik verseket, prózákat írtak, műfordítással foglalkoztak, nem működhettek önálló irodalmi csoportosulásként, csak az ukrán Jurij Hojda Irodalmi Stúdió magyar szekciójaként. Ez utóbbi elnökének *Dupka György* magyar szakos diákot, irodalmárt választották meg. A szekció felügyeletével, irányításával a magyar tanszék docensét, *Gortvay Erzsébet* irodalomtörténészt bízták meg. A szekció főleg magyar szakos irodalmár tagjait – *Fodor Gézát, Balogh Jolánt, Imre Sándort, Kopasz Alízt, Tóth Klárát, Horváth Sándort, Debreceni Mihályt, Kovács Elemért, Fehér Józsefet, Orémus Kálmánt* és másokat – 1974-től mint „hojdásokat" tartották számon, sőt még a *Kárpáti Igaz Szó* hasábjain is e gyűjtőszó alatt publikáltak csoportosan. A következő években – ahogyan befejezték az egyetemet – a „hojdás" fiatalok a József Attila Irodalmi Stúdióba léptek be.

József Attila Irodalmi Stúdió: az elmozdulás, a Lendület évei (1981–1987). A József Attila Irodalmi Stúdiót 1981. december 20-tól háromtagú elnökség irányította: Balla D. Károly, Dupka György és Horváth Sándor. *„Az elnökség munkáját vezetőség segítette, amelynek tagjai – az említetteken kívül – Debreceni Mihály, Finta Éva és Füzesi Magda."*[21]. A stúdió 1986-os szórólapján 35 tag nevét nyomtatták ki.[6]

A békés úton megoldott vezetőség- és generációváltásnak az lett a nagy hozadéka, hogy a lefolytatott elvi viták eredményeképpen ez a csapat bátran átértékelte, és nem folytatta Balla László és vaskalapos nemzedéktársainak a szovjet modellre épített irodalompolitikáját, amelynek következtében a Stúdiót sikerül fokozatosan kivezetni a tízéves stagnálásból, megvalósítani kitörését a bolsevista irodalomfelfogás „babiloni fogságából," központi célként felvállalni a minőségi irodalmi élet megteremtését. Az összkép jelentős eleme az is, hogy a „Kovács Vilmos-i végrendelet" értelmében sikerült a józsefattilások és a Forrás-stúdiósok közti ellentét felszámolása, a további együttműködés alapfeltételeinek biztosítása, hogy a képzett szellemi erők összefogásával, a magyar nemzeti hagyományokból merítkezve betagozódhassunk az egyetemes magyar irodalomba.

Balla D. Károly – aki apja, *Balla László* szellemi-elvi nyomvonaláról letérve – ebben az időszak-

[6] Vezetőségen kívüli tagok: Balla Teréz, Barta Zoltán, Boldog János, Bundovics Judit, Dalmay Árpád, Demjén Miklós, Fodor Géza, Fülöp Tekla, Györke László, Horváth Gyula, Imre Sándor, Ivaskovics József, Ivaskovics István, Ivaskovics Attila, Kádas Katalin, Keisz Gellért, Keresztyén Balázs, Kovács Elemér, Kőszeghy Elemér, ifj. Kulin Zoltán, Magyar Éva, Nagy Zoltán Mihály, Orémus Kálmán, ifj. Prófusz József, Skotnyár József, Somi Nagy Zoltán, Tar Béla, Tárczy Andor, Vári Fábián László.

ban csapat-vezérként merőben más irodalompolitikát hirdetett és valósított meg, utólagos stúdió-értékelése szerint *„…a józsefattilások tevékenysége új lendületet kapott, s a 25–30 fiatal irodalmárból álló műhely néhány év alatt a vidék kulturális életének meghatározó erejévé vált. (…) A józsefattilások a 81-es átszervződéstől kezdődően célul tűzték ki a Forrás Stúdió*[7] *részben vagy teljesen elhallgatott tagjainak megszólaltatását, bevonását a szervezet munkájába. Ez az érintettek érthető és hosszabb-rövidebb ideig tartó idegenkedése után sikerült is. Elmondható, hogy az akkor már több mint egy évtizedes megosztottság, a kárpátaljai magyar irodalom Balla László és Kovács Vilmos ellentétére visszanyúló polarizáltsága a nyolcvanas évek második felére nagyrészt megszűnt, és a Lendületben együtt publikáltak a Forrás és a József Attila Stúdió meghatározó egyéniségei.”*[4, 6.o.].

Az 1971–1981 közti évekhez viszonyítva a józsefattilások publikációs lehetőségei mennyiségileg és minőségileg is javultak. A korábbi, de a vezetőségváltás után formailag és tartalmilag is felújított fórumuk a 38 000 példányszámú Kárpáti Igaz Szóba betördelt, kiollózható, összefűzhető *Lendület* című irodalmi oldal *Balla László* ötlete eredményeként megmaradt. A sajátos fórum címe azonos *Sáfáry László* 1931-ben megjelent kötetének címével; ily módon is kifejeztük azonosulásunkat a két világháború közti irodalmi életünk legtehetségesebb költőjével, akinek szellemi hagyatékát nyíltan felvállaltuk.

A lap vezetősége a *Kárpáti Igaz Szó* 1987-es évfolyamának lezárása után megszüntette a Lendületet. Az említett Lendület-rovaton kívül „a folyóirat-funkciókat pótolni igyekvő” *Kárpáti Igaz Szó* önálló verseskötetenek is helyet adott: a laptestbe tördelve, kivágható és összefűzhető formában 15 kis költői válogatás jelent meg 1979–1986 között (38 ezres példányszámban!). A pozitívumok között említhető még, hogy a Stúdió egyfajta magyarságintézménnyé nőtte ki magát, berkeiben pezsgő irodalmi, művészeti élet zajlott. A magyarlakta településeken, tanintézetekben egymást érték az író-olvasó találkozók, felolvasó körutak, irodalmi matinék, zenei műsorok, egyéni és csoportos képzőművészeti kiállítások.

A jelzett időszakban kiemelkedő eseménynek számított, hogy a Kárpáti Kiadó magyar szerkesztősége a fentebb említett antológiákon és almanachokon kívül három verseskötetet (*Balla D. Károly* [6], *Füzesi Magda* [18], *Finta Éva* [16]) és egy szociográfiai riportot (*Dupka György–Horváth Sándor* szerzőpáros [14]) jelentetett meg egyenként másfél-hét ív terjedelemben, 1000-től 5000-ig terjedő példányszámban.

József Attila Alkotóközösség, 1988. Néhány hónapos előkészület, egyeztetés után a Felvidéken egy kárpátaljai írókból álló előadó körúton, és az ottani magyar alkotók körében szerzett tapasztalatok birtokában 1988. január 30-án alakult meg Ungváron a József Attila Alkotóközösség, amely jelentősen túllépett az irodalmi kör keretein. Az újabb változáson átesett szervezeten belül megszűntek a műhely műfaji és nemzedéki korlátai, kiszélesedett tevékenységi köre. A közösség célja a kárpátaljai magyar alkotók – írók, költők, festőművészek, szobrászok, zenészek, néprajzosok, történészek, fotóművészek, természettudományi szakemberek, orvosok stb. – tevékenységének összefogása, a magyar szellemi élet – ezen belül különösen az irodalom – fellendítése, a magyar anyanyelv megőrzése és ápolása volt.

A szervezők és alapítók (közel 25-en magyar filológusok!) – *Árpa István, Bagu Balázs, Balla D. Károly, Balla László, Balla Teréz, Balog Géza, Balogh Balázs, Balogh Béla, Barta Zoltán, Bartha Gusztáv, Barát Mihály, Behun János, Boldog János, Boniszlavszky Tibor, Bulecza Rozália, Bundovics Judit, Dalmay Árpád, Debreceni Mihály, Dupka György, Erdélyi Tibor, Fedák László, Ferenczy Imre, Finta Éva, Fodor Géza, Fülöp Tekla, Füzesi Magda, Gortvay Erzsébet, Györke László, Horváth Anna, Horváth Sándor, Imre Sándor, Jánki Endre, Kádas Katalin, Keresztyén Balázs, Kovács Elemér, Keisz Gellért, Kőszeghy Elemér, Lusztig Károly, Magyar Éva, Móricz Kálmán, Matl Péter, Nagy Zoltán Mihály Penckófer János, Penckóferné Punykó Mária, Skrobinec Jurij, Somi Nagy Zoltán, Szöllősy Tibor, Tar Béla, Tárczy Andor, Tóth Károly, Tóth Lajos, Váradi-Sternberg János, Vári Fábián László, Zselicki József* – rövid távon a magyarság „jogaiért küzdő és érdekvédelmét ellátó „CSEMADOK-szerű” [26, 587.o.] szervezet megvalósításában is gondolkodtak.

A kilenctagú Választmány tagja volt Balla D. Károly, Balla László, Dalmay Árpád, Dupka György, Finta Éva, Fodor Géza, Füzesi Magda, Horváth Sándor, Vári Fábián László; az Elnökség három tagból állt: Balla D. Károly (elnök), Dupka György (alelnök), Horváth Sándor (alelnök).

Az Alkotóközösség fóruma 1988–1990 között a Kárpáti Igaz Szóban[8] havonta egy alkalommal nyolc oldalon megjelenő Új Hajtás című kulturális melléklet lett. A józsefattilások novellát és értekező prózát, közösségre ható költészeti, szociográfiai jellegű, folklorisztikai, helytörténeti és irodalomtörténeti

[7] 1981 végén Balla D. Károly a józsefattilások nevében „békekötést”és együttműködést ajánló levéllel kereste fel Vári Fábián Lászlót is, aki többek között erről ír alábbi tanulmányában, és részleteket közöl az említett levélből [35, 55-56. o.].

[8] Balla László, a Kárpáti Igaz Szó főszerkesztője 1987. augusztus 18-tól nyugdíjba ment, őt a tragikus hirtelenséggel elhunyt Behun János váltotta fel, aki csak 11 hónapig volt főszerkesztő. A megyei pártbizottság 1988 júliusától a megüresedett főszerkesztői beosztásba Egressy Györgyöt nevezte ki. Jóval a rendszerváltás után Erdélyi Gábor lett a Kárpáti Igaz Szó főszerkesztője.

műveket tartalmazó kiadványait a kibontakozásnak indult irodalmi élet biztató jeleiként értékelték, amely felnőtt olvasóvá neveli egyre táguló köreit.

A Kárpáti Kiadó gondozásában megjelenő Kárpáti Kalendárium 1988–1993 között minden egyes évkönyvében – e sorok írójának összeállításában – Fórum címmel 16 oldal terjedelemben válogatást közölt a József Attila Alkotóközösség tagjainak új verseiből, prózai írásaiból, grafikáiból. Írótársaival elindították azt a szépirodalmi és értekező műveket közreadó *Évgyűrűk-sorozatot*, amelynek 1988–1991 között négy száma jelent meg.

Történelmi jelentőségű mérföldkőnek tekinthető, hogy a Kárpáti Kiadó és a Magvető Könyvkiadó a közös könyvkiadási program keretében megjelentette a kárpátaljai magyar szépirodalom első magyarországi, és addig legteljesebb gyűjteményét Vergődő szél (1990) [36] címmel, a miskolci származású *M. Takács Lajos* irodalomtörténész összeállításában. A harminchét szerzőt[9] felsorakoztató antológia fő érdeme a tanúságtétel, miszerint irodalmunk létezik, s teljes joggal rászolgál a figyelemre, a megmérettetésre „az egyetemes magyar kultúra mércéje szerint". Az utószóban biztatást olvashatunk: *„Leereszkedés nélkül, bátran foglalkozzék vele a magyarországi irodalomkritika és írótársadalom"* [26, 594.o.]. A gyűjtemény szerzői az írást mindannyian szolgálatnak tekintették és a kisebbségi létkörülményekről tudósítottak.

A magyar szakos írók a nemzetiségi önszerveződés útján. A stúdiókba, körökbe 605 tömörülő értelmiség a nemzetiségi önszerveződés útjára lépve, a József Attila Alkotóközösség vezetőinek kezdeményezésére 1989. február 24-én Ungváron létrehozta a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetséget (KMKSZ).

A kárpátaljai magyarság érdekvédelmét felvállaló KMKSZ tíz tagú kezdeményező csoportjának tagja volt *Balla László, Debreceni Mihály, Dupka György, Fodó Sándor, Gazda Albert, Jánki Endre, Móricz Kálmán, Turóczy István, Varga Béla, Zselicki József.* A szervezet megalakulásától kezdve a kárpátaljai magyarság legfontosabb politikai szervévé és az egész területre vonatkozóan döntő, meghatározó erővé vált, amelynek első elnöke *Fodó Sándor*

magyar filológiai szakos egyetemi tanár, polgárjogi aktivista lett.

„A régi „józsefattilások" némelyike az idők szorításában politikussá lett, kivándorolt vagy lemorzsolódott. Végleg lezárult egy korszak, s a kárpátaljai magyar irodalomban véget ért „az ártatlanság kora. Most néhány évig nem a művészi felívelés, hanem az érdekcsoportok szerinti megosztottság lesz napirenden…" [24].

A KMKSZ, a magyarság egyetlen érdekvédelmi szervezete időközben politikai pártként kezdett el működni, amely művelődési munkabizottságát is megszüntette, mert a művészetek, az irodalmárok részére nem tudott megfelelő kereteket, szakmai fórumot, illetve irodalmi folyóiratot biztosítani. Ezzel a józsefattilások életében is lezárult egy korszak (kétségkívül eseménydús, értékteremtő, nagy évtizedük az 1981–1991 közötti időszakra esett, amikor az ukrajnai magyar irodalom „felnőtté válásán" buzgólkodtak). *Penckófer János* értékelése szerint *„Az államfordulat körüli időszakban valóságos kulturális lázban alkottak a szerzők. Ez az aktivitás még inkább kiteljesedett, amikor új korszak kezdődött Kárpátalja történetében azáltal, hogy Ukrajna független államá vált 1991-ben."* [30, 342.o.].

Epilógus

Azt senki sem vitathatja el a magyar filológusoktól és elvbarátaiktól, hogy a kárpátaljai „peresztrojka" és a magyarországi rendszerváltás erőterében – a helyi magyarság érdekvédelmében, jogainak kiharcolásában, az egyetemes magyar anyanyevi kultúra kibontakoztatásában elévülhetetlen érdemeket szereztek. Az érdekérvényesítő jogoknak, a kiépült magyarságintézményeknek (óvoda, iskola, főiskola, egyetemi magyar kar, közművelődési intézmények, magyar nyelvű újság, folyóirat és könyvkiadás stb.) a függetlenné vált Ukrajnában is máig tartó hatása van.

A kárpátaljai rendszerváltó nemzedék egyik magyar szakos képviselőjeként többek között a folytonoság mérföldkövének tartom, hogy 2002-ben újra elindítottunk az 1965–1967-ben megjelent, majd betiltott *Együtt* irodalom-művészet-humán tudományok-kultúra című folyóiratot, amely a magyar humán értelmiség szócsöve lett. És több mint 20 éve folyamatosan kiadásra kerül a Magyar (Alkotó)Értelmiség Kárpátaljai Közössége gondozásában. Védnöksége alatt elindított Kárpátaljai Magyar Könyvek sorozatban eddig több mint 310 könyv, mintegy 100 magyar szerző tollából látott napvilágot, és minden egyes kiadvány az interneten elérhetővé vált. A változatlanul Együtt néven, mint irodalom-művészet-humán tudományok-kultúra című kéthavi kiadvány.

A jelen dolgozatból is kimagaslik, hogy az elmúlt hatvan évben mások mellett (történelmi egyházak, a felsőoktatás és tudományosság, oktatás, szakképzés, zenei, képzőművészeti, irodalmi élet, a média, képviselő) a magyar filológusok is tevékenyen közre-

[9] Az antológia szerzői: Balla D. Károly, Balla László, Balla Gyula, Balla Teréz, Balogh Balázs, Balogh Miklós, Bartha Gusztáv, Benedek András, Bundovics Judit, Csengeri Dezső, Demjén Miklós, Dupka György, Erdélyi Gábor, Ferenczi Tihamér, Finta Éva, Fodor Géza, Füzesi Magda, Györke László, Györke Zoltán, Horváth Gyula, Horváth Sándor, Imre Sándor, Kecskés Béla, Keresztyén Balázs, Kovács Vilmos, Kőszeghy Elemér, Lusztig Károly, Magyar Éva, Nagy Zoltán Mihály, Orémus Kálmán, Skotnyár József, Sütő Kálmán, Szenes (Kroó) László, Tar Béla, Tárczy Andor, Vári Fábián László, Zselicki József.

működtek a legendás Forrás Ifjúsági Stúdió, a József Attila Alkotóközösség, és az idő viharjában talpon maradt KMKSZ, az UMDSZ, a MÉKK, a KMPSZ, a cserkészek és a nagycsaládosok szövetsége és közel száz más civilszervezet, intézmény-hálózat (magyar színház, KMMI, Magyarság Ház stb.) létrehozásában, vezetésében. Mindezt a mindenkori magyar kormány támogatásával tudták elérni. Bátran felvállalták kárpátaljai magyarság politikai, kulturális és szakmai érdekvédelmét. Soraikból többen a megyei, városi, járási, települési önkormányzatok képviselői testületében hallatták hangjukat.

A 21. század első húsz éve után újabb kihívások várnak a magyar elitet feltöltő magyar szakosokra is. A háború árnyékában is vigyázni kell a kárpátaljai sokat szenvedő magyarságra, hogy meg ne szűnjék az iskola és a keresztény értékeket képviselő hívekkel töltődjenek fel újra a templomaink, intézményeink.

Sokan máig, a háború árnyékában is a szülőföldön maradtak, és a sorstársaikkal a túlélésért, az anyanyelvi magyar kultúra megtartásáért küzdenek. Végezetül *Kovács Vilmos Testamentum* című versének utolsó versszakával fejezem be mondandómat:

"Uram, maradt itt még néhány bolond,
s ha most felemelsz, mindőjük nevét
füledbe mondom.
Oszd fel közöttük poklunknak felét.
Homlokuk jeles, nyakukban kolomp.
S vigyázzunk rájuk ott a porondon."

IRODALOM

1. A várakozás legszebb reggelén. Versek. Kárpáti Könyvkiadó, Uzshorod, 1972.
2. Amikor virít az árnika. Riportgyűjtemény. Uzshorod: Kárpáti Kiadó, 1983.
3. Balla D. Károly. Álmodj zenét. Versek. Uzshorod: Kárpáti Könyvkiadó, 1979. 32 o.
4. Balla D. Károly. A Lendület évei. Galéria-Ecriture, Ungvár–Budapest, 1994, 6. o.
5. Balla D. Károly. KIS(ebbségi) magyar skizofrénia. Ungvár-Budapest : Galéria Kiadó, 1993. 49. o.
6. Balla D. Károly. Tágulok a világegyetembe. Versek. Uzshorod: Kárpáti Kiadó, 1984. 43. o.
7. Balla László. Hagyományok. In: Kárpáti Igaz Szó, 1975. december 7. 3.o. Neon mell. 38.sz.
8. Balla László. Kötődések. In: Kárpáti Igaz Szó, 1975. december 21. 4. o. Neon mell. 39.sz.
9. Balla László. Nem koegzisztencia! In: Kárpáti Igaz Szó, 1976. január 4. 3. o. Neon mell. 1.sz.
10. Balla László. Új fogalom. In: Kárpáti Igaz Szó, 1975. november 23.3.o. Neon mell. 37.sz.
11. Balogh Balázs. Kaláris. Versek. Uzshorod: Kárpáti Könyvkiadó, 1974.
12. Botlik József–Dupka György. Ez hát a hon. Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918-1991. 160-166. o.
13. Dolgos kézfogás. Karcolatgyűjtemény. Uzshorod: Népek Barátsága Érdemrendes Kárpáti Könyvkiadó, 1980.
14. Dupka György–Horváth Sándor. Múltunk s jelenünk. Balogh Edgár nyomában Kárpátontúlon. Uzshorod: Kárpáti Kiadó, 1987.
15. Elidegenedés? A Kárpátontúli Ifjúság, az egyetem magyar tollforgatói és a Forrás Stúdió. In: Kárpáti Igaz Szó. 1971. augusztus 20.
16. Finta Éva: Idő-korongon. Versek. Uzsgorod, Kárpáti Kiadó, 1987.
17. Fodó Sándor. A Forrás: a KMKSZ előképe. In: Kárpátaljai Minerva. II. kötet 1–2. füzet. Ez volt a Forrás! (Különszám). Budapest-Beregszász, 1998. 52. o.
18. Füzesi Magda. Útban hazafelé. Versek. Uzshorod: Kárpáti Kiadó, 1984, 25. o.
19. Gajdos Béla, SZijártó Sándorné. Kit is szolgálnak a magyar burzsoá nacionalisták? In: Kárpáti Igaz Szó, 1973. október 30.
20. Gelencei Kálmán (S. Benedek András): Egy ungvári diáklap: az Együtt. In: Echinox (Kolozsvár), 1979. október.
21. József Attila Irodalmi Stúdió átszervezéséről. In: Kárpáti Igaz Szó, 1981. december 20.
22. Kárpáti kalendárium. 1972. Összeállította: Bulecza Rozália és Zékány Miklósné. Irodalmi melléklettel, összeállította: Balla László. Kárpáti Könyviadó, Uzsgorod, 1971-től
23. Lendület. Ifjúsági almanach. Uzshorod, Kárpáti Kiadó,1982.
24. M. Takács Lajos. Az utóbbi két évtized magyarországi és kárpátaljai magyar irodalmi és filológiai kapcsolatairól. 1991.
25. M. Takács Lajos. Ők nem lettek janicsárrá. In: M. Takács Lajos: Törődésben. Sorsok, művek, történiák. Edelény, 1999. 80–83. o.
26. M. Takács Lajos. Utószó. In: Vergődő szél. A kárpátaljai magyar irodalom antológiája 1953–1988. Budapest–Ungvár: Magvető Könyvkiadó–Kárpáti Könyvkiadó, 1990. 587–594. o.
27. Márkus Csaba. A legenda folytatása. Riportkönyv. Uzshorod: Kárpáti Könyvkiadó, 1975. Füzesi Magda. Gyöngyvirágok. Versek. Uzshorod: Kárpáti Könyvkiadó, 1977.
28. Márkus Csaba. Nevünk: Ifjúság. Uzshorod: Kárpáti Könyvkiadó, 1973.
29. Márkus Csaba. Az „Együtt" utat keres. In: Kárpáti Igaz Szó, 1967. május 31.
30. Penckófer János. Irodalmi, kulturális élet az 1980-as években. In: Kárpátalja 1919–2009.

31. Rotman Miklós. Mérges füvek. Jegyzetek a magyar burzsoá nacionalizmusról. In Kárpáti Igaz Szó, 1973. június 20.

32. S. Benedek András- Kovács Vilmos. Kárpát-ukrajnai magyar irodalom. In: A magyar irodalom története 1945-1975. IV. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. 166. o.

33. S. Benedek András. Teremtő mítoszok. In: Kárpátaljai Minerva. II. kötet 1-2. füzet. Ez volt a Forrás! (Különszám). Budapest-Beregszász, 1998.

34. Szivárványszínben. Ifjúsági almanach. Uzshorod: Kárpáti Könyvkiadó, 1977.

35. Vári Fábián László: Az Együtt című folyóirat indulása (1966) és a Forrás nemzedéke. S. Benedek András emlékének. In: Együtt, 1913. 5. sz.

36. Vergődő szél. A kárpátaljai magyar irodalom antológiája 1953–1988. Összeállította, a szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta M. Takács Lajos. Szerkesztő: Csíki László. Budapest–Ungvár: Magvető Könyvkiadó – Kárpáti Könyvkiadó, 1990. 608. o.

37. Zselicki József. Fiatalok irodalmi stúdiója. In: Kárpáti Kalendárium 1969. Uzshorod: Kárpáti Könyvkiadó, 1968. 75. o.

УДК 81'242 :37.016
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.18

ANYANYELVI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS SZÓKINCSFEJLESZTÉS AZ ISKOLÁBAN

NATIVE LANGUAGE COMMUNICATION AND VOCABULARY DEVELOPMENT AT SCHOOL

Jaczkovics Marianna,
orcid.org/0000-0001-6596-2030
tudományos munkatárs
Ungvári Nemzeti Egyetem, Hungarológiai Központ

Various ways and opportunities for communication in the native language and vocabulary development are reviewed in the article. Communication is primarily a defining characteristic of a thinking individual, a means of conveying thoughts on a social level, and a manifestation of one's identity. Communication in the native language signifies the expression, interpretation, preservation, and transmission of concepts, thoughts, feelings, facts, both verbally and in writing. The concept of native language communication includes the use of language, cultural context, language identity, and interaction with other language speakers, all of which are worth investigating. Perhaps the most important goal of education at primary school is to form and develop the skills necessary to create a foundation for native language communication. Linguistic and communicative skills have a decisive impact on success at school and later in the job market and society. Against the backdrop of communication, reading, writing, and text interpretation issues lies the absence and confusion of a common language and communication fundamentals. Deficiencies in language and communication skills, as well as their recognition, substitution, improvement, and restoration, can be classified as learning difficulties.

Daily communication and reading are indirect methods of expanding vocabulary. Teaching native language to primary school students should focus on communication, where text analysis sessions play a crucial role. Text analysis is the detailed study of a given text's structure, content, style, and other characteristics. The goal of text analysis lessons is usually to assist students in developing reading skills, critical thinking, and comprehension. During the analysis of various texts, literary works, research, newspaper articles, or other types of texts can be examined in detail so that students internalize and practice knowledge and norms related to native language communication. They can analyse the author's choice of words, the sequence of events, and dialogues. Students reflect on the author's intent and critically evaluate events or arguments.

Another important aspect of text analysis sessions is that students may encounter words, phrases, or terminology that are new or specific to a given text. Consequently, we face a new challenge, as the methodological preparation of Hungarian teachers must also be updated. One of the previously unknown important tasks of teaching the native language will be, for example, the creation and development of electronic dictionaries in the future. Electronic dictionaries can not only contribute to the development of vocabulary but also support language learning in an interactive and engaging manner.

Key words: native communication, vocabulary development, language competence, text, electronic dictionaries

Стаття досліджує різні способи та можливості рідномовної комунікації та розвитку словникового запасу. Комунікація передусім є визначальним способом передавання думок на суспільному рівні, специфічним проявом людської діяльності. Рідномовна комунікація включає вираження, інтерпретацію, збереження та передавання понять, думок, почуттів, фактів і поглядів як в усній, так і в письмовій формі. До поняття рідномовної комунікації належать мовне використання, культурний контекст, мовна ідентичність та взаємодія з іншими носіями мови, що заслуговують на детальне вивчення. У початковій школі одним із найважливіших завдань освіти та виховання є формування та розвиток навичок, необхідних для рідномовної комунікації.

Мовні та комунікативні навички відіграють визначальну роль у навчанні, а згодом – у професійній діяльності та соціальній інтеграції. Проблеми, пов'язані з комунікацією, читанням, письмом і розумінням текстів, зазвичай зумовлені відсутністю або порушеннями загальних мовних та комунікативних основ. Недоліки мовних і комунікативних навичок, а також їхнє виявлення, корекція та відновлення належать до сфери навчальних розладів. Одним із непрямих методів розширення словникового запасу є повсякденне мовлення та читання.

Рідномовне навчання учнів молодших класів повинно характеризуватися комунікативною спрямованістю, де важливу роль відіграють заняття з аналізу текстів. Текстовий аналіз – це процес детального розгляду певного тексту стосовно його структури, змісту, стилю та інших характеристик. Метою таких занять є розвиток навичок читання, критичного мислення та розуміння. У процесі опрацювання різних текстів учні отримують можливість аналізувати літературні твори, наукові дослідження, газетні статті та інші види текстів, що сприяє засвоєнню норм і правил рідномовної комунікації. Вони можуть детально вивчати лексику, послідовність подій, діалоги та розмірковувати над намірами автора.

Однією з важливих особливостей занять із текстового аналізу є знайомство учнів із новими або специфічними словами, виразами та термінологією, характерною для конкретного тексту. У зв'язку з цим виникає ще один виклик: методична підготовка викладачів мови повинна постійно оновлюватися. Одним із важливих завдань рідномовної освіти в майбутньому стане, зокрема, створення та розвиток електронних словників, котрі не лише сприяють збагаченню словникового запасу, але й підтримують процес мовного навчання в інтерактивній та привабливій формі.

Ключові слова: рідномовна комунікація, розвиток словникового запасу, мовна компетенція, текст, електронні словники.

Problémafelvetés. Az anyanyelv a személyes, elsődleges nyelvünket jelenti, amit otthon tanultunk meg, és amellyel a legkényelmesebben és a leggyakrabban kommunikálunk. Az anyanyelv az elsőként megtanult reflexnyelv [6, 31. o.] Az egyén ezen sajátítja el legkönnyebben az ismereteket, mert ezen gondolkodik, ezen tudja leginkább kibontakoztatni képességeit, megvalósítani önmagát.

Az anyanyelv elsajátításának folyamata és annak eredményessége a születéstől kezdve összekapcsolódik az értelmi képességek fejlődésével, egyéni és változó lehet minden gyermeknél. A környezet, a családi háttér és az egyéni képességek mind szerepet játszanak ebben a folyamatban.

Az anyanyelvi kompetencia magába foglalja a verbális és nem verbális kapcsolattartás fő típusainak, az irodalmi és nem irodalmi szövegeknek, a különféle nyelvi stílusok fő jellemzőinek ismeretét, illetve azt, hogy hogyan kell különböző beszédhelyzetekben alkalmazkodnunk a beszélgető partnerünk kommunikációjához.

Minden embernek megvan az a képessége, hogy szóban és írásban egyaránt kifejezze önmagát, saját és mások kommunikációját figyelemmel tudja kísérni, valamint képes beszédét partneréhez és a beszédhelyzethez igazítani. Képes szóban megalkotni és közölni saját maga valóságát és annak értelmezését, megismerni beszélgetés által mások véleményét, ezt sajátjával összehasonlítani vagy esetleg szembeállítani. Képes a nyelv közvetítésével új ismereteket szerezni, tudását bővíteni, valamint új ismereteket alkotni. Tud különbséget tenni és alkalmazni különféle típusú szövegeket, valamint tud új ismereteket keresni, megszerezni, feldolgozni és tovább adni.

A tanulóknak az anyanyelvhez pozitív hozzáállást, magatartást kell kialakítaniuk. Tudatában kell lenniük annak, hogy az anyanyelv a személyes és a társadalmi fejlődés egyik alapja, törekedniük kell a helyes kifejezésmódra, meg kell tanulniuk az irodalom iránti szeretetet.

Köztudott, hogy a nyelv az emberi kommunikáció alapvető eszköze. A kommunikáció elsősorban a gondolkodó ember meghatározó, társadalmi szintű gondolatközvetítési módszere, emberi megnyilvánulás. A Magyar Értelmező Kéziszótár a beszédkészség fogalmát a következőképpen fejti ki: „Valakinek az a képessége, hogy könnyen és folyékonyan tud beszélni. ” [13, 125. o.]

„Az anyanyelvi kommunikáció magában foglalja a fogalmak, gondolatok, érzések, tények, vélemények kifejezését és értelmezését, megőrzését és közvetítését szóban és írásban, valamint a helyes, öntudatos és alkotó nyelvhasználatot az oktatásban és képzésben, a társadalmi és kulturális tevékenységek során, a családi és a társas életben, a munkában és a szabadidős tevékenységekben, a társas valóság formálásában” [16, 10652.o.].

Vizsgálódásunk **aktualitását** az adja, hogy az anyanyelvi nevelés, a nyelvi kompetencia fejlesztése kérdésének tanulmányozása a tanulók körében állandó fontossággal bír és annak érdekében történik, hogy a tanulók életkoruknak megfelelő szinten birtokolják a szóbeli és írásbeli kommunikációs eszköztárat. Az anyanyelvi kommunikáció fogalmába tartozik a nyelvhasználat, a kulturális kontextus, a nyelvi identitás és az interakció más anyanyelvi beszélőkkel kérdésköre, amelyeket érdemes megvizsgálni:

1. nyelvhasználat: elsősorban anyanyelvi kommunikációt jelent, lehet mindennapi, hétköznapi beszélgetés, de magában foglalhat hivatalos, szakmai kommunikációt is.

2. kulturális kontextus: az anyanyelvi kommunikáció be van ágyazva egy adott kulturális környezetbe. A nyelv és a kultúra szorosan összekapcsolódnak, és az anyanyelvi kommunikáció során átadott információk és jelentések gyakran hordoznak kulturális kódokat és szokásokat.

3. nyelvi identitás: az anyanyelvi kommunikáció hozzájárul az egyéni és csoportos nyelvi identitáshoz. Az, hogy valaki az anyanyelvén beszél, része annak, hogy hogyan definiálja önmagát és hogyan azonosul egy adott kulturális vagy etnikai közösséggel.

4. interakció más anyanyelvi beszélőkkel: az anyanyelvi kommunikáció nem csak azonos anyanyelvű emberek közötti interakciót jelent, gyakran fordul elő, hogy az anyanyelvi beszélők más nyelveket is használnak, és ilyenkor a különböző nyelvek közötti kapcsolatok és váltások is szerepet játszanak.

5. nyelvi változatosság: az anyanyelvi kommunikáció változhat a kor, a régió, a társadalmi státusz, vagy az egyéni preferenciák szerint. Az anyanyelvi beszélők gyakran alkalmazkodnak a környezetükhöz a más emberekkel való kommunikáció során.

Az általános iskolában az oktatás és a nevelés talán legfontosabb célja az anyanyelvi kommunikáció megalapozásához szükséges képességek kialakítása és fejlesztése. A nyelvi és kommunikációs képességek meghatározó módon befolyásolják az iskolai, majd később a munkaerő-piaci és társadalmi érvényesülést, a sikerességet, a gyermek elégedettségét és önbecsülését, a rugalmas alkalmazkodási képességet. A kommunikációs képességek megfelelő működése alátámasztja és megerősíti a nyelvi jelrendszer felfogását, kódolását, értelmezését, tárolását és alkalmazását. Befolyásolják a tanulók motivációit, az értékválasztást és a kortárscsoporthoz tartozást, a pályaválasztást. A kommunikációs, olvasási, írási és

szövegértelmezési problémák hátterében az általános nyelvi és kommunikációs alapok hiánya és zavara húzódik meg.

A szókincs a beszéd nyelvi anyaga; a hangokkal együtt nyelvünk elemkészletét alkotja. A szavak nyelvi jelek, amelyeket jelzésre, közlésre használunk. Ezért olyan nélkülözhetetlen területe a beszédfejlesztésnek a szókincsfejlesztés és gazdagítás.

Az egyén a maga nyelvi szókincsét a társadalmi érvényű szóanyagból alakítja ki. Ezért az egyéni szókincs sokkal kisebb, mint a közösségű jellegű szókészlet [2, 164. o.].

Vizsgálatunk **célja,** hogy rávilágítsunk arra, miként fejlesszük és gazdagítsuk a gyerekek egyéni szókincsét, illetve hogy hogyan használják, alakítsák nyelvi mondanivalójukba minél hatásosabban az új szavakat. Minél több különböző szövegkörnyezetben találkoznak új szavakkal, jelentésük annál összetettebb lesz, újabb olvasás alkalmával folyamatosan változik, növekszik, alaposabbá válik ismeretük, fogalomrendszerük.

A szókincsfejlődésnek két részét ajánlott figyelembe vennünk: az első a közvetett szótanulás, a második pedig a közvetlen szótanulás. A két rész általában nem különíthető el egymástól. A szókincs gyarapításához a közvetett módszer a mindennapi beszéd és az olvasás.

Az addig ismeretlen szavakat a tanuló csak úgy tudja elsajátítani és megtanulni, ha először megismeri és felismeri a szavak jelentését, ha alkalmazza és gyakorolja a szavak használatát, működésbe hozza az újonnan megismert szót, és ez beépül az aktív szókincsébe. A jelentéssel ugyanabban az időben a szó jelrendszerét és írásképét is meg kell ismertetnünk a gyermekkel a helyesírási készségük fejlesztése érdekében. Egy-egy ismeretlen szó magyarázatát úgy is végezhetjük, hogy megkérdezzük azt a tanulót, aki ismeri a szó jelentését.

Témakifejtés. Alsó tagozatos tanulóink anyanyelvi nevelését a kommunikációközpontúságnak kell jellemeznie, ahol fontos szerep jut a szövegelemző óráknak. A szövegelemzés az a folyamat, amely során egy adott szöveget részletesen vizsgálunk annak szerkezete, tartalma, stílusa és egyéb jellemzői szempontjából. A szövegelemző órák célja általában az, hogy a diákok fejlesszék az olvasás, a kritikai gondolkodás és a megértés készségeit. A különböző szövegek feldolgozása során lehetőség nyílik az irodalmi művek, tanulmányok, újságcikkek vagy más típusú szövegek elemzésére: arra, hogy a tanulók megtanulják és gyakorolják az anyanyelvi kommunikációval kapcsolatos ismereteket és normákat. Részletesen elemezhetik a szerző választott szóhasználatát, az események sorrendjét és a dialógusokat. A diákok gondolkoznak a szerző szándékain és kritikusan értékelik az eseményeket vagy az érveket. A szövegelemző órák fontos jellemzője az is, hogy a diákok találkozhatnak olyan szavakkal, kifejezésekkel vagy terminológiával, amelyek újak vagy specifikusak az adott szövegben. A szövegek értelmezése folyamán a diákok kritikai gondolkodása, elemző készsége és írásképessége is fejlődik.

A 21. század elején nehéz lépést tartani a műszaki és informatikai tudományok egyre újabb törekvéseivel, a sok digitalizált eszköz megjelenésével, az internet nyújtotta lehetőségekkel. Életkortól, nemtől és iskolázottságtól függetlenül mindannyian részesévé válunk ennek a folyamatnak a mindennapos mobiltelefon-használat kapcsán. Az internet különböző lehetőségeket nyújt a nyelvtanuláshoz és nyelvi készségek fejlesztéséhez. Nyelvünk szókészletébe ennek következtében sok angol, latin és egyéb idegen eredetű elem került be.

Életünk új feladatai az iskolások életét sem hagyja érintetlenül. Újfajta tanítási módszerek szükségesek, mert napjainkra megváltoztak a tudás megszerzésének módjai és eszközei. A sokféle modern eszköz kiszorítja a papíralapú taneszközöket, szemléltetőanyagokat, a könyveket és ezzel együtt az olvasást.

Az elmondottakból következik, hogy a magyartanár módszertani felkészülésének is meg kell újulnia. Az anyanyelvi nevelés egyik eddig ismeretlen fontos feladata lesz a jövőben például az elektronikus szótárak készítése, fejlesztése.

Mikor szótárról beszélünk, mindig olyan szellemi termékre gondolunk, a melyben „valamely nyelv szavai betűrendben vannak fölsorolva. A szótár fogalmának tehát lényeges jegye az alfabetikus sorrend. Az ábécé szerint való elrendezés pedig nem tudományos, hanem csak praktikus szempont, s a szótár nem is egy huzamban való olvasására szánt mű, hanem tudományos foglalatosságainknál és egyéb szellemi szükségletünknél afféle kisegítő könyv.” [15, 3. o.] Hangsúlyt kell fektetni arra, hogy a szótárak meghatározásai közérthetőek legyenek. A szótár „a szavak jelentését feltüntető, rendszerint ábécérendbe szedett szógyűjtemény” [1, 789. o.], Országh László meghatározása szerint „a szótárak legfontosabb munkaeszközünknek, a nyelv szó- és kifejezéskészletének valamilyen elv szerint rendezett leltárai” [17, 5. o.].

Arra a kérdésre, hogy miért is lett szükséges az elektronikus szótárak készítése és használata, nagyon egyszerű a válasz, hiszen a rohamos tudományos-műszaki fejlődés szinten minden tudományágra hatást gyakorolt, folyamatosan zajló átalakulásnak vagyunk szemtanúi nap mint nap. A tudomány, a technika és a mindennapi élet minden eddiginél közelebb kerültek egymáshoz, életünk nélkülözhetetlen részévé váltak.

Egy olyan széles fogyasztói réteg alakult ki, amely információt, kutatási eredményeket, tudást, vagyis ezeket hordozó könyveket és informatikai programokat használ. Ebben a folyamatosan változó környezetben a lexikográfiában is szükség van paradigmaváltásra. A paradigmaváltás akkor következik be, amikor a tudományos közösség egy része már nem fogadja el vagy nem teljes egészében fogadja el a régi paradigmát, és szükségessé válik az addig általánosan használt alapfogalmak újradefiniálása [10, 6–7.o.], Ebből következik, hogy a paradigmaváltás újfajta szótárak megjelenését [11, 13–16.o.], újfajta szótárkészítő lehetőségeket, új technikákat jelent, elsődlegesen az informatikában elért eredmények felhasználásában [10, 5–19. o.].

Az elektronikus szótárak készítése és használata számos előnnyel járhat a gyermekek számára. Az elektronikus szótárak nemcsak segíthetik a szókincsfejlesztést, hanem interaktív és vonzó módon is támogatják a nyelvtanulást.

Íme néhány pont, amelyek megmagyarázzák az elektronikus szótárak fontosságát tanulóink körében:

• Az elektronikus szótárak gyakran interaktív funkciókkal rendelkeznek, például hangos kiejtés, interaktív képek, vagy játékos feladatok. Ezek a vonzó ténykedések segíthetnek fenntartani a gyermekek érdeklődését és motivációját a tanulás iránt;

• lehetővé teszik a multimédia tartalmak beillesztését, például hangfájlokat, képeket, videókat. Ez segíthet a tanulóknak abban, hogy ne csak a szóírásbeli formáját, hanem a kiejtését és a szó használatát és megértsék a gyakorlatban;

• gyors keresési és lehetőségeket kínálnak, illetve több szótár együttes használatát, ez pedig segítheti a hatékony tanulást és a gyorsabb ismerethez jutást;

• az elektronikus szótárak általában személyre szabhatók, így a gyerekek a saját tanulási stílusukhoz és igényeikhez igazíthatják az alkalmazást. Ez lehetővé teszi, hogy a tanulási folyamat szórakoztató és személyre szabott legyen.

A számítógépek hatalmas memóriájának köszönhetően a legújabb szótárak óriási adatbázis-kezelő programokkal ellátott rendszerek, amelyek folyamatosan bővíthetők, frissíthetők. Sokkal több, teljesebb és magasabb szintű szolgáltatást tudnak nyújtani, mint az eddigi értelemben használatos szótárak. Ebből következően a számítógépes szótárkészítés és használat számos nyelvészeti kérdést vet fel, melyek vizsgálata időszerű. [10, 5–19. o.].

Minden egyes gyermek a legkülönfélébb személyes adottságokkal rendelkezik, amelyek egyediek és fejleszteni kell őket az iskolában. A különböző felmérések szerint eléggé komoly nehézséget jelent iskolásainknak az írásbeli és szóbeli szövegalkotás, a szövegértés, pedig ez a nyelvi tevékenység minden szaktantárgyi ismeret elsajátításának az alapja és eszköze. Ez az elv kell, hogy vezesse az alaptantervek összeállítóit, akik az anyanyelvi kommunikáció fontosságát jelzik. Ide tartozik az írás, az olvasás, a szóbeli és az írásbeli fogalmazás, a beszédértés, a helyesírás, a kommunikáció stb. Mindezen területek fejlesztéséhez pedig elengedetlenül szükséges a mennyiségi és minőségi szempontból gazdag szókincs. A kutatások azt mutatják, hogy az olvasott szöveg 95%-át kell ismerni ahhoz, hogy a szöveg megértése megvalósuljon.

A szókincs vizsgálatával számos szaktudomány művelői foglalkoztak és foglalkoznak: a pedagógusok, a nyelvészek, a pszichológusok, a pszicholingvisztika művelői, a gyermekorvosok stb. Ezek a szakemberek általában azonos véleményen vannak: az anyanyelv elsajátítással és a nyelvi jelek tárolásával kezdődik, amely életünk végéig tart. Kiskorunkban a családban, később az óvodában történő beszédtanulás, a nyelvi minták elsajátítása rendkívül meghatározó. Az eltérő társadalmi-kulturális környezetből érkező gyermekeknél szembetűnő a nyelvhasználatbeli különbség, amely már bizonyos mértékben előre jelzi a későbbi jó vagy gyengébb iskolai eredményeket.

Az emberi agy a nyelv és a beszéd különféle egységeit és szabályait tárolja. Szóállományunk nagysága és működése mindig az egyénhez kötődik. Az aktív szókincs a gyermekkortól az idős korig változik az élet különböző szakaszaiban különféle tényezők hatására.

Ha alaposan átgondoljuk, a szókincshasználati kompetencia fejlesztéséért egy iskolai közösségen belül minden szakos tanár egyformán felelős, hiszen az összes tantárgy terminológiájának a fontosabb elemeit, a terminus technicusokat meg kell tanulni, mert azok nélkül egy-egy fogalom megértése, egy-egy szabály, definíció megfogalmazása elképzelhetetlen, még a gyakorlatok megoldása is nehézkes lesz. Hoffman Ottó rávilágít arra, hogy bármennyi szót, kifejezést is tanul meg a gyermek a környezetétől, az olvasmányaiból, vagy a tömegkommunikációs eszközök révén, az iskola nyelvgondozó szerepét nem nélkülözheti. A gyermek szókincsének gyarapítása, a szavak jelentésárnyalatainak magyarázata, majd a megszerzett és megértett szókincs alkalmazása úgy szóban, mint írásban, illetve a beszéd- és szövegértés terén válik nyilvánvalóvá [5, 172. o.].

A szókincs bővítésének, fejlesztésének alaptényezője az iskolásoknál elsősorban az olvasás megtanítása. Ezáltal a tanulók több szóval, kifejezéssel ismerkednek meg. A hétköznapi élet során, tehát a nem olvasás útján beépülő szókincs nem biztosít

megfelelő teret és kereteket az új ismeretek befogadásához. Ahhoz, hogy kifejlődjön a tanuló igénye a hatékony és céltudatos tanulásnak, elengedhetetlen az olvasási motiváció kialakítása és fenntartása.

Az olvasási motiváció felkeltéséhez alapvető tényező, hogy olyan szövegeket adjunk a gyermekek kezébe, amelyben az előforduló szavak nagymértékben ismertek számukra, hiszen e nélkül az olvasás akadozik majd, a jelentések megértése pedig lassul, nehézkessé és fárasztóvá válik. Mindebből pedig az következik, hogy az olvasási szokások kialakulása/kialakítása nem lesz egyszerű, motiváló. Az olvasási motiváció kialakításához nemcsak az szükséges, hogy érdekes szövegeket adjunk a gyermek kezébe, hanem az is, hogy az olvasási életkorának megfelelő szövegeket ajánljunk elolvasásra, melyekben az ismeretlen és az ismert szavak előfordulási aránya a fentebb leírt paradigma szerint történik.

A különböző korcsoportú osztályokban más-más módszerekkel történhet, hiszen egy-egy szójelentést sokféle módon lehet elmagyarázni [7, 69. o.]. Történhet ez szógyűjtéssel, pl. amikor különböző főfogalmakhoz tartozó szavakat gyűjtünk, egyet a szülő mond, egyet a gyermek. Pl. Mondjunk járműveket! Mondjunk zöldségeket! Mondjunk bútorokat! De gyűjthetünk szavakat kezdő szótaggal. Pl. ka-, ke-, ki-, ká- stb. Minden mássalhangzóval végigvihetjük a sort. Ha nem talál a gyermek, mondjunk mi segítségül. Alkothatunk szavakat rendszámtáblákkal, pl. a TBJ betűkkel akár egy rövid mondatot. Például Timi babával játszik (a sorrend akár fel is cserélhető). De mondhat a gyermek olyan szót is, amiben mind a három betű benne van, például táblája. A szókincs fejlesztése történhet rajzokkal, zenei anyaggal, irodalmi szövegrészlettel, képzőművészeti alkotás elemzésével, múzeum- és színházlátogatásokkal, filmrészlet bemutatásával, diaképekkel, internetes ismeretgyűjtéssel stb.

A szavak jelentésének vizsgálatában a legfontosabbak a szótárak. A szótáraknak meg kell jelenniük az iskolai tanórákon, hiszen nélkülük elképzelhetetlen a szókincsbővítés. Fóris Ágota szerint a szótárkészítés és felhasználás dimenzióik kitágultak, s ez a folyamat tovább folytatódik. Az emberi élet szerves része lett a folyamatos tanulás, aminek folyománya, hogy a szótárakra vonatkozó ismeretek az eddiginél nagyobb helyet kapjanak az oktatásban. Örömünkre szolgál, hogy az utóbbi években a magyar nyelvtudományban több újfajta szógyűjtemény, diákszótár, egynyelvű szakszótár, lexikon és kézikönyv jelent meg, papíralapon, de digitalizált változatban is. A szótárak bemutatásával, megszerettetésével, a lexikográfiai ismeretek elsajátíttatásával a fiatalokat szótárhasználókká neveljük, mely készség elkíséri őket egész életükben.

Nem várhatunk eredményt tanulóinktól, ha csak elvétve látnak szótárt az órákon. Ugyanakkor a motiváció szerepét is hangsúlyoznunk kell, mert ehhez a tevékenységhez is kedvet kell ébreszteni. Ha a tanulóknak kedvük van a szótármunkához, akkor várható, hogy diákjaink nemcsak a magyarórákon használják a szótárt, hanem a könyvtárakban is ki fogják kérni azokat, illetve hogy papíralapú vagy elektronikus szótárakkal dolgozunk. Az irodalomórán minden egyes lehetőséget ki kell használnunk arra, hogy egy-egy műelemzéskor vagy stílusvizsgálat során újabb és újabb elemekkel gazdagodjon tanulóink szókincse.

Bármilyen szótárral is ismerkednek a gyermekek, néhány fontos szempontot mindenképpen érdemes szem előtt tartanunk. Lényeges megvilágítani, hogy minden szótár nem csupán több ezer vagy tízezer szó tára, szavak halmaza, hanem abban voltaképpen szövegek találhatók, amelyeket meg kell tanulni értelmezni.

Amikor a diákok kezébe adjuk a köteteket, sok fontos adatra kell felhívni tanulóink figyelmét, olyan adatokra, amelyek a szótár borítóján megjelennek. Elsősorban okvetlenül meg kell neveznünk a szerzők, szerkesztők nevét. De az írásjelek használatának megfigyeltetésére is jó alkalom ez, például a nagykötőjel használatának magyarázatára is társszerzők esetében, vagy a könyvkiadók mint intézmények nevének helyes jelölésére is gondot fordíthatunk.

Szintén hasznos, ha a szótár címét folyóírással is bemutatjuk, ugyanis a nyomda legtöbbször csupa álló nagybetűket alkalmaz a borítón. A többszavas címek helyesírása értelmében az ilyen fajta tulajdonnevekben csak az első szót és a tulajdonnévi értékű elemeket illeti meg a nagy kezdőbetű: pl. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [1, 1230 o.].

Minden címben megtalálható egy olyan kulcsfontosságú szó, amely a tartalomra utal, meghatározza a kiadvány célját: etimológiai szótár, értelmező szótár, idegen szavak szótára, tájszótár, helyesírási szótár, költői szótár stb. Tisztáznunk kell ezeket a fogalmakat, a lényeget pedig meghatározásszerűen meg kell fogalmaztatni a diákokkal, mert ezzel is új információk birtokába kerülnek. Számon kell kérnünk, hogy mi a rendeltetése az értelmező szótárnak, a tájszótárnak stb.? Mire jó az etimológiai szótár? Fontos mozzanata a szótárfelépítés tanulmányozásának a szócikk elemzése: vizsgáljuk szerkezetét, a különféle rövidítéseket, a római és arab számok szerepét stb.

A szókincsfejlesztő feladatok, feladatlapok fontos gyakorlattípusa a szabályok, meghatározások számonkérése, kikérdezése. Egy-egy szabály, meghatározás elsajátítása többféle szempontból

lehet hasznos: a diák megismeri a tudományos stílus jegyeit, a logikai ítélet nyelvi formáját, a lényeges jegyek kiemelésének lehetőségeit, azok tömör megfogalmazását, a szakkifejezéseket stb. Az ismeretelsajátítás utolsó lépéseként vagy az osztály képes a szabály megfogalmazására, vagy a tanárnő ismerteti, kivetíti, esetleg felolvastatja a könyvből a szöveget. Ha a szabályalkotás menetének megismertetése elmarad, a tanuló megértés nélkül próbálja gépiesen memorizálni a szabályt.

Pl. Határozd meg, mit nevezünk főnévnek! Milyen mondatfajtát nevezünk egyszerű mondatnak? Mit nevezünk szervetlen szóösszetételnek? Milyen mondatrész a határozó? stb. A szókincsfejlesztő feladatlap hasznos gyakorlattípusa a szóértelmező, jelentésmagyarázó gyakorlattípus, hiszen az anyanyelvi nevelésen belül az egyik legbonyolultabb feladat a szóértelmezés, a jelentésmagyarázat. Ebben az értelmező szótárak kapnak fontos szerepet, amikor egy hangsorhoz egy vagy több jelentés és szófaj kapcsolódik. Itt említeném meg a Képes diákszótár (1992), az Értelmező szótár (2010) és a Pusztai Ferenc szakmai irányításával elkészült Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadását (2003).

Következtetések. A szóértelmezést nem lehet elég korán kezdeni. A szóértelmezés kapcsolatban van a gondolkodás fejlettségi szintjével. Függ az életkortól, az olvasottságtól, a szókincs nagyságától, a kommunikációs kompetencia fejlettségétől, a lényeglátás milyenségétől stb. Itt olyan gyakorlatokat lehet javasolni, amelyekben például egy elhangzott szónak az ellentétes jelentésű párját kell megtalálni, egy másik feladatban pedig tárgyképek alapján meg kell nevezniük egy tárgyat (pl. *liliom, tulipán*), majd a fölérendelt gyűjtőfogalmat kell kitalálni (*pl. virág*).

A szókincs állandó bővülésével együtt kell, hogy járjon a szavak egyre tudatosabb jelentésvizsgálata is. Az óvodában elkezdődött képességfejlesztést folytatni kell az alsó tagozatban, majd erre az alapra építve a magyartanár magasabb szinten egyre bonyolultabb fogalmakra kérdez rá a fokozatosság elve alapján a konkréttól az egyre inkább elvont jelentések, sőt jelentésárnyalatok felé haladva. Itt juthatnak kulcsfontosságú szerephez az elektronikus szótárak, hisz online jellegüknél fogva könnyen hozzáférhetők szinte bárhol és bármikor. A mobil alkalmazások, online szótárak és digitális források lehetővé teszik, hogy az emberek gyorsan ellenőrizzék vagy keresgéljenek szavak, kifejezések után. Példamondatokkal, kiejtéssel segíthetnek az iskolai tanulóknak jobban megérteni és alkalmazni a szókincset. Az elektronikus szótárak támogatják a többnyelvűséget, ami különösen fontos a globalizált világban, illetve olyan hatalmas adatbázisokat képeznek, amelyek segítik a nyelvészeket és kutatókat a nyelvek struktúrájának és változásainak tanulmányozásában.

A gyermekkori szókincsfejlesztés tehát nagyon szerteágazó, legkiválóbb módszere ennek az olvasás (ehhez kényelmes olvasási környezet, a gyermek életkorának megfelelő könyvek, melyek nemcsak szókincset fejlesztenek, hanem kreativitást és kifejezőkészséget is), de sokféle egyéb módszert, eszközt foglal magába, a tanár részéről pedig nagy hozzáértést, szakmai tapasztalatot, pedagógiai rátermettséget igényel. A cél elérése érdekében szükséges a jó motiváció, az életszerűség, a tematikai változatosság (akár a szókincsjátékok, pl. keresztrejtvények, szókirakók, szóasszociációs játékok vagy tematikus foglalkozások) és a feladatok sokszínűsége, ehhez alkalmaznunk kell az alkotó és az elemző gyakorlatokat, melyek a kreativitással, játékossággal, humorral párosulnak. A tanárnak a gyermeket meg kell dicsérnie minden szókincsbővítési erőfeszítéséért, mert a pozitív ösztönzés meghozza a tanulók kedvét a továbbtanuláshoz; segítenie kell a gyermeket abban, hogy az új szavakat kapcsolatba hozza mindennapi élményeivel, meg kell beszélni és elmagyarázni, hogy hogyan használhatja az új szavakat a mindennapi beszélgetésben. A szülők részéről pedig követendő lenne a jó példa a szókincs gazdagításában, változatos és kifejező szavak használata a mindennapi beszédben, hiszen a gyermekek sokat tanulnak a szülőktől, illetve a közös tevékenységek, programok. Ide tartoznak a kirándulások, múzeumok látogatása, amelyek szintén hozzájárulnak a szókincsfejlesztéshez. Összefoglalva tehát a szókincsfejlesztés fontos okai: a hatékony kommunikáció, olvasás- és íráskészségek, továbbtanulás – szakmai fejlődés, értelmezési és problémamegoldó készségek, szociális kapcsolatok.

IRODALOM

1. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976. 1230 o.
2. A magyar nyelv könyve. Főszerk. A. Jászó Anna. Budapest: Trezor kiadó, 2004. 163–172.o.
3. Bakos Ferenc. Idegen szavak és kifejezések – Diákszótár. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006. 547 o.
4. Daniss Győző. Mit jelent? Diákszótár. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2016. 408 o.
5. Hoffmann Ottó. Anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában. Budapest: Tankönyvkiadó, 1976. 290 o.
6. Horváth Katalin. Magyar anyanyelvünk Kárpátalján. Ungvár: 2020. 136 o.

7. Horváth Viktória. Magyar anyanyelvű gyermekek szókincsének változásairól óvodáskor végétől kisiskolás korig. Gyermeknevelés, 2022.10.évf. 1. szám 63–77.o.
8. Gósy Mária. Szókeresés a mentális lexikonban. Nyr.122,189–201.o.
9. Fóris Ágota (szerk.). A kétnyelvű kéziszótártól az értelmező szakszótárig. Iskolakultúra, 2002/5. 99–110.o.
10. Fóris Ágota. A szótárfogalom megváltozásáról. Modern Filológiai Közlemények. 2002. IV. évfolyam, 2. szám. 5–19.o.
11.Fóris Ágota. Szótár és oktatás. Iskolakultúra. Pécs, 2002. 140 o.
12. Kiss Gábor. Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Budapest: Tinta Kiadó, 2005. 929 o.
13. Magyar Értelmező Kéziszótár (szerk. Juhász József, Szőke István, O.Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978. 1550 o.
14. Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Főszerk. Kiss Gábor. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 2011. 929 o.
15. Melich János: A magyar szótárirodalom. A legrégibb szójegyzéktől Pápai Páriz Ferenc szótáráig. Nyelvészeti Füzetek 46. Budapest: Atheneum. 1907.
16. Nemzeti Alaptanterv (2020). Melléklet a 110/2012. (VI.4.) Korm. rendelethez. Magyar Közlöny. 2012. év 66. szám.
17. Országh László (szerk.) Szótártani tanulmányok. Budapest: Tankönyvkiadó, 1966. 404 o.

УДК 39(477.8)(=511.141)
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.19

KÁRPÁT-MEDENCEI SZÓRVÁNYMAGYAR KÖZÖSSÉGEK ETNOKULTURÁLIS KAPCSOLATAI: VISZONOSSÁGOK ÉS ASZIMMETRIÁK NÉHÁNY PÉLDA TÜKRÉBEN

THE ETNOGRAPHIC RELATIONS OF THE SCATTERED HUNGARIANS: LINKS AND ASSIMETRICS IN A FEW EXAMPLES

Pomozi Péter,
orcid.org/0000-0002-3044-4089
PhD, docens,
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem,
igazgató, Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpont

The writer of this study searches the answer to the question "will the scatter situation result in a full assimilation as some linguistic and sociological studies say or are there some other ways that haven't been examined yet neither from sociolingvistic, nor the linguistic policy's point of view. Would the correct exploration of these questions and the proper language policy environment result in the remaining of the scatter situation, slowing or stopping the disadvantageous processes?"

Most of the Hungarian population in the historical Hungarian language area (according to the writer of this study, all the places where Hungarian speaking population could be found since the 15th century belong here) ended up in a scatter situation by the 17th-18th century. Nowadays roughly a million Hungarian lives in a "classic" scatter situation in the Carpathian Basin. The mentioned above large territory represented a larger proportion of the Hungarian linguistic and cultural memory than we would inferred from the number of Hungarians remaining in these regions. One well-known example: Szerémség and Bánát in the Árpád era were the central cultural areas of Hungary.

That's why the complex examination of this large area's linguistic and cultural interactions is so important, moreover, the refinement of documenting-dramatizing approaches, because the etnocultural treasure and survival of three dozen counties should be a regional public matter.

Key words: assimilation, language policy environment, scattered Hungarians, linguistic and cultural interactions, historical Hungarian language area, Carpathian Basin.

Автор цього дослідження, зокрема, намагається знайти відповідь на питання, чи є ситуація мовної ізоляції односторонньою дорогою до повної асиміляції, як припускають деякі лінгвістичні та соціологічні підходи, чи все ж існують аспекти цієї проблематики, котрі досі не отримали належної уваги ані в соціолінгвістичному, ані в історико-культурному, ані в мовно-політичному дискурсі. Чи може їхнє відповідне дослідження, а також сприятливе мовно-політичне середовище сприяти збереженню ізольованих мовних спільнот, уповільненню або навіть зупиненню несприятливих процесів?

Факт залишається фактом: значна частина історичного угорськомовного ареалу (під яким автор розуміє всі ті території, де угорськомовне населення було присутнє щонайпізніше з початку XV століття) опинилася в стані мовної ізоляції вже внаслідок повторних переселень XVII–XVIII століть. Відповідно до адміністративного поділу 1886 року, у двох третинах жуп (комітатів) існували угорськомовні громади, а в одній третині регіонів вони становили єдину угорську присутність. Сьогодні близько одного мільйона угорців Карпатського басейну проживають у «класичних» умовах мовної ізоляції. В угорській мовно-культурній пам'яті ці території відіграють значно більшу роль, ніж це можна було б припустити на основі нинішньої чисельності угорського населення в цих регіонах. Відомий приклад: Срем і Банат в епоху Арпадів належали до центральних культурних осередків Угорського королівства Святого Іштвана.

З огляду на це, особливе значення має комплексне дослідження міжетнічних і мовно-культурних взаємодій у цьому величезному регіоні, що простягається від Енсу до Сірету, а також уточнення та поглиблення документальних і аналітичних підходів. Адже етнокультурна спадщина трьох десятків колишніх угорських жуп є питанням транскордонного регіонального значення.

Поряд із політичними та правовими гарантіями, а також позитивним мовним ставленням особи та її оточення, відповідне економічне середовище може також синергетично сприяти збереженню угорських мовних спільнот Карпатського басейну. На нашу думку, необхідно переосмислити поняття «мовна ізоляція» саме в контексті збереження, і в цьому ж дусі діяти як науковцям, викладачам, душпастирям, священникам та громадським діячам.

Ключові слова: асиміляція, мовно-політичне середовище, угорська мовна ізоляція, мовно-культурні взаємодії, історичний угорськомовний ареал, Карпатський басейн.

Szórvány és diaszpóra

A Kárpát-medencei magyar nyelvészeti szakirodalom – az általános nemzetközi gyakorlattal szemben – konzekvensen megkülönbözteti szórvány és diaszpóra fogalmát. Péntek János találó jellemzésével „a magyarban a szórvány attól szórvány, hogy megváltozott és folyamatosan változik a környezete, a diaszpóra úgy diaszpóra, hogy más környezetbe került" [12, 30.o.]. Lényeges megkülönböztetési szempont, hogy a szórvány őshonos kisebbség, míg

a diaszpóra idegen nyelvi környezetbe történő vándorlással keletkezett, olyan területen, ahol az adott nyelvi közösség nem őshonos.

A szórvány definíciója diszciplináris és egyéb megközelítésbéli eltérések miatt sem olyan egyszerű, mint szórvány és diaszpóra fogalmi elkülönítése. Ezért célirányos szemügyre vennünk a szórványfogalom néhány jellegzetes definíció-kísérletét, hogy megfelelő értelmezési keretbe helyezhessük saját mondanivalónkat.

Fogalmak. A szórványról többféleképp

Az utóbbi pár évtized magyar nyelvészeti terminológiai gyakorlata szerint a szórvány az őshonos nyelvi kisebbség olyan halmozottan hátrányos, sérülékeny helyzetben lévő csoportja, amely folyamatos fogyásban van, helyzetéből adódóan asszimilációs spirálba kerül(he)t és felmorzsolódhat. Nézzük e megközelítésre néhány példát! „Szórvány az a csoport vagy kis közösség, amely egy tőle eltérő nyelvű etnikumú vallási környezetbe ágyazottan nem képes fenntartani önmagát." [16, 42.o.]. „Szórvány az a csoport, kis közösség, amely egy tőle eltérő nyelvi és kulturális etnikumú, vallású környezetben nem képes fenntartani önmagát, nem képes olyan önszerveződésre, amellyel biztosíthatná folytonosságát. Ennek kritikus határát többek között olyan tényezők jelölhetik ki, mint a létszám és az arány, az intézményfenntartási igény és lehetőség." [12, 30.o.]. „A szórványosodás asszimilációs folyamat. Az asszimilációnak vannak külső és belső tényezői, illetve okai. […] demográfiai viszonyok megváltozása […] intézményi keret átalakulása […] átalakul a közösségi élet, az anyanyelv visszaszorul […] A társadalmi térvesztés átterjed a gazdasági és a politikai szférára is" [4, 44–45.o.]. Fodor István negyven vajdasági települést felölelő szórvány-riportkönyvében a kisebbség kisebbségének nevezi a szórványokat, „ahol már olyan kevesen élnek, hogy igazán közösséget sem tudnak alkotni, anyanyelvüket elvétve használják vagy javarészt elfelejtették" [5, 7.o.].

Ezekben a meghatározásokban általában megjelenik az idegen (domináns nyelvű) közeggel szembeni alacsony lélekszám, kritikus kisebbségi arányszám mutatója. Emiatt (ám sok esetben sajnos egyébként sem) formálhat jogot az adott kisebbség olyan intézményi (közoktatási, ügyintézési stb.) hálózatra és nyelvi támogatásra, mellyel anyanyelvét a fiatalabb nemzedékeknek átörökíthetné. Ebben a helyzetben a kétnyelvűség többnyire erőteljesen aszimmetrikus, azaz a szórványt körülölelő domináns (a Kárpát-medencei magyarság esetében egyben államnyelvi) többség csak elvétve beszéli a magyart.

A szórványkisebbségekben mindezen okokból a nyelvi dominanciaváltás előrehaladott állapotban lehet. A „Szórványlétben" említett vajdasági példáiban gyakran találkozunk az anyanyelv pusztán szakrális funkciókra, misére-istentiszteletre korlátozódásával. Ha ezt az igen beszűkült nyelvhasználatot a szociolingvisztikai szakirodalom nyelvkihalási, (illetve megfordítva revitalizációs) skáláinak megfelelő fokozatain próbáljuk elhelyezni, akkor Fishman GIDS-skáláján ez a 8., 7., szintet jelenti.[1] Megjegyzendő azonban, hogy megfelelő revitalizációs technikákkal, természetesen megfelelő nyelvi jogi-nyelvpolitikai környezetben elvben akár a 7–8. szintről is revitalizálható egy-egy kisebbség anyanyelvhasználata. (Fishman 1991, magyarul idézi Gál Noémi [6, 42–45.o.].

Erre a lehetőségre a történeti áttekintés után visszatérek, de már önmagában a revitalizációs szakirodalom is mutatja, hogy a szórványhelyzetet nem minden esetben indokolt olyan egyirányú utcaként kezelni, amely fátumszerűen teljes nyelvcserébe, nyelvi-kulturális, s végül etnikai asszimilációba torkollik. Más kérdés, hogy az utóbbi két évtized során számos magyar szórványban figyelhető meg, hogy a korábban stagnáló nyelvi-etnikai helyzet exponenciálisan romlott, szórványok tűntek-tűnnek el, s ugyanakkor korábbi tömbök töredeztek-töredeznek szórványokká. Álljon itt erre néhány adat Kárpátalja, ill. Dél-Erdély szórványmagyar területeinek népességváltozásából: „Komoly figyelmeztetés, hogy a legnagyobb veszteség a szórvány- és szigetmagyarok körében ért bennünket: a Rahói járásban a magyarság 16,5, a Szolyvaiban 11,5, míg a Técsőiben 18,9 százaléka tűnt el a két népszámlálás közötti időszakban." [22, 57.o.] [2]; „miközben a tömbben élő magyarság esetében a helyi demográfiai százalékos mutatók javulnak vagy stagnálnak, azon közben a szórványnak minősülő megyékben a magyarok lélek és arányszáma drasztikusan csökken. […] Arad megyében 2002–2011 között 24,8%, 1992–2002 között 19,2 százalékos a magyarság fogyása. Brassó megyében 1992–2002: -19,8%, 2002–2011: -22,9%. Fehér megyében 1992–2002: -16,5%, 2002–2011: -23,3%. Hunyad megyében: 1992–2002: -25,0%, 2002–2011: -36,1%. Temes megyében 1992–2002: -19,6%, 2002–2011: 30,2%" [4, 37.o.].

Egyfelől tehát a szakirodalom pesszimista narratívája a Kárpát-medence etnikai-nyelvi mintázatának magyar szempontból negatív dinamikájával bizony indokolható, másfelől azonban ez nem segíti azon keretrendszerek ismertetését, ill. az azokért való (pro)aktív cselekvést, melyekkel ez az egyirányúság esetleg mérsékelhető vagy optimális esetben megszüntethető lenne.

[1] Fishmanén kívül is több nyelvkihalási skála létezik, 9-10 fokozatú is, mondanivalónk lényegén azonban ez nem változtat.

[2] Azaz 1989 és 2001 között, azóta nem került sor újabb ukrajnai népszámlálásra.

Ezért érdekesek és értékesek a „szórványról másképp" típusú közelítések. Fontosnak tartom idézni itt Bodó Barna néhány gondolatát: „nem alakult még ki az a világos keret, amely a szórványhelyzet kapcsán szokásos moralizálás helyett a kérdés közpolitikai kérdésként történő elemzését és értelmezését tenné nem csupán lehetővé, hanem egyben szükségessé is, amikor a bucsálódás és az elmúlás miatti kesergés helyett a segítő szándék találna világos keretet, eloszthatóó feladatokat és ezekhez rendelt forrásokat. Itt az ideje, hogy a bajainkról való beszédmódban a bajokról át lehessen térni ezek kezelésének az előkészítésére" [4, 38.o.].

A „kezeléshez", a gyógyító stratégiák hatékonyabb tervezéséhez mindenképpen tanulságos a történeti Magyarország egyes szórványhelyzeteinek, illetve a magyar nyelvterület történeti dinamikája néhány részletének felvillantása, egyes kapcsolódó nyelvi jogi-jogtörténeti érdekességeket sem elhallgatva. Ugyanis e sorok írója szentül meg van győződve arról, hogy a szórványok végzetes felmorzsolódását és eltűnését (szétrobbanását és/ vagy teljes asszimilációját) nem önmagában a szórványhelyzet, hanem a szórványra nehezedő külső és belső (nyelv) politikai nyomás, és a javarészt ennek nyomán erősödő külső-belső negatív nyelvi attitűd okozza. Ha pedig így van, akkor a Bodó Barna emlegette világos keretek, eloszthatóó feladatok jelentős részben nyelvi jogi feladatokat, a nyelvi jogi keretek megteremtését, implementálását és gyakorlati ellenőrzési mechanizmusait jelentik, másfelől pedig, ezzel részben összefüggésben a szórvánnyal kapcsolatos külső és belső nyelvi attitűdök javítására szolgáló oktatási és egyéb technikák alkalmazását.

A Kárpát-medence nyelvi-etnikai mintázatának változásai

Ha a Kárpát-medence Trianon előtti etnikai mintázatának változásait vizsgáljuk, akkor a magyarság szempontjából durván négy, ellenkező előjelű szakaszt különböztethetünk meg. Ezen felosztásomhoz nagyjából hasonló szakaszolást kínál Kiss Jenő is *A magyar nyelvtörténet kézikönyvé*-ben [8, 382.o.].

Nagyjából négy nagy történeti szakaszt lehet megkülönböztetni az elmúlt durván tizenegy–tizenhárom évszázad[3] során:

– a Kárpát-medencei magyar jelenlét kezdetétől a XV. század közepéig;

– a török délvidéki megjelenésétől a hódoltság végéig és a betelepítések évszázadáig;

– a XVIII–XIX. század fordulójától az első világháborúig;

– a trianoni évszázad a békediktátum aláírása után.

Nyelvi-etnikai dinamika 1920 előtt. A nyelvhasználatot szabályozó jogalkotás kezdetei a Magyar Királyság történetében

A Magyar Királyság történetében a kora középkortól a romantika koráig megfigyelhető dinasztikus *hungarus*-tudat az 1789-es forradalom után egyre dominánsabbá és kisebbségellenesebbé váló francia államnemzet-felfogással szemben azt jelentette, hogy az állam az őt alkotó lojális etnikumok közössége. Ez a szemlélet teret engedett a korona határain belül olyan párhuzamos etnokulturális folyamatoknak, melyeket retrospektív szóhasználattal akár *Kulturnation*-csíráknak is nevezhetnénk. Az, hogy 1918-20 után, a történelmi Magyarország szétverésénél életerős nemzetiségek váltak az utódállamok vezető nemzeteivé, saját terminológiájuk szerint „államnemzeteivé", mindennél beszédesebben mutatja, hogy a magyar nemzetfejlődés sohasem járt a nyelvi kisebbségeket tervezetten eltipró, klasszszikus francia *Staatsnation* úton. Még akkor sem, ha erre a XIX. század folyamán voltak egyéni és szórványos jogalkotói kezdeményezések. Előbbiek, mint Berzeviczy Gergely Bécsben megjelent, francia nemzetmodellt magasztaló értekezése nem keltett különösebb figyelmet, a szórványos jogalkotói kísérletek érdemi implementációjára pedig minden magyarellenes vádaskodás ellenére sincs egyértelmű bizonyíték (vö. erre bővebben 15, 69–74, ill. 85–88.).

Az első szakaszban dinamikusan növekszik a magyar etnikai és nyelvi jelenlét a Kárpát-medencében, a harmadikban lassú gyarapodás figyelhető meg, a másodikban és a negyedikben azonban drámai módon csökken a magyarság részaránya. A harmadik és a negyedik szakaszban már adatolhatók az etnikai mintázatváltozások nyelvspecifikus, a negyedikben pedig már direkt nyelvpoltikai okai. A reformkortól kezdve a magyar – a Bach-korszak magyarellenes terrorja, és az ezzel járó időszakos visszaesés ellenére is – presztízsnyelvvé válik, ami azt jelenti, hogy többen beszélik a magyart, mint ahányan magyar származásúak. A békediktátum érvényre jutása után, jobban mondva már az első világháború derekától pontosan ezzel ellentétes folyamat indul meg a majdani utódállamokban. Míg az első két szakaszban a népességarányok változása döntően a biológiai reprodukció lehetőségeinek és korlátainak, békés és háborús periódusoknak, valamint az etnikai betelepítéseknek a tükre, addig a harmadik és negye-

[3] A tizenhárom századot László Gyula kettős honfoglalás elmélete után napjaink interdiszciplináris őstörténeti kutatási eredményei egyre valószínűbbé teszik. Nyelvi-nyelvtörténeti szempontból is szólnak közvetett, László Gyula elméletét támogató érvek a legalább VII. századtól datálható Kárpát-medencei magyar jelenlét mellett: ha ugyanis csak a IX. században érkezett magyar nyelvű néprészekkel számolunk a Kárpát-medencében, abból aligha magyarázható a magyar nyelv olyan térnyerése az Árpád-korban, amely valójában lejátszódott, *nota bene* mindennemű etnospecifikus nyelvpolitikai diszkrimináció nélkül.

dik szakaszban már az említett nyelvspecifikus tényezők is alakítják az etnikai szerkezetet, sőt, ezek szerepe sokszor nagyobb az arányváltozásokban, mint a reprodukciós ráták esetleges különbségei. A nyelvészeti irodalom asszimiláció-definíciója nyomán úgy is fogalmazhatnék, hogy magyar aspektusból a harmadik szakasz apránként növekvő asszimilációs nyeresége áll szemben egy trianon utáni, máig mélyülő, az utóbbi negyedszázadban Erdélyben, Délvidéken, Kárpátalján exponenciálisan mélyülő asszimilációs veszteséggel. Ez az asszimilációs (nem reprodukciós!) veszteség a szórványok körében a legnagyobb.

Az első három szakaszra jellemzőek voltak az aktív két- és többnyelvűségi minták, így a szórványközösségek fennmaradhattak. Az általam disszimilációsnak nevezett modell szerint alakulhattak akár a korai spontán, akár a későbbi, immár tudatosabb nyelvválasztási folyamatok. A negyedik szakasz történéseit a kisebbségekre nehezedő, államilag fenntartott asszimilációs nyomás determinálta, mely eleve kétségbe vonta a kisebbségi(vé vált) nyelv(ek) megőrzésének létjogosultságát, tekintve, hogy az államnyelvi hegemónia megteremtése volt az elsődleges cél.

Ez a fajta államnyelvi, kisebbségi jogfosztó Staatsnation-közelítés nemcsak azért igazságtalan és méltánytalan a Kárpát-medence nemzeti kisebbségeivel szemben, mert történetileg, Szent István országától kilencszáz éven át egy döntően egy többnyelvű, többnemzetiségű mintázattal állunk szemben, hanem azért is, mert a XIX. század éledező nemzetiségi mozgalmai még az utódállami nyelvpolitikáknál jóval liberálisabb reformkori és dualizmus-kori magyar gyakorlatot is rendkívül kritikus szemmel nézték.

De hogyan is változott a magyar nyelv „állami" szerepe a századok során? A királyság megalapítását követően a latin folyamatosan teret nyert az udvari, később kancelláriai és egyéb hivatalos nyelvhasználati színtereken, maga az egyházi és korlátozott világi (elsődlegesen jogalkotói szférára kiterjedő) írásbeliség pedig görög kezdetek után szinte kizárólag latin nyelvű volt a királyság korai századaiban.[4] Andrássy azonban megjegyzi, hogy „a magyar királyok autonómiát adtak Horvátországnak (1091), az erdélyi szászoknak (1224)[5] és a szerbeknek (1691)" [1, 67.o.]. Ez a királyság hivatalos ügyeinek használatában is többnyelvűséget eredményezett a spontán élőnyelvhasználat természetesen meglévő, korszakról-korszakra, régióról-régióra dinamikusan változó többnyelvűségei keretei mellett.

Bár a XIV–XVII. század történései (reformáció, Erdélyi Fejedelemség nyelvhasználata, nemesi magánlevelezés stb.) erősítették a magyar nyelv pozícióit, a török hódoltságot követő évtizedek Habsburg visszarendeződésével szinte kizárólagosan visszatértek magyar földön a latin hivatalos használatára. Ez másrészt a hódoltság hatására végbement óriási magyar népességfogyás „logikus nyelvi eredménye" volt: az Oszmán Birodalom pusztításai nyomán éppen a legmagyarabb etnikumú délvidéki és alföldi megyék néptelenedtek el.

A latin kizárólagos hivatalos nyelvként való használata azonban hamarosan anakronisztikussá vált. „A XVIII. század második felében már érlelődött a gondolat, hogy a latint nem lehet a végtelenségig megtartani az ország hivatalos nyelveként, s ez idővel tükröződött a jogalkotásban is. [...] a Ratio Educationis ugyan még mindig a latin oktatási hagyományokon alapult [...], de az anyanyelv és a német oktatását is elő kívánta mozdítani" [1, 68.o.]. Ám hét évvel később, 1784-ben II. József nyelvrendelete az erőszakos németesítésről nem várt ellenállásba ütközött, így azt az uralkodó halálos ágyán, 1790-ben visszavonta. Ezekben az években indult meg az a folyamat, amely a latin hagyománnyal szakítva, a német hegemóniáját elutasítva immár a magyar nyelv hivatalossá tételére irányult.

„Első lépésként megszületett az 1790. évi XVI. törvénycikk: ez még csak azt mondta ki, hogy „bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használtatni", s emellett rendelkezett arról, hogy „a gimnáziumokon, akadémiákon és a magyar egyetemeken a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár fog beállítatni a kormányszéki ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók" [1, 68.o.]. E folyamat végpontjának tekinthető az 1844. évi II. törvénycikk, melynek értelmében Erdélyt (!) és Horvátországot nem számítva a magyar lett az ország fő hivatalos nyelve. A holt latin helyett egy élő nyelv hivatalossá tétele a nemzeti polgárosodás törvényszerű hozadéka, mellyel Magyarország az európai nagy államok útját követte. A királyság etnikai összetétele miatt azonban ez teret nyitott a magyarellenes kisebbségi kritikáknak. A sokszor pusztán általános szeparatista ideológiát szolgáló kritikákat Bécs többnyire támogatta is, mert magyarellenes adut látott bennük, és az 1848-49-es szabadságharcban ezt saját céljaira kamatoztatta is. Emiatt a már Szegedre menekült Országgyűlés 1849 júliusában elfogadta a VIII. törvénycikket. Ennek szellemében a magyar a diplomácia nyelveként szolgált volna, míg a törvény az ország nem magyar nemzetiségi többségű területein a helyi nyelvek hivatalos használatát is lehetővé tette volna, a helyi nemzetiségi anyanyelvi oktatással együtt. A törvény „ezzel talán az első volt a világon. A törvény végrehajtására viszont a szabadságharc

[4] Ezt az Árpád-korból fennmaradt törvényszövegek, alapító- és adományleveleknek, birtokösszeírások nyelvhasználati statisztikája alapján világosan látni.

[5] Andrássynál 1226.

bukása miatt már nem került sor" [1, 69.o.]. Már csak azért sem, mert a Bach-korszak a teljes magyartalanítást tűzte ki célul a hivatalos szférában. A korabeli anekdoták szerint nem volt ritka, hogy színmagyar falvak önkormányzatában sem lehetett Müllereken, Magereken, Zahradákon és Knopacsekeken kívül más képviselőt találni [7, 56–57.o.].

E második erőszakos németesítő hullámnak a kiegyezés vetett véget. Az 1868-ban megszavazott, nemzetiségi egyenjogúságról szóló XLIV. törvénycikk a korban páratlanul széleskörű nyelvi jogokat biztosított minden nemzetiségnek. A magyart államnyelvvé nyilvánította, ám ezzel egyidejűleg rendelkezett arról, hogy a törvényhatóságok, bíróságok a teljes ügykezelésükben nemzetiségi nyelvet is használhattak a testületi tagok egyötödének javaslata alapján. A jogszabály kimondta azt is, hogy a teljes közoktatásban mindenkinek az anyanyelvén kell biztosítani a tanulást. Lényegében tehát a Magyar Királyság nemzetiségi nyelvei széleskörű, csaknem a magyarral azonos jogokat élveztek. Mint Andrássy megjegyzi, ilyen méltányos, kisebbségbarát nyelvi jogi környezetet a korban Magyarországon kívül csak Ausztria és Svájc tartott fenn [1, 70. o.). Sajnos az első világháborút lezáró trianoni békediktátum után, a történelmi Magyarországból felosztásából területet és népességet nyert államok semmilyen formában nem követték sem a megelőző 900 év Kárpát-medencei nyelvi hagyományait, sem a dualizmus kori gyakorlatot. Nem nézték jó szemmel az egyszerű polgárok aktív két- és többnyelvűségét, törvényalkotásukban pedig gyökeresen szakítottak az 1868. évi XLIV. törvénycikk kisebbségvédő szellemiségével.

Nyelvpolitikai folyamatok a környező államokban Trianon után: szórványspecifikus veszteségek

Trianon után a (relatív vagy abszolút) kisebbségbe került magyar nemzetrészek esetében csak az 1930-as években, majd a hatvanas-nyolcvanas években volt megfigyelhető mérsékelt etnikai-nyelvi gyarapodás, a többi hatvan-hetven év a különböző eredőjű, nagyságrendű és gyorsaságú apadások ideje. A szórványmagyarságot azonban az általános veszteségeken túlmenően is sújtották „szórványspecifikus" diszkriminációk. Ezek nem egyszerűen egyes szórványok „felszívódását" jelentették, hanem az ezer év során nagyjából stabilizálódott Kárpát-medencei magyar nyelvjárásterület északi és déli peremeinek beszűkülését is.

A történelmi Magyarország hagyományos magyar szórványterületei felszámolásának programját a legdurvábban és leghatékonyabban a Csehszlovák Köztársaság hajtotta végre az 1920-as évek elején[6]. Mivel az első köztársaságban az „államalkotó csehszlovák nemzet" a lakosságnak alig kétharmadát tette ki, s hivatalos állami politika a korábban két- vagy többnyelvű területek gyökeres és azonnali egynyelvűsítésére, a korábbi egynyelvű magyar területek esetében pedig azok kétnyelvűsítésére törekedett. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy Felvidék történelmi szórványmagyar területein rendeletileg tiltották be a magyar nyelv bárminemű hivatalos és nyilvános használatát.

Az első ilyen rendeletet 1921. április 6-án adták ki Trencsén megyében, teljes magyar nyelvhasználati tilalmat foganatosítva. Ennek a nyelvgyilkos politikai iránynak következtében a régi Felső-Magyarország középső és északi vármegyéinek kisebb magyar tömbjei és szórványai néhány év alatt lényegében eltűntek. A magyarság már a harmincas években is abba a (máig egyre keskenyedő, s két ponton jó évtizede meg is szakadt) déli sávba koncentrálódott, ahol a 20%-os küszöb elérése / túllépése miatt az új állam által előírt keretek közt is megtarthatta magyarnyelvűségét. Itt azonban nem hallgathatom el azt az alig-alig ismert tényt, hogy ha a középső és északabbi vármegyékben nem alkalmazták volna a magyar nyelv teljes tiltását a közélet minden szférájában, akkor a 20%-os törvény alapján számos, a jelenlegi nyelvhatárnál északabbra húzódó szigetszerű szórványban is életerős magyar közösségek maradhattak volna. Mindenekelőtt az 1866-os vármegyerendszer szerinti Pozsony, Nyitra, Bars, Gömör, Abaúj-Torna és Zemplén északabbi sávjában, továbbá szigetszerűen a magyarságától szinte teljesen megfosztott Trencsén, Zólyom, Szepes és Sáros vármegyékben is. Szomorú, de korántsem páratlan statisztikai példa Selmecbánya esete: itt a dualizmus-kori utolsó népszámlálás alkalmával, 1910-ben 41,7% volt a magyarok aránya, és a németséggel és zsidósággal együtt relatív többséget képeztek a helyi szlováksággal szemben. Ugyanebben a városban az 1930-as csehszlovák népszámlálás alkalmával 2,5% vallotta (merte vallani) magát magyarnak. 1980-ban ez az arányszám 0,4% volt, míg a II. világháborút követő totális német kitelepítés miatt a helyi németség már a negyvenes évek végére eltűnt Selmecről.

E helyütt nincs tér az 1920 utáni nyelvpolitikák magyar szórványokra gyakorolt hatásait összegző Kárpát-medencei nyelvi-etnikai elemzésre, viszont több írásomban is érintettem már ezt a kérdéskört (l. pl. 14, 116–164. o.). A kérdés általános, nem szórványspecifikus demográfiai vetületeinek, etnikai-nyelvi statisztikáiba sem bocsátkozhatom, de ennek igen jelentős a szakirodalma. Mindazonáltal megemlítem Kocsis és Tátrai etnikai térképeit [9], a számomra itt szórványszemszögből is igen lényeges történeti szemléletmód miatt.

[6] Ne feledjük, 1920. június 4. és 1938. október 7. között a mai Kárpátalja is a Csehszlovák Köztársaság kötelékébe tartozott.

A fentebb említett felvidéki példák is elegendőek annak érzékeltetésére, milyen drámai mértékben változott meg a Kárpát-medencei nyelvpolitikai helyzet Trianon után. Emiatt csak néhány általános megállapításra szorítkozom az elmúlt bő évszázad szórványokat (is) befolyásoló történéseiről.

– A történelmi Magyarország nyelvi kisebbségei, amelyek 1866. óta kodifikált nyelvpolitikai támogatást élveztek, 1920-ban *de jure* államnyelvi többséggé váltak. A korábban többségi magyarság, amely az ország teljes területén hivatalos nyelvként használhatta anyanyelvét, az utódállamokban kisebbséggé vált. Kb. 3,3 millió magyar életében változtak meg ezáltal a mindennapi élet keretei.[7] Köztük többszázezer szórványmagyarában.

– Új elemként jelent meg a közép-európai történelem színpadán, hogy asszimilációs nyelvpolitikával, a kisebbségi nyelvhasználat regionálisan teljes tiltásával, és nem utolsósorban a tiltások által kikényszerített spontán és irányított lakosságcserékkel nagyobb régiók etnikai-nyelvi képét is át lehetett rendezni igen rövid idő alatt.

– Az utódállami keretek gyakori változása, (az 1920-as négy állam területén jelenleg nyolc osztozik), általában nem hozott javulást a magyar nyelvű őshonos kisebbségek nyelvi jogainak kérdésében. Sőt, a gyakori hatalomváltások még kiszámíthatatlanabbá tették a nyelvpolitikai környezetet. Tanulságos a nagyhatalmi játszmákban őrlődő kisebbségekre Kárpátalja példája, melyet történelmi kontextusba ágyazva tárgyal Zékány Krisztina [20, 119–144.o.].

Két kedvező kivétel akad az elmúlt évszázad kisebbségi magyarokat érintő nyelvpolitikai helyzetében, mindkettő a poszt-jugoszláv térából: Szlovénia és Horvátország esete. Különösen pozitív Szlovéniáé, ahol az olasz és a magyar a történelmi nyelvterületén hivatalosan is endemikus nyelvnek számít, és a helyi kétnyelvűség jogi és gyakorlati garanciái szinte maradéktalanul érvényesülhetnek. Ezáltal a muravidéki szórványmagyarságnak *de facto* és *de jure* is minden esély megadatott arra, hogy megőrizze identitását. A többi már a helyi magyar közösség döntésein múlik.

– Mindazokban az országokban, ahol a kisebbség nyelvhasználati jogait arányszámokhoz kötötték, a szórványok már csak azért is nehéz helyzetbe kerültek, mert vagy eleve nem érhették el a jogérvényesítéshez szükséges küszöböt, vagy ha el is érték volna, akkor az adott állam adminisztratív eszközökkel állta ennek útját: pl. a 20% arányt pl. nem községi, hanem járási szinten kellett elérni a Csehszlovák Köztársaságban.

– Mindezek hatására három–kilenc évszázados magyar szórványok tűntek el 1920 után a térképről. (Tegyük hozzá, németek is, nagyjából ugyanazokból a régiókból.) Óriási mértéket öltött a korábban tömbmagyar területek szórványosodása is. 2024-ben elmondható, hogy három székely (vár)megyét, Csallóközt, Észak-Bácskát, Partium, Kárpátalja egyes részeit és az Ipolyvidéket kivéve az 1920-ban elcsatolt, magyar nyelvű területek elszórványosodtak vagy elszórványosódóban vannak.

– Területi autonómiát csak a Vajdasági Autonóm Tartomány keretein belül élvezhet 1991 óta a helyi magyar kisebbség. Ez elvben a szórványhelyzetben lévő vajdasági közösségeknek is reménysugarat jelentene, a gyakorlatban azonban a vonatkozó szerbiai jogi elemek implementációjából fakadó nehézségek miatt még tömbmagyar területeken sem sikerül minden autonómia- és törvényadta lehetőséget kihasználni (vö. erről részletesen 2,13–36.o.).

Budeusz úrtól a gyermekmondókákig. Az etnokulturális kapcsolatok Kárpát-medencei viszonosságáról szórványterületeken

Mikszáth jó palócai és tót atyafiai a Mikszáth-történetekben évszázadokon át éltek-haltak, szerettek és fortélyoskodtak egymás mellett, nemcsak magyar, hanem szlovák többségű vármegyékben is. A polgári és nemesi miliőben játszódó történetek, a lovagok és várúrnők világának helyszínei egészen az időnkénti szepességi városcserék miatt változó magyar-lengyel határig értek. S ha Mikszáth névválasztása időnként írói, szimbolikus, szándékosan fiktív is, mint pl. *Szent Péter esernyője* c. regényében a Besztercebányához közeli Glogova esetében, történeteinek etnokulturális szálai dokumentarista hitelességűek. Ahogyan az a kétnyelvű környezet is, ahol szomszéd nem vájta ki szomszédja szemét.

A legszebben és a legtöbbször talán Krúdy Gyula festette meg a történelmi Felvidék vármegyéinek hármas nyelvi viszonosságát, a leglíraibb epikusként is dokumentarista tollal. Sem ő, sem Szindbádja, a mesebeli hajós nem tudott elszakadni ifjúkori álmainak világától, a podolini polgároktól, a fehérvállú cselédlányoktól és a környező bércek rejtelmes váruraitól. Minduntalan felkereste nyughatatlan szíve azt a világot, ahol valaha, a Poprád nyargaló folyásánál egész békésen megfért a tót, a cipszer és a magyar szó. Ahová a podolini tanítómester az Alföldről kommentálta a csemetéket német szemeszterekre, miközben maga is tökéletesítgette magyartudását. Krúdy így emlékezett Budeusz tanító úrra, a podolini „gyermekkereskedőre”:

„A szekérsor a gyerekekkel elindult azon a hosszú és boldog országúton, amely a poprádfelkai állomástól Késmárkon, Szepesbélán át Podolinba vezetett.

[7] Egészen pontos számokat azért sem lehet mondani, mert nem teljesen világos az I. világháborús, etnikailag is magyar katonaveszteségek aránya területi bontásban. Ezek felmérését is megkísérelték hadtörténészek. is történtek kísérletek a

A régi Szepesség – mint tréfásnyelvűek mondták – Ó-Cipcéria lakott ennek az országútnak a mentén. Itt már félig magyarul, félig cipcerül beszélt a lakosság, és a bocskoros, hosszú fenyőfákat fuvarozó tót is megértette a magyar szót, ha azt véletlenül az arra utazó szolgabíró vagy csendőrtiszt mondta. De Budeusz bácsi is tüntetőleg beszélt magyarul, amikor a „német-szóra" érkezett gyerekeket a késmárki Thököly-vár közelében, a csodálatos hangú véntorony körül, az emeletes házakban elhelyezte. Szepesbélán Gábrielnél, a takácsmesternél volt valamely mondanivalója, a szomszédban egy borovicskagyár volt és a borovicskafőzővel itt elbeszélgetett. Podolinba, Toporcon át, csak estefelé érkeztünk egyedül maradt kocsinkkal, mert Budeusz úr mindenütt hagyott a portékájából, az alföldi gyerekekből. Két-három fiú ült még a kocsin, Budeusz úr kiválasztottai, akiket a maga városában, Podolinban helyezett el. No hiszen a többi se maradt azért árvaságban, a podolini tanító eleinte minden héten, később minden hónapban bejárta a nagy országút mentén fekvő városkákat, hogy a „gyerekeit" szemügyre vegye, és az alföldi szülőknek bőséges jelentést küldjön."

Ám nemcsak szépíróink, hanem a mindennapi élő nyelv is árulkodott a nemzetiségek közti kulturális kapcsolatokról. Jövevényszavak áramlottak egyik nyelvből a másikba. A magyar ugyanúgy élt szláv szavakkal, ahogy a szlovák, a ruszin, a rác magyarokkal. A német jövevényszavak jelentős része magyar közvetítéssel került a szlovákba és a ruszinba. (Ez hangtani és nyelvföldrajzi kritériumokkal általában világosan eldönthető.) A viruló etnokulturális kapcsolatok sajátos hajtásai voltak a gyermekfolklór kevert nyelvű mondókái, dalai, csúfolói. Ezek egyrésze olykor halandzsának tűnik, miközben a kérdéses szavak gyakran a két- és többnyelvű környezetben cseperedő gyermekek nyelvi kölcsönzései a helybeli szórvány(ok)at képviselő játszópajtásoktól. Akik éppúgy lehettek Somogyban a német, mint Hontban, Nógrádban a szlovák szórvány képviselői. És persze megfordítva is, északabbra vagy délebbre.

Vikár Béla vetette fel somogyi gyűjtései kapcsán az *Ispiláng, ispiláng, ispilángi rózsa* kezdetű Somogyszilből származó dalvariánsban az „ispiláng" eredetkérdését.[8] Vikár szerint az *ich spiele ein* 'játszom egy…' szavai torzultak így el. Később Hermann Ottó felhívására egy Arad megyei tanító beküldte a dal helyi sváb változatát: *Ich spiel ein, Ich spiel ein, Ich spiel einen Rosenkranz...,* mely valóban a somogyszili változat német megfelelője, így Vikár feltételezését megerősítette [19, 289–295.o.]. Gyermekkoromban Ipolypásztó folklórjából magam is eltanultam a *Cso sza mi sza prézli, vaszt iszt dasz ribizli* kezdetű csúfolódót, amely vélhetően még a két világháború közti új, cseh nyelvű, magyarul kukkot sem értő fináncgyerekek ugratására szolgálhatott, mutatván nekik (*čo, mi, was is das*), hogy értetlenül szemlélik még a németes magyar szavakat (is). Háromnyelvű-álhalandzsa jellege miatt írtam magyar ortográfiával ezt az ugratót.

Az ilyetén folklór-gyöngyszemek száma ugyanúgy hosszasan folytatható lenne, mint szépíróink etnokulturális kapcsolatokról lejegyzett tanúságai, hiszen, ha változó arányban is, de szinte minden magyarországi vármegyében volt valamelyes többnyelvűség. Kétnyelvű cselédlányok és szolgálók, kétnyelvű tisztviselők, polgárok és főurak, de legalább néhány német polgár mindenütt akadt. A képviselt nyelvek és nyelvi arányok változtak vármegyénként, a jelenség nem. Ettől függően váltakozott, ki volt épp kisebbségben vagy szórványhelyzetben.

De nézhetjük a Kárpát-medencei népzenei kontinuumot is. Kis-Lengyelország havasaitól a Keleti-Kárpátokig megtaláljuk ugyanazokat a motívumokat, dallamíveket népzenénk, népi tánczenénk újabb rétegeiben. Bartók és Kodály nemcsak magyar, hanem szlovák, román folklórt is gyűjtött, mindenütt a „tiszta forrást" kutatva. Ennek a kárpáti kulturális testvériségi gondolatnak állított gyönyörű emléket a Muzsikás együttes Bartók-albuma, melynek világbemutatóját a londoni Royal Festival Hallban tartották 1998 novemberében.

Az idézett történelmi interetnikus példák jól szemléltetik, hogy egy élő, felülről nyelvpolitikailag meg nem nyomorított helyzetben, meg nem mérgezett etnikai légkörben egyáltalán nem volt kilátástalan nyelvi-kulturális szórványhelyzetben lenni. Felvidék szászai, cipszerei ugyanúgy megérték a XX. századot, ahogy Barcaság kora középkortól jelenlévő németajkú diaszpórái. Az évszázadok során a németajkú diaszpórák gyakorlatilag őshonos kisebbségekké, szigetszerű tömbökké és szórványokká alakultak. Az 1224-es Arany kiváltságlevél (*Andreanum*) alapozta meg a széleskörű nyelvi és politikai autonómiáik sorát a Magyar Királyságban,[9] melyet számtalan városnak adott kiváltságlevél követett térben és időben. A szászok, cipszerek, svábok autonómiája is mutatja, hogy megfelelő nyelvpolitikai környezetben akár szigetszerű tömbök és szórványok is életképesek lehetnek, és ez irányt mutat a XX. században is. Visszaszorulásuk éppen jogi és politikai helyzetük drasztikus megváltozásának köszönhető 1920 és az

[8] *Ispilláng, ispillángi rózsa / Rózsa volnék: piros volnék, / Pénz volnék: csörögnék, / Karika volnék: fordulnék. / Zöld selyem szoknya / Piros arany rojtja / Szeder szemű szép Jánoska / Fordulj angyal módra!* [19, 264.o.]

[9] Az európai autonómiatörténetben is úttörő kezdeményezés volt az *Andreanum* az autonómiák kiterjedtségénél és részletes szabályozottságánál fogva.

1970-es, 1980-as évek között. (A dél-erdélyi szászságot ekkor árusította ki „darabra” az NSzK-nak egy igen rossz emlékű román pártfőtitkár, Szlovákiából pedig lényegében a teljes németséget kitelepítették már 1945–46-ban).

Az évszázados német-magyar érintkezések váltották ki a magyar mint környezeti nyelv tanulása iránti igényt, ennek jegyében jelentek meg Bél Mátyás 1729-es Sprachmeistere után sorban az egyre igényesebb, módszertanilag finomodó, németajkúaknak szóló magyar nyelvmesterek és nyelvtanok [10, 21–23]. Ez is mutatja, hogy Budeusz urak mindkét irányban voltak, *nota bene*, Bél Mátyás is többnyelvű *hungarus* volt. Ahogy pl. Vályi András, a Budai Universitas magyar tanszékének első professzora is [15, 86–87.o.]. Mindketten kiválóan értettek-írtak latinul, magyarul, szlovákul és németül is.

A külső és belső nyelvi attitűdök szerepe szórványközösségekben a többnyelvűség megőrzésében. Asszimiláció *versus* disszimiláció

Előző szépirodalmi, folklór- és zenepéldáinkban közös, hogy egy olyan államalakulaton belül születtek és virultak, amelynek nyelvi kisebbségei nem voltak kitéve erőszakos asszimilációs nyomásnak. Nem volt felülről irányított gyűlöletkeltés egyetlen etnikai csoport irányában sem, és ez nemcsak 1844 előtt, hanem egészen 1914-ig igaz volt. Mindez azzal járt, hogy a többnyelvű (szórvány)területeken kölcsönösen megvolt az érintkező nyelvek iránti pozitív külső és belső nyelvi attitűd. Ebbe az egészséges népi ugratás mindig belefért, egymás torkának átharapása már nem. Természetesen lehet, különösen a román-magyar kapcsolattörténetben ennek szomorúan ellentmondó, véres momentumokat sorolni, de összességében, különösen magyar-szláv, magyar-német viszonylatban nem ez, hanem a fentebb leírtak voltak a jellemzőek Trianonig. Sőt, azokon a területeken, amilyen pl. a mai Kárpátalja soknemzetiségű területe is, a mai napig megvannak a népi diplomáciának ezek az egymást kölcsönösen elfogadó nyelvi-kulturális megnyilvánulásai.[10] Tükröződik ez a mindennapok „po zákárpátszki” nyelvhasználatában is, ahogy Zékány írja, „nyelvek és kultúrák találkozásánál” [21, 61–63.o.]. Éppen ezért sajnálatos, hogy még 2024-ben is több közép-kelet-európai állam az erőszakos asszimilálás bűvkörében él.

Amennyiben a józan ész és a méltányos kisebbségpolitika szellemében az általam már többször összegzett disszimilációs modellt alkalmaznák, azzal az asszimilációt erőltető, kardcsörgető államok nagyobb kulturális és gazdasági prosperitást érhetnének el, s nem mellesleg rengeteg felesleges napi politikai feszültségtől és interetnikus kártételtől kímélnék meg magukat és állampolgáraikat. Itt hely szűkében modellem lényegét csak táblázatos formában közlöm, bővebben l. ezt pl. Pomozi 2020 [15, 143–158.o.]. Modellem ebben a formában a magyar nyelvközösség és a környező államok kontextusában értelmezendő, de mindez igaz és tetszőlegesen alkalmazható bármely állam bármely kisebbségi nyelvére.

Asszimiláció	Disszimiláció
nyelvcsere > nyelvfeladás	többnyelvűség megőrzése
nyelvi-kulturális veszteség keletkezik	nyelvi-kulturális többlet keletkezik
eltűnik a magyar identitás	megmarad a magyar identitás
eltűnik a magyar mint környezeti nyelv	megerősödik a magyar mint környezeti nyelv
nincs helyzeti előny idegennyelv-tanulásnál > gyengébb angol stb. tudás	előny az idegennyelv-tanulásnál > jobb angol stb. tudás
nyelvi-kulturális identitászavar, lelki problémák, széteső nemzeti közösségek reális veszélye	kiegyensúlyozott ember, nincs identitászavar, egészséges helyi magyar közösségek
a társadalmi méretű, gyakran erőszakolt asszimiláció miatt komoly társadalmi feszültségek keletkeznek	békés disszimiláció, fair többnyelvűség esetén nincsenek nyelvi alapú társadalmi feszültségek
eltűnik a kulturális fair trade szinergikus lehetősége > nincs ilyen gazdasági potenciál	fennáll a kulturális fair trade szinergikus lehetősége > van ilyen gazdasági potenciál

Összegzés: Feladatok

Az előbb ismertetett modell visszavezet a tanulmányom első fejezetében Bodó Barnától idézett megállapításokhoz és feladatmeghatározáshoz: „bucsálódás és az elmúlás miatti kesergés helyett a segítő szándék(nak kell) találn(i)a – zárójeles betoldások tőlem, P. P. – világos keretet, eloszthatóó feladatokat és ezekhez rendelt forrásokat. Itt az ideje, hogy a bajainkról való beszédmódban a bajokról át lehessen térni ezek kezelésének az előkészítésére”. Írásomban történeti kontextusba helyezve érveltem amellett, hogy a szórványról igenis lehet és kell másképp gondolkodni, mint puszta leletmentő, dokumentarista nyelvészi attitűddel, – nem vitatva előbbi jogosságát és szükségességét sem, amely a „menthetetlennek” ítélt emlékét óhajtja megörökíteni az utókornak.

A történeti példák igazolhatják egyik leglényegesebb, a szórvány deskriptív szempontú meghatározásait finomító megállapításom: **A szórvány végzetes felmorzsolódását és eltűnését (szétrobbanását és/vagy teljes asszimilációját) nem önmagában a szórványhelyzet, hanem a szórványra nehezedő külső (nyelv)politikai nyomás okozza.**

[10] Ez az interkulturális érintkezés még a 2022 óta fokozódó exodus, illetve a napjainkban Kárpátaljára irányuló tömeges belső migráció közepette is igaz.

Ebből viszont az következik egyfelől, hogy akár nagyobb tömböket is szétrobbanthat egy szerencsétlen történeti-(nyelv)politikai konstelláció, másfelől egy szórvány vagy diaszpóra is megizmosodhat, ha az illető államban megvan a valós európai igény az adott régió kisebbsége(i) nyelvpolitikai helyzetének rendezésére, és a kisebbségi nyelvi jogok maradéktalan érvényesítésére. Ez utóbbiak lennének a szórványhelyzetben lévők jogi garanciái addiktív két- vagy többnyelvűségük megőrzésére. Ugyanakkor ezek a kisebbségpolitikai garanciák sem sokat érnek, ha a szórványközösségen belül nincs pozitív belső nyelvi attitűd, a szórványt körülölelő-átszövő államnyelvi tömbökben pedig nincs meg a szórvány nyelvével szembeni pozitív külső attitűd, vagy legalább az annak kialakítására való készség.

Persze ahogy a kisebbségpolitikai-nyelvpolitikai-nyelvi jogi támogatás mértéke javítható, ugyanúgy fejleszthető az érintkező közösségek nyelvi attitűdje is. Tulajdonképpen ezek optimalizálása jelöli ki a Bodótól említett cselekvések elsődleges kereteit. A feladat nem kevesebb, mint annak a fajta nyelvi aszimmetriának a megszüntetése, melyet Péntek így jellemez: „A romániai magyar román kétnyelvűség még mindig *de facto* és nem *de jure* kétnyelvűség. A nyelvi jogoknak az a köre, amelyet a román törvények biztosítanak, semmiképpen nem éri el azt a szintet, hogy azt hivatalos kétnyelvűségnek lehetne tekinteni. Ezt a kört jelentős mértékben szűkíti a törvények sokféle hatályossági szintje a jogok reális érvényesítésének sokféle akadálya […] a nyelvi jogok érvényesülésének egyik reális akadálya a kisebbségi kétnyelvűség egyoldalúsága, aszimmetriája, az, hogy a kisebbséghez tartozó személyek túlnyomó része kétnyelvű, a többségiek közül viszont nagyon kevesen beszélnek magyarul.” [11, 336.o.].

A magyar nemzetpolitika nem keveset tett az utóbbi bő évtizedben azért, hogy Péntek-idézetben ábrázoltnál kedvezőbb kisebbségi és nyelvi jogi helyzetbe kerülhessenek azok a magyar nemzetrészek, amelyek nem használhatják szabadon anyanyelvüket. Szili Katalin és Kalmár Ferenc „A nemzeti kisebbségvédelem javasolt alapelvei Európában” c. dokumentumukkal sokat tettek azért, hogy a „mélyen hallgató Európa” meghallja a cselekvésre hívó szót, és végre világos, mérhető-ellenőrizhető, ténylegesen alkalmazandó keretrendszere alakuljon ki az európai kisebbségvédelmi politikának. Összeurópai kezdeményezésüket jól egészítik ki a Kárpát-medencei, államokra bontott kisebbségi nyelvi jogi áttekintések és Szili Katalin összegző, Harmincból tíz c. kötete [17].

Azt tehát nem mondhatjuk, hogy ami a szórványok nyelvpolitikai helyzetének javítását illeti, a magyar nemzetpolitika ne tett volna igen lényeges lépéseket. Azt azonban látni kell, hogy a végső pozitív döntéseket az érintett kormányoknak és parlamenteknek kell meghozniuk.

A belső nyelvi attitűd javítása terén is sokféle kezdeményezés történt az utóbbi évtizedben, projektek sora segítette a Kárpát-medencei iskoláztatást, a Rákóczi Szövetség programjaitól kezdve az egyes országok helyi szervezeteinek, pedagógus szövetségeinek kiadványaiig és kurzusaiig. Szinte végtelenségig folytatható lenne a sor. A magyarországi nyelvész-szerzők munkái közül említhetjük Pusztay János *Magyar szemhatár* sorozatát a Kárpát-medencei őshonos magyar nyelvi kisebbségek helyzetének átfogó elemzésével a Nap Kiadó gondozásában, vagy Pomozi Péter és Karácsony Fanni *Magyar nyelvű otthon* c. könyveit az Anyanyelvápolók Szövetsége kiadásában, mely a Kárpát-medence és a nagyvilág magyar kisebbségi nemzetrészeinek nyelvpresztízs-sorozata a pozitív belső nyelvi attitűd erősítésének szándékával.

Talán a nem kevésbé fontos külső nyelvi attitűd javításának programjaival maradt leginkább adós mind a szakma, mind pedig a magyar nemzetpolitika. Márpedig tény, hogy egy kisebb közösség, különösen is egy szórványközösség képtelen függetleníteni magát az őt körülvevők nyelvi-kulturális értékítéleteitől vagy éppen előítéleteitől.

S befejezésül még egy gyakorlati szempont, amely nélkül szintén nem lehet semmiféle nyelvi kisebbség felemeléséről beszélni, ez pedig a gazdasági. Ha szülőföldemen, anyanyelvemen találok munkát, azzal spontán módon, erőteljesen megemelkedik anyanyelvem presztízse. Mint Zubánics László megjegyzi: „Az objektivitás megőrzése érdekében a magyar kisebbségek helyzetét országonként külön-külön kell megvizsgálni, hogy megtaláljuk azon pozitív „diszkriminációk” együttesét, amelyek az adott ország viszonylatában a magyarság felemelkedését szolgálnák” [22, 47.o.].

Vagyis a politikai és jogi garanciák, az egyén és szomszédjának pozitív nyelvi attitűdje mellett a megfelelő gazdasági környezet is szinergikusan segítheti a Kárpát-medencei magyar szórványok fennmaradását. Számomra nem kérdés, hogy a „szórványról másképp” így, ebben a fennmaradásban kell gondolkodnunk, és ennek szellemében kell tudósként, tanárként, lelkipásztorként, papként, közéleti személyiségként cselekednünk.

IRODALOM

1. Andrássy György. A magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzete. In Tolcsvai Nagy Gábor szerk. *A magyar nyelv jelene és jövője.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2017. 64–90.o.

2. Beretka Katinka. A nemzetiségi nyelvi jogok (d)evolúciója Szerbiában az elmúlt ötven évben: Merre tovább? In Pomozi Péter szerk. *A magyar nyelv a Kárpát-medencében Trianon előtt és után. Nyelv- és oktatáspolitikai tanulmányok*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 29. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021. 13–36.o.

3. Berzeviczy Gergely. Etwas über Nationen und Sprachen. In: Joseph von Hormayr hrsg. *Archiv für Geschichte, Statistik und Literatur VIII.* Wien, 1817. 287–289.

4. Bodó Barna. Szórványról – másként. In: Cseke Péter szerk. *Szigetek – szórványok a Kárpát-medencében és Észak-Amerikában.* Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 2016. 37–57.o.

5. Fodor István (szerk.). *Szórványlétben. Riportkönyv.* Újvidék: Magyar Szó, 2016.

6. Gál Noémi. *A nyelvi revitalizáció. Elméletek, módszerek, lehetőségek*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet kiadványai 6. Sepsiszentgyörgy: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 2010.

7. Gracza György (szerk.). *A nevető Magyarország 2. Népi fortélyok és úri huncutságok.* Budapest: Helikon Kiadó, 2013.

8. Kiss Jenő – Pusztay Ferenc (szerk.). *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2018.

9. Kocsis Károly – Tátrai Patrik. *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata*. Harmadik, bővített kiadás. Budapest: MTA CsFK Földrajztudományi Intézet, 2015.

10. Nagy Dóra. Hogyan tanultak a XVIII-XIX. századi német polgárok magyarul? Magyar–német kétnyelvűség a történelmi Magyarországon. *Édes Anyanyelvünk,* 2024. 21–23.o.

11.Péntek János. *Történések a nyelvben a keleti végeken*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015.

12. Péntek János. Nyelvi sziget- és szórványhelyzetek, folyamatok. In Cseke Péter szerk.: *Szigetek – szórványok a Kárpát-medencében és Észak-Amerikában*. Kolozsvár: Korunk – Komp-Press, 2016. 29–36.o.

13. Péntek János. A külső régiók. In Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *A magyar nyelv jelene és jövője.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2017. 179–198.o.

14. Pomozi Péter. Népességváltozás és magyar identitás a Kárpát-medencében. Nyelvpolitikai lehetőségeink száz évvel Trianon után. In Pusztay János szerk.: *A veszélyeztetett magyar nyelv*. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2020. 119–167.o.

15. Pomozi Péter. Kárpát-medencei többnyelvűségi minták Trianon előtt és után. Merre tovább? In Pomozi Péter szerk.: *A magyar nyelv a Kárpát-medencében Trianon előtt és után. Nyelv- és oktatáspolitikai tanulmányok*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 29. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021. 69–105.o.

16. Pusztay János. És a magyar nyelv? Magyar Nyelv Múzeumáért Alapítvány, Széphalom, 2021.

17. Szili Katalin. *Harmincból tíz. Kárpát-medencei autonómiatörekvések, szomszédságpolitika és az európai kisebbségvédelem 2010–2020.* Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt, Budapest, 2021.

18. Szili Katalin–Kalmár Ferenc. *A nemzeti kisebbségvédelem javasolt alapelvei Európában.* k.n., h.n. 2021.

19. Vikár Béla. Ispiláng, ispilángi rózsa. *Magyar Nyelvőr*. 36 (1907) 7: 289–295.o.

20. Zékány Krisztina. „mert biccen a szó már a száj szögletén.” A nyelvi és nyelvpolitika helyzet alakulása az elmúlt száz évben Kárpátalján. In Pomozi Péter szerk.: *A magyar nyelv a Kárpát-medencében Trianon előtt és után. Nyelv- és oktatáspolitikai tanulmányok*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 29. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 2021. 119–144.o.

21. Zékány Krisztina. Nyelvek és kultúrák találkozásánál. Oktatási intézmények Kárpátalján. In Pomozi Péter szerk.: *Kárpátalja.* Magyar nyelvű otthon 5. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest. 2023. 61–63, 64–69.o.

22. Zubánics László. A kárpátaljai magyarság szülőföldjén való megmaradása elsősorban gazdasági fejlesztésekkel oldható meg. In Pusztay János szerk. Zékány Krisztina szerk.: *A kárpátaljai magyarság a 21. században.* Magyar Szemhatár 1. Nap Kiadó, Budapest. 2018. 47–87.o.

23. Krúdy Gyula. *Egy krónikás könyvéből.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.

УДК 81'242-054.57
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.20

ANYANYELV ÉS KISEBBSÉGI JÖVŐ – A KISEBBSÉGI LÉT NAPOS ÉS ÁRNYOLDALAI

THE MOTHER TONGUE AND FUTURE IN A MINORITY POSITION

Pusztay János,
orcid.org/0009-0002-4684-1481
professor emeritus,
ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

The paper illustrates the decline of a minority language through the example of a village of an ethnic minority in Hungary. This process accelerates assimilation despite considerable support from the state. The language of any peoples or nationality in a minority position is endangered by the policies of the majority state, psychological pressure resulting from this, a voluntary surrender of the vernacular as a consequence, as well as mixed marriages. In case of Hungarian minorities outside the borders of Hungary, the stigmatisation of dialects also adds up to the picture, furthering the shift to the language of the majority.

The sunny side of life as a member of minority includes the benefits of bilingualism and biculturalism, as for Transcarpatia: multilingualism and -culuralism. In case of a mutual, equal bi- or multilingualism the negative influence of one language to another is little.

The Bashkir and Tatar languages from Russia are a good example for the bi- and multilingualism's positive influence. Until recent times these languages were used in education only for some subjects (native language and literature) in the first years of elementary school. In Bashkiria, Tatarstan and Yakutia, despite the constituion of the federation, the educational and language laws, children could learn in their native language till graduation. The results: the intellectual ration in the mentioned above territories grew one and a half times bigger than in the federation's Russian population.

In some states, such as Serbia, Croatia, Slovenia and Austria the situation of Hungarian minority can be said to be favorable. In other states – including some EU members – the Hungarian identity is rather disadvantaged even though many examples can be found for positive minority and language politics, such as the situation in Finland, Switzerland and Canada.

In closing, I'd like to encourage everyone to protect their native language, native dialect, because most of us have dialets as native language and there is nothing to be ashamed of in it. Let's strive to prevails the sunny side of multilingualism and multiculturalism.

Key words: mother tongue, mother dialect, use of the mother tongue, language policy.

Стаття «Рідна мова та майбутнє меншин» на конкретному прикладі одного з неетнічних сіл країни демонструє витіснення мови меншини, що, незважаючи на значну державну підтримку, пришвидшує асиміляцію меншини. Національні мови народів, які перебувають у меншості, знаходяться під загрозою через політику держави більшості та пов'язаний із цим психологічний тиск, що призводить до добровільної відмови від мови меншини, а також через ризики, пов'язані зі змішаними шлюбами. У випадку закордонних угорців до цих чинників додається ще й стигматизація діалектів, що сприяє переходу на мову більшості.

Позитивним аспектом існування в умовах меншини, безумовно, є білінгвізм, двокультурність, а в Закарпатті – ще й багатомовність та полікультурність, які надають значні переваги. У разі взаємного та рівноправного дво- або багатомовного середовища негативний вплив мов одна на одну є відносно незначним.

Щоб підкреслити позитивний вплив дво- та багатомовності, наведу приклад башкирів і татар у Росії. До останнього часу в етнічних республіках Російської Федерації рідною мовою можна було навчатися лише в початкових класах, і навіть ця можливість використовувалася не всюди. Усі предмети, за винятком мови та літератури, викладалися виключно російською. Однак у Башкирії, Татарстані, а певною мірою і в Якутії – попри Конституцію федерації, освітнє та мовне законодавство – навчання рідною мовою могло тривати до завершення середньої школи. Результат: у Башкирії та Татарстані частка башкирської та татарської інтелігенції у складі населення в півтора раза перевищує частку інтелігенції серед російського населення Федерації.

У деяких державах, таких як Сербія, Хорватія, Словенія та Австрія, ситуацію угорської меншини можна вважати сприятливою. В інших країнах, зокрема в деяких державах-членах ЄС, угорська ідентичність перебуває у вкрай невигідному становищі. Хоча можна навести приклади позитивної політики щодо меншин і мов. Не вдаючись у деталі, згадаю лише випадки Фінляндії, Швейцарії та Канади.

На завершення хочу закликати всіх зберігати рідну мову та діалекти, адже для більшості з нас саме діалект є рідною мовою, і цього не слід соромитися. Також варто прагнути, щоб у багатомовності та полікультурності проявлялися передусім їхні позитивні сторони.

Ключові слова: рідна мова, діалект, використання рідної мови, мовна політика.

Az *Anyanyelv és kisebbségi jövő* című írás célja konkrét, az anyaország egyik nemzetiségi falujának példáján mutatja be a kisebbségi nyelv háttérbe szorulását, ami felgyorsítja a kisebbség asszimilációját – a jelentős állami támogatás ellenére. A kisebbségi helyzetben lévő népek nyelvét a többségi állam poli-

tikája, az ebből fakadó pszichológiai nyomás, aminek következménye a kisebbség önkéntes nyelvfeladása, valamint a vegyesházasságok veszélyeztetik. A határon túli magyarok esetében mindehhez járul még a nyelvjárásokat érintő stigma, ami elősegíti a többségi nyelvre való áttérést.

A kisebbségi lét napos oldalát egyértelműen a kétnyelvűség, a kétkultúrájúság, itt, Kárpátalján a többnyelvűség és többkultúrájúság előnyei jelenthetik. Kölcsönös, egyenrangú két- és többnyelvűség esetén viszonylag csekély a nyelvek egymásra gyakorolt negatív hatása.

A két- és többnyelvűség pozitív hatására idézem Oroszországból a baskír és tatár példát. A legutóbbi időkig az Oroszországi Föderáció etnikai köztársaságaiban a tituláris nép anyanyelvén csak az elemi iskola első osztályaiban lehetett anyanyelven tanulni, de még ezzel a lehetőséggel sem mindenütt éltek, a tantárgyakat – az anyanyelv és irodalom tantárgy kivételével – kizárólag oroszul. Azonban Baskíriában, Tatárföldön, bizonyos fokig Jakutiában is – dacolva a föderáció alkotmányával, oktatási és nyelvtörvényével – egészen az érettségiig lehetett anyanyelven tanulni. Az eredmény: Baskíriában és Tatárföldön a baskír és tatár értelmiség aránya a lakosságon belül másfélszerese a föderáció orosz lakosságán belüli értelmiségi aránynak.

Egyes államokban, például Szerbiában, Horvátországban, Szlovéniában és Ausztriában a magyarok helyzete kedvezőnek mondható. Más államokban, köztük a térség egyik-másik EU-s tagállamában is kifejezetten hátrányos a magyar identitás. Holott több példa is idézhető pozitív kisebbség- és nyelvpolitikára. Nem részletezem, csak megemlítem Finnország, Svájc, Kanada esetét.

Zárásul csak buzdítani tudok mindenkit, őrizzük meg anyanyelvünket, anyanyelvjárásunkat, mert legtöbbünknek a nyelvjárás az anyanyelve, s ezt nem kell szégyellni. S törekedjünk arra, hogy a többnyelvűségnek, többkultúrájúságnak inkább a napos oldalai érvényesüljenek.

Déli fél egy körül harsan fel hetente háromszor a kenyeres autó szignálja az utcánkban, Az egyik megállója éppen a házammal szemben van, oda jönnek ki a környék házainak vásárlási kedvű, finom kenyérre és ínycsiklandó péksüteményekre vágyó lakói, köztük én is. Kíváncsian figyelem, milyen nyelven szólalnak meg szomszédaim. Mert hogy egy horvát nemzetiségi faluban élek, az ország túlsó végén, egy kilométerre a magyar-osztrák zöld határtól. S a szomszédaim mind horvátok, s valamennyien az éltesebb nemzedék sorait gyarapítják. Én vagyok köztük az egyetlen magyar, másképp fogalmazva a többségi nemzet képviselője, immáron mintegy két évtizede. A kenyeres autó mellett sorunkra várva beszélgetés indul. Ha az első szó horvátul esik, akkor úgy is folytatják, ha magyarul, akkor magyarul.

Két évtized nagy idő, nem csak az egyén, hanem a falu életében is. Kis, veszélyeztetett sorsú népek és nyelvek kérdésével foglalkozva különösen érzékenyen érint választott falum, a benne élő nemzetiség sorsa.

A múlt évszázad, drámaibban fogalmazva, az elmúlt évezred utolsó évtizedében a falu akkor még szinte tisztán horvát település volt. Horvát volt a polgármester, a hivatali ügyintézés, volt néptánccsoport, két tamburazenekar, kórus, amatőr színjátszás. s szinte mindenki nem csak tudott, de beszélt is horvátul. Ráadásul egy ritka nyelvjárást beszéltek, a gradiscseit, amely csak a nyugat-dunántúli határvidéken és a határ túloldalán, Burgenlandban él. A nyelvjárás ismeretlen Horvátországban, az ottani dialektológusok ide járnak kutatni ezt a nyelvváltozatot. Ám ami nyelvészeti szempontból érdekes, végzetes lehet a nyelv jövője szempontjából, amire egy kicsit később még kitérek.

A szocialista időszakra jellemző volt a faluban a háromgenerációs család, ami elősegítette a nyelv továbbörökítését. A középső nemzedék tagjait lekötötte a munkahely meg a mellékállás, a gyermekeiket a nagyszülők nevelték, akik teljes birtokában voltak anyanyelvüknek (anyanyelvjárásuknak). A rendszerváltás után, a családok anyagi helyzetének javulása következtében felbomlott a háromgenerációs család, a fiatalok – értsd: a középső és a legfiatalabb nemzedék – elhagyta a közös házat, vagy a faluban építve magának házat, vagy s még inkább, más településen teremtette meg egzisztenciáját, kivonva ezzel az unokákat a nagyszülők nyelv- és hagyományvédő gondoskodása alól. A középső nemzedék erejét és idejét továbbra is a munka kötötte le, s csak kevés energiája maradt arra, hogy horvát anyanyelvét továbbadja gyermekeinek. Igaz, a faluban akkor még volt horvát nyelvű óvoda, s az iskolának is horvát tagozata. Akik viszont más településre költöztek, ott ez a lehetőség nem állt rendelkezésükre. Elindult tehát egyfelől egy eróziós folyamat, másfelől viszont egyre többen költöztek be nem horvát nemzetiségűek a településre (lásd az én példámat is), ami kihatott mind a falu horvát nemzetiségű lakosságának számára és arányára, mind a kisebbségi nyelv érvényesülésére és használatára.

Jelentős mértékben csökkent a horvát óvodát és iskolai tagozatot igénylők száma, úgy hogy ezeket gyakorlatilag meg kellett szüntetni, s ehelyett csak egy-két órás horvát nyelvi foglalkozásokat tartanak – igény szerint.

Ideköltözésem első éveiben az éves falugyűlésen fel-felszólaltam – magyarként – a horvát nyelv érdekében, éppen a veszélyeztetett nyelvek, népek helyzetével és jövőjével való foglalkozásom révén szerzett érzékenységem miatt. Elmondtam, hogy a szülők, s főleg a nagyszülők nem azzal teszik a legnagyobb jót gyermekeiknek, unokáiknak, ha biciklit, motorbiciklit, mindenféle csodakütyüket ajándékoznak, hanem ha nyelvet adnak nekik. Elmondtam, hogy én – ha most lennék gyermeknevelő korban és rendelkeznék mostani tudásommal – a többségi nemzethez tartozva is a kisebbségi osztályba íratnám be gyermekeimet, hogy – úgymond – játszva elsajátítsanak egy másik nyelvet, a többségi nyelvet pedig a családban és a nagy társadalomban úgyis meg fogja tanulni. Sajnos, semmilyen pozitív hatást nem sikerült kiváltanom.

Rákérdeztem fiatal szülőknél, miért nem adják be gyermekeiket a horvát osztályba, s erre azt válaszolták, hogy ott nem az ő nyelvüket tanítják, hanem az irodalmi horvátot. Tény, hogy a gradiscsei nyelvjárás jelentősen különbözik a horvát irodalmi nyelvtől, ám a különbségek nem akadályozzák meg a kölcsönös megértést, annál is kevésbé, mivel minden házban fogható a horvát televízió műsora, s a lakosság nézi is. Az éves horvát bálban tánc közben a gyerekektől a nagyszülőkig mindenki együtt énekli a zenekarral az éppen menő horvát (irodalmi) nyelvű slágereket.

„Magasról nézvést" még csak megvolna a horvátság – a polgármester horvát, beszéli is a nyelvet, a faluban mindenütt kétnyelvű utcanévtáblák találhatók, az intézmények – polgármesteri hivatal, orvosi rendelő, öregek klubja, bölcsőde, óvoda, iskola, templom, temető, tűzoltóság, bolt két nyelven feliratozva, s a kenyeres autóra váró öregek, ha épp úgy adódik, horvátul beszélnek egymással. Horvát származású és anyanyelvű papunk – az igények csökkenése miatt – már hetente csak egyszer tart horvát nyelvű misét. Évek óta nem működik az amatőr színtársulat, egyre kevesebbet hallani a néptánccsoport szereplésről, már csak egy tamburazenekar játszik egy-egy rendezvényen. Van havonta megjelenő kétnyelvű „hírharsonánk", amely beszámol a település elmúlt havi eseményeiről. Úgy érzékelem, hogy maguk az érintettek sem igénylik, vagy nem tartják érdemesnek nyelvük és kultúrájuk megőrzését. Nincsenek tisztában azzal, hogy ezzel a hozzáállással mit veszítenek. Nem segít a kedvező politikai légkör sem.

Szemeim előtt zajlik le a többségi nemzethez való igazodás, az asszimiláció, miközben az állam sok eszközzel támogatja Magyarország nemzeti kisebbségeit. Ám – ahogy az oroszországi finnugor népek kapcsán mondani szoktam – akarata ellenére senkit sem lehet megváltani.

Eme kis „esettanulmány" után – amely egy konkrét példán keresztül érzékeltette a kisebbségi lét néhány jellegzetességét – fogalmazzunk szakszerűbben, tudományosabban. Előadásom alcíme napos és árnyoldalak bemutatását ígéri. A következőkben röviden felvázolom ezen oldalak egyikét-másikát.

A kisebbségi lét napos oldalát egyértelműen a kétnyelvűség, a kétkultúrájúság, itt, Kárpátalján a többnyelvűség és többkultúrájúság előnyei jelenthetik. Ezzel a lehetőséggel élt is az itteni lakosság. Többnyelvű települések, városok és falvak alakultak ki, természetes volt egymás nyelvének elsajátítása. Kölcsönös, egyenrangú két- és többnyelvűség esetén viszonylag csekély a nyelvek egymásra gyakorolt negatív hatása.

A két- és többnyelvűség pozitív hatására idézem Oroszországból a baskír és tatár példát. A legutóbbi időkig az Oroszországi Föderáció etnikai köztársaságaiban a tituláris nép anyanyelvén csak az elemi iskola első osztályaiban lehetett anyanyelven tanulni, de még ezzel a lehetőséggel sem mindenütt éltek, a tantárgyakat – az anyanyelv és irodalom tantárgy kivételével – kizárólag oroszul. Azonban Baskíriában, Tatárföldön, bizonyos fokig Jakutiában is – dacolva a föderáció alkotmányával, oktatási és nyelvtörvényével – egészen az érettségiig lehetett anyanyelven tanulni. Az eredmény: Baskíriában és Tatárföldön a baskír és tatár értelmiség aránya a lakosságon belül másfélszerese a föderáció orosz lakosságán belüli értelmiségi aránynak. Ezt én – elkerülendő az elhamarkodott soviniszta, populista véleményalkotást – a kétnyelvűségnek tudom be.

A beszélő közösség létszáma alapján kisebbségi helyzetben lévő nyelvek teszik ki a világ nyelveinek nagy részét. Csak viszonyításképpen említem, hogy a világ nyelveinek felét 10 ezernél kevesebben beszélik. Ez már önmagában is veszélyes helyzet, amit csak fokoz, hogy a nyelvek több mint 80%-a endemikus, azaz egy országban beszélt nyelv. Azaz külső segítségre nem számíthat. A magyar nyelvre ez a megállapítás szerencsére nem érvényes, mert a nyelvnek van anyaországa, s a kisebbségi sorsba kényszerített nyelvi közösségek az anyaországtól – kedvező politikai feltételek esetén, mint amilyen a jelenlegi helyzet is – támogatást kapnak nyelvük, kultúrájuk megőrzéséhez, s így magyarként való fennmaradásukhoz. Az aktuális országhatárokon túlnyúló kulturális-nyelvi nemzet kialakításának politikája sokat segít a kisebbségi magyarság sorsán, hosszú távú sikere érdekében azonban hangsúlyeltolódásra volna szükség: nem a demográfia kérdésére, hanem a nyelvre kellene fektetni a hangsúlyt. Ahogy Pomozi Péter több írásában is megfogalmazta, „nem a fogyás

okozza a nyelv elnémulását, hanem az elnémulás a nemzet fogyását".

S ezzel már át is térünk az árnyoldalak rövid bemutatására, amelyek, sajnos, számosabbak, mint a napos oldalak.

Mindenekelőtt a politikai feltételekről kell szólni. A Kárpát-medencei magyarság határon túlra szakadt részének különböző sorsok jutottak. Egyes államokban, például Szerbiában, Horvátországban, Szlovéniában és Ausztriában a helyzet kedvezőnek mondható, legfeljebb az a kérdés merül föl, él-e a helyi magyarság a politika által biztosított jogokkal, lehetőségekkel. Más államokban, köztük a térség egyik-másik EU-s tagállamában is kifejezetten hátrányos a magyar identitás. A magyar – és más kisebbségek – diszkriminálása, hogy ne mondjam: elnyomása a nemzetpolitika részévé vált, a magyar kártyát szűk látókörű nacionalista politika eszközeként használják. Ez a gyakorlat Európában sem egyedi, volt honnan tanulniuk. A fiatal nemzetállamok törekvése az etnikailag, nyelvileg és kulturálisan homogén társadalom megteremtésére nem tűri a többségitől eltérő etnikumot, nyelvet és kultúrát. De hasonló jelenséget tapasztalunk xenofób nem fiatal államok esetében is – finnugor népekkel, nyelvekkel foglalkozóként megtapasztalom az Oroszországi Föderáció őshonos népeit sújtó gyakorlatot.

Holott több példa is idézhető pozitív kisebbség- és nyelvpolitikára. Nem részletezem, csak megemlítem Finnország, Svájc, Kanada esetét.

Egyúttal hangsúlyozom, hogy egy ország deklarált kisebbségpolitikája és az ún. népi diplomácia nem mindig esik egybe. Tapasztaljuk ezt Szlovákia, Székelyföld és Kárpátalja esetében is. Ismereteim szerint az említett régiókban az egymás mellett élő, különböző nyelvű népek békében megférnek egymással, míg a politika közbe nem lép.

Az adott ország kisebbségpolitikája kedvezőtlenül befolyásolja a kisebbségi anyanyelvhez való viszonyt az érintett lakosság magánszférájában is.

A kétnyelvűség állítólagos negatív hatásait súlykoló propanda hatására nem egy színmagyar család is a többségi nyelvű iskolába íratja gyermekét, nem gondolva arra, hogy az ott szocializálódó gyermek – tisztelet a kivételnek – egy nemzedéknyi időn belül elveszíti eredeti, kisebbségi identitását, s veszi át a többségi nemzetét. Ez a gyakorlat szinte kivétel nélkül megfigyelhető a vegyes házasságok esetében. Ellenpontként megemlíthetők azok az örömteli esetek, amikor a többségi nemzet tagja kisebbségi iskolába íratja csemetéjét.

Amikor néhány évvel ezelőtt, talán 2020-ban, egy udmurt nyelvész, Razin, az udmurt parlament épülete előtt az anyanyelvét sújtó törvény elfogadása elleni tiltakozásul felgyújtotta magát – s bele is halt sérülésébe –, azt írtam emlékező írásomban, nem öngyilkos áldozatokat kell hozni anyanyelvünk védelme érdekében, hanem használni kell a nyelvet. Kisebbségi létben ez, persze, nehezebb, mint az anyaországban, több odafigyelést, nagyobb nyelvi tudatosságot igényel. Törekedni kell arra, hogy az anyanyelvű kommunikáció ne rekedjen meg a konyhanyelvi szinten, mert – ha a tömbmagyarságban élők a többségi nyelvet is csak konyhanyelvi szinten sajátítják el – előáll a kétfélnyelvűség.

Az anyanyelvvállalás és -használat felveti a nyelvjárás kérdését. A határon túli területeken éppúgy, mint az anyaországban a lakosság nagyobb része valamilyen nyelvjárást beszél. A nyelvjárást beszélőket s a nyelvjárásokat gyakorta stigma-tizálják. Magyarországon a legutóbbi választások előtt a nyelvjárást beszélőket minősíthetetlen stílusban bélyegezték meg, beemelve a kérdést a politika eszköztárába. A határon túli magyarokat is gyakran gúnyolják nyelvjárásias beszédükért, akik emiatt áttérnek inkább a többségi nyelv használatára. Azaz a nyelvjárás nemzetstratégiai kérdéssé válik. Sokat kell még – az anyaországban is – tennünk azért, hogy a nyelvjárásokat értéknek tekintse a közvélemény. Az első lépéseket megtettük, 2020-tól december 1. a magyar nyelvjárások napja – Kásler miniszter úr jelentette be közel három esztendővel ezelőtt –, ezen a napon a Magyarságkutató Intézet minden évben nemzetközi konferenciát rendez a nyelvjárások kérdéséről, a közelmúltban a Vas vármegyei értéktárba bekerült a vasi nyelvjárás mint szellemi kincs, irodalmi folyóirat közöl nyelvjárásban írt szépirodalmi értékű írásokat, jelennek meg szépirodalmi alkotások, gondoljunk például az újabbak közt Sántha Attila székely nyelvjárásban írt műveire, de három éve két vasi nyelvjárásban írt szépirodalmi munka is napvilágot látott.

Az árnyoldalak egyikeként említhető a több országra szakított magyar nyelv szétfejlődésének veszélye. A kisebbségi nyelvre a többségi erős hatással van, ezt éppen itt Kárpátalján nem kell különösebben hangsúlyozni. Megfigyelésem szerint azonban a szétfejlődés a hétköznapi nyelvhasználatban nem okoz megértési problémát. Ahol viszont nem kívánatos, sőt, egyenesen veszélyes lehet a szétfejlődés, az a szakszókincs. Előfordulhat, hogy ugyanannak a fogalomnak, jelenségnek több magyar nyelvű elnevezése is kialakul, mert a terminológia-alkotásban gyakran élnek valamely idegen nyelv mintaként való felhasználásával. A nyelvújítás korától kezdve a legutóbbi időkig a magyar nyelv esetében ilyen mintaadó nyelv a német volt. Trianon után viszont a terminológia-alkotást befolyásolja a többségi nyelv,

s így keletkezhet – az anyaországi mellett – felvidéki magyar, kárpátaljai magyar, erdélyi magyar stb. szakszókincs. Bizonyítja ezt a születésnapját ünneplő tanszékkel közös *maTer* (magyar-magyar terminológia) projektünk eddig megjelent néhány füzete. A cél az, hogy – kezdve az iskolai tantárgyak terminológiájával – Kárpát-medencei magyar terminológiai adatbázist hozzunk létre, elősegítve ezzel az egyes szakmákon belüli megértést, s ne kelljen az egyértelműség kedvéért magyar szakembereknek angolra váltaniuk.

Zárásul csak buzdítani tudok mindenkit, őrizzük meg anyanyelvünket, anyanyelvjárásunkat, mert legtöbbünknek a nyelvjárás az anyanyelve, s ezt nem kell szégyellni. S törekedjünk arra, hogy a többnyelvűségnek, többkultúrájúságnak inkább a napos oldalai érvényesüljenek.

УДК 378.011.3(477)+005.336.4:001.89(73)
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.3.21

НАПРЯМИ ТВОРЧОГО ВИКОРИСТАННЯ АМЕРИКАНСЬКОГО ДОСВІДУ ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ

POSSIBILITES FOR CREATIVE USE OF THE AMERICAN EXPERIENCE IN FORMING RESEARCH COMPETENCE OF A HIGH SCHOOL TEACHER IN UKRAINE

Варга Н.І.,
orcid.org/0009-0009-6074-331X
доктор філософії (освіта/педагогіка),
кафедра угорської філології
Українсько-угорського навчально-наукового інституту
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Шепа Н.С.,
orcid.org/0000-0002-8198-2469
старший викладач кафедри романських мов та зарубіжної літератури
інституту Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена вивченню можливостей та потенціалу впровадження американського досвіду у формуванні дослідницької компетентності викладачів вищої школи в Україні. На основі аналізу успішних програм та підходів, які зарекомендували себе в Сполучених Штатах Америки, стаття висвітлює можливість їхньої адаптації та впровадження в українській системі вищої освіти.

Основна мета цієї статті – зазначити важливість обміну досвідом і співпраці між українськими та американськими вищими навчальними закладами з метою підвищення якості навчання та дослідницьких зусиль в Україні. Для досягнення цієї мети, стаття проводить порівняльний аналіз між американськими та українськими підходами до формування дослідницької компетентності викладачів, виокремлюючи спільні риси розрізнення.

Зокрема, стаття досліджує ефективні інструменти та методики, які використовуються американськими вищими закладами для підтримки викладачів у розвитку дослідницьких навичок. Далі, вона обговорює можливість застосування цих ідей в українському контексті, зокрема, сприяючи розвитку науково-педагогічних інновацій в українських університетах та вищих навчальних закладах. Розглядаються можливості і переваги впровадження американського досвіду в процес формування дослідницької компетентності викладачів вищих навчальних закладів України. Досліджується сутність американських методів, їх структура та ефективність для підвищення рівня наукової діяльності в українському освітньому середовищі. Стаття містить практичні рекомендації щодо адаптації цих методів у контексті вищої освіти України.

Завдяки цій статті, ми сподіваємося, що вона стане поштовхом для обміну ідеями та практикою між освітніми установами в обох країнах, сприяючи підвищенню якості вищої освіти в Україні та сприяючи розвитку дослідницької культури серед викладачів вищої школи.

Ключові слова: викладач, вища школа, формування, дослідницька компетентність, досвід.

This article dedicated to exploring the possibilities and potential of incorporating American experience in shaping the research competence of higher education instructors in Ukraine. Based on analysis of successful programs and approaches that have proven themselves in the United States, the article highlights the feasibility of adapting and implementing them within the Ukrainian higher education system.

The primary aim of this article is to emphasize the importance of sharing experiences and collaboration between Ukrainian and American higher education institutions to enhance the quality of teaching and research efforts in Ukraine. To achieve this goal, the article conducts a comparative analysis between American and Ukrainian approaches to developing the research competence of instructors, identifying commonalities and distinctions.

In particular, the article examines effective tools and methodologies used by American higher education institutions to support instructors in developing research skills. Furthermore, it discusses the potential application of these ideas within the Ukrainian context, especially in fostering scientific and pedagogical innovations in Ukrainian universities and higher educational institutions. The possibilities and advantages of introducing American experience in developing the research competence of teachers of higher educational institutions in Ukraine are considered. The essence of American methods, their structure and the effectiveness of increasing the level of scientific activity in the Ukrainian educational environment are explored. The article contains practical recommendations for adapting these methods in the context of higher education in Ukraine.

Through this article, we hope that it will serve as a catalyst for the exchange of ideas and practices between educational institutions in both countries, contributing to the enhancement of the quality of higher education in Ukraine and the development of a research culture among higher education instructors.

Key words: teacher, high school, formation, research competence, experience.

Постановка проблеми. Оскільки на сьогоднішній день в Україні започатковані стійкі процеси творення єдиної, інтегрованої системи підготовки викладача вищої школи, що відповідає сучасним міжнародним вимогам дає підстави говорити про перспективи їх використання у вітчизняних умовах.

Можливості застосування позитивного американського досвіду формування дослідницької компетентності викладача вищої школи в Україні, обумовлені, перш за все, інтеграцією української системи вищої освіти в світовий освітній простір, посиленням міжнародного співробітництва, реалізацією ідей безперервної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснений аналіз вітчизняних програм підготовки викладача вищої школи засвідчує, що в Україні, як в США, діяльність університетів спрямована на підготовку майбутніх фахівців, готових до життя та праці в суспільстві, заснованому на знаннях, в якому рівень соціально-економічного та культурного розвитку визначається ступенем освіченості його громадян. У зв'язку з цим підвищуються вимоги до підготовки випускників – останні мають бути здатні до професійної діяльності у складних, невизначених умовах, до виконання досліджень, самоосвіти.

Постановка завдання нашого дослідження є дослідження американського досвіду у формування дослідницької компетентності викладачів вищої школи в Україні.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети було використано такі методи: вивчення практичного досвіду використання американського досвіду формування дослідницької компетентності викладача вищої школи; систематизація й узагальнення.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день система підготовки викладача вищої школи в США характеризується такими особливостями:

1) диверсифікацією структури вищої освіти, її змісту. Багатоступінчастість, багаторівневість структури освіти, варіативність освітніх програм при єдності соціальних та освітніх цілей сприяють академічній мобільності студентів та професійній мобільності випускників. Масовість вищої школи актуалізує проблему обґрунтування та реалізації концепції пожиттєвої освіти у суспільстві;

2) інтеграцією в світовий простір, інтернаціоналізацією вищої освіти. Система освіти США орієнтована на розвиток освітнього простору через збереження різноманітності і національних пріоритетів, реалізацію довгострокових міжнародних проектів та програм, створення умов мобільності студентів та викладачів. Найважливішими особливостями американського простору вищої освіти є його відкритість та універсальність (прозорість) інструментів, які використовуються в освітньому процесі (зокрема, система залікових одиниць, структура освітніх ступенів, механізми контролю якості освіти тощо). Останні сприяють підвищенню привабливості американської системи освіти для інших країн, її конкурентоспроможності;

3) зростанням ролі науково-дослідницької діяльності та інноваційної освіти, інтеграцією тріади знань «освіта, наука, інновації», що передбачає таку організацію освітнього процесу та змісту освітніх програм, при яких здобувачі опановують знання на основі проведення наукових досліджень та освоєння інновацій. Це сприяє формуванню у випускників дослідницької компетентності та здатності до інноваційної діяльності;

4) розвитком співпраці між вищою школою, роботодавцями та іншими замовниками і споживачами освітніх послуг;

5) удосконаленням механізмів моніторингу та контролю якості на всіх рівнях.

Результати порівняльного аналізу тенденцій у системах підготовки викладача вищої школи України і США засвідчують, що вони в загальних рисах схожі: уніфікація освітніх рівнів, удосконалення структури освіти, змісту та технологій навчання, зміцнення взаємозв'язків зі сферою праці, впровадження та вдосконалення внутрішньоуніверситетських систем управління якістю, розширення регіонального та міжнародного співробітництва. При цьому в освітній сфері США яскравіше виражена спрямованість на студента, ринок праці, наукові дослідження, що зумовлює формування дослідницької компетентності майбутнього фахівця.

Вважаємо, що деякі позитивні аспекти формування дослідницької компетентності викладача вищої школи США можуть бути використані в освітній системі України.

Так, практика формування дослідницької компетентності викладача вищої школи США на різних освітніх ступенях повинна базуватися на комплексному застосуванні наукових підходів до підготовки майбутніх педагогів. [1] Зокрема, академічний підхід спрямований на підвищення наукової складової в підготовці фахівців, тут превалює вивчення академічних дисциплін. Акцент у освітніх програмах робиться насамперед на вивченні науки, формуванні здатності вирішувати наукові проблеми і завдання [3]. Реалізація

міждисциплінарного підходу забезпечує посилення взаємозв'язку між сферами знань, що відображається при вирішенні комплексних завдань у різних формах наукової діяльності студентів. Індивідуальний підхід передбачає певну «свободу вибору», формування індивідуальної освітньої траєкторії майбутніх викладачів вищої школи і науково-педагогічних працівників у процесі фахової підготовки та професійного розвитку. Компетентнісний підхід означає не поінформованість студента з різних аспектів професійної діяльності, а розвиток визначених компетентностей. Дослідницький підхід спрямований на формування педагога нової формації та зумовлює розуміння ним необхідності формування дослідницької компетентності і розуміння ролі наукових досліджень у практичній діяльності. Застосування інноваційно-технологічного підходу в процесі формування дослідницької компетентності викладача вищої школи США передбачає застосування низки педагогічних новацій та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Відзначимо, що в кожному з них у якійсь формі простежується орієнтація на формування дослідницької компетентності майбутніх викладачів.

Ми дійшли висновку, що застосування американського досвіду може бути корисним на різних етапах формування дослідницької компетентності викладача вищої школи в Україні.

Так, на рівні магістратури, доцільним є запровадження в освітній процес комплексних дослідницько спрямованих навчальних програм (наприклад, у США функціонують програми «Педагог, який приймає обдумані рішення», «Програма, яка вчить мислити», «Рефлексивне навчання», «Когнітивна майстерня», «Навчання на основі процесуально орієнтованого дослідження» та ін.). Також гідним уваги є реалізація освітнього процесу через «дослідницьке навчання» і надання можливості найбільш талановитим магістрантам роботи не над магістерським проєктом, а над дисертацією, підготовка якої буде продовжена в докторантурі.

Формування дослідницької компетентності повинно відбуватися під час вивчення загальних і дослідницько спрямованих дисциплін у формі лекцій, семінарів (побудованих за моделлю «навчання як дослідження»), консультацій (індивідуальних, групових, вебконсультування), практики (інтернатури, асистування), індивідуальної, групової (дослідницькі, дискусійні групи) і самостійної роботи, підготовки наукових праць і застосування відповідного дидактичного інструментарію (аналіз конкретного випадку, портфоліо, метод проєктів, проблемний метод, техніки «Процедурний лист», «Діалектичний журнал», «Журнал полемічних нотаток», різні види завдань (хроніка, зіставлення, «причина-наслідок», «проблема-вирішення», доказ тези, конспектування, пошук творчих ідей, відгук на іншу роботу, анотація, аналіз та інтерпретація тексту, обговорення, критичний аналіз тексту)) [3].

Вартим для запозичення є застосовування різних способів контролю навчальних досягнень студентів: стандартизованих тестів, розроблених викладачами методик контролю (спостереження, діагностична карта, тестування, твір, короткий виклад інформації, оціночна шкала, рейтингування, концептуальна карта, звіт у формі викладу ключових аспектів роботи, інтелектуальний журнал, навчальний щоденник, карта просування, рецензія, стендова доповідь, портфоліо, захист дослідницького проєкту).

Виокремимо деякі аспекти американського досвіду дослідницької підготовки викладача вищої школи в докторантурі, які варто враховувати в Україні. Зокрема, підготовка фахівців протягом усього періоду навчання повинна відбуватися на основі моделювання реальної наукової, проєктної діяльності в процесі вирішення студентами актуальних соціально-педагогічних завдань в умовах, максимально наближених до потреб практики.

Оскільки важливим аспектом наукової діяльності педагога вищої школи є комунікативна, вважаємо за потрібне використовувати досвід США з формування навичок наукової комунікації студентів; у цьому аспекті варто збільшити роль віртуальної наукової комунікації – спілкування наукових керівників і докторантів у наукових, соціальних мережах, блогах та ін. Ця вимога на сьогоднішній день диктується також складною ситуацією в Україні – пандемія, воєнний стан, неможливість провадити освітній процес в звичному режимі вимагає посиленої уваги до дистанційного навчання та застосування різноманітних інструментів його реалізації.

Вартим уваги є активізація пізнавальної діяльності студентів слід через упровадження активних форм і методів навчання, застосування технік рефлексивної діяльності (лекція з теорії науково-дослідницької діяльності, міждисциплінарний, методологічний семінар, майстер-клас, університетська субота, дискусійний клуб, літня школа, практика, підготовка наукової роботи, проведення «творчих тижнів», залучення аспірантів до роботи тимчасових міждисциплінарних, міжкафедральних творчих дослідницьких колективів; застосування методів індуктивної діяльності (навчальне

дослідження, гносеологічні ігри, взаєморедагування, публічний захист дослідницького проєкту, розробка рекомендацій); методи дослідницько-експериментального навчання (ситуаційний аналіз, уявна проблемна ситуація, синектика); методи самостійної дослідницької діяльності (есе, твір, інтелектуальний журнал, портфоліо, навчальна картографія); виконання дослідницьких завдань (відгук на прочитане, усні виступи, складання планів, рекомендацій, проєктів, розробка плану наукової роботи, усне обговорення певної наукової праці, анотування бібліографічного списку, аналіз та інтерпретація текстів, складання резюме, цитування, аналіз наукових праць та ін.)) [3].

Гідним уваги є читання педагогами авторських елективних курсів, у яких представляються результати їх власних наукових досліджень. Відтак, у процесі навчання у студентів формується стійка мотивація на розвідки, на безперервність освіти протягом життя і творчу діяльність.

Цікавою і вартою для запозичення є практика асистування докторантів у США, до функцій яких належать: викладання одного з модулів навчальної дисципліни, проведення лабораторних і практичних занять, контрольних заходів, дискусій, оцінювання окремих видів роботи здобувачів вищої освіти, організація та підготовка матеріалів для дистанційних курсів, надання консультацій здобувачам, виконання організаційно-адміністративних функцій. Підкреслимо, що в Україні робляться певні спроби щодо запровадження аналогічної посади у вищій школі, що відображено в Концепції розвитку педагогічної освіти (2018) [5].

Щодо науково-дослідницької роботи, то тут функції докторантів-асистентів полягають у зборі та аналізі даних в рамках конкретних наукових досліджень, проведення експериментів, підготовка доповідей про результати науково-дослідницької діяльності, підготовка звітів про результати виконаних досліджень.

Гідними уваги є міждисциплінарні освітні програми підготовки докторантів у США. У будь-якому американському університеті представлено більше десятка коледжів, які інтегрують різноманітні науки. До прикладу, студент педагогічної спеціальності, який виконує міждисциплінарний дослідницький проєкт може поставити у свій розклад курс з іншої наукової сфери, тобто з іншого коледжу або організовуються так звані наукові спільноти за допомогою об'єднання курсів чи курсових робіт для надання можливостей студентам співпрацювати одне з одним та їх інструкторами. В українських університетах складно реалізовувати міждисциплінарний підхід, оскільки ЗВО, як правило, вузькоспеціалізовані, і, щоб виконати проєкт, доводиться налагоджувати контакти із закладами іншої установи [3].

За останні десятиліття в зарубіжній практиці підготовки науково-педагогічних працівників наголошується на провідній ролі викладачів у цьому процесі та формах кооперації між педагогами і студентами. Науковці виокремлюють три основні функції викладачів: навчальну, наукового керівника і консультанта. Високу продуктивність наукової роботи студентів для підвищення наукових досягнень у суспільстві пов'язують з позитивним розвитком взаємин між викладачем і студентом та їх співробітництвом у формі тісних робочих контактів. На нашу думку, в процесі дослідницької підготовки викладача вищої школи слід посилити функцію педагога в ролі наукового керівника і консультанта, що на сучасному етапі притаманно світовим системам вищої освіти [3].

Також вартими уваги і запозичення є дисертаційні (керівні) комітети, які функціонують у докторантурах США. Підкреслимо, що основні обов'язки комітету полягають у регулярному поданні звітів про успіхи та досягнення здобувача в межах програми, періодичних зустрічах з ним з метою моніторингу діяльності, а також у консультуванні та допомозі здобувачеві у виборі дисциплін, підготовці матеріалів та планів комплексних іспитів, виборі та формулюванні теми дисертаційного дослідження, підготовці до перед-дисертаційного іспиту з теми дослідження та захисту завершеної дисертаційної роботи.

Неодмінною умовою формування дослідницької компетентності майбутнього педагога є наявність наукової школи і наукових традицій у закладах вищої освіти. Їхній вплив розпочинається в студентському середовищі і відбувається протягом усієї життєдіяльності викладача-дослідника. Підкреслимо, що особливостями наукової школи є: визначна особистість її керівника зі специфічними якостями, науковими і організаторськими здібностями; оригінальна теоретико-методологічна концепція наукового напряму дослідження; характерний для цієї школи стиль роботи; атмосфера, характер взаємин «педагог-студент»; іманентний для школи стандарт оцінки і визнання досягнутого; наукове і соціальне визнання школи; її національна і міжнародна значущість в умовах конкуренції під впливом суспільних умов і наукових традицій.

Вивчений нами конструктивний досвід розвитку дослідницької компетентності викладача вищої школи в системі підвищення кваліфікації США дозволив сформулювати низку пропозицій

щодо ефективного вирішення виявлених у вітчизняній практиці проблем у цій системі:

– створення активних у функціонуванні універсальних або спеціалізованих центрів підвищення кваліфікації педагогів на базі закладів вищої освіти; активізація співпраці вітчизняних центрів підвищення кваліфікації з провідними спеціалізованими центрами в тій же сфері за межами країни;

– використання конструктивних принципів індивідуального підходу, який розширює теорію про особистісно-професійний розвиток викладача вищої школи; впровадження менторства; забезпечення особистісно значущої спрямованості дослідницької підготовки в системі підвищення кваліфікації педагогів, наявність зворотного зв'язку в особі наставника для виявлення труднощів і шляхів їх подолання; забезпечення можливості «вільного вибору»: дисциплін і програм навчання, програм державної підтримки, консультантів, організації робочого часу;

– застосування різноманітних форм, методів, технологій і засобів дослідницького навчання відповідно до вимог сучасності і залежно від категорії педагогів (лекція, семінар, індивідуальна консультація, наукова спільнота, аудиторне спостереження, майстерня наукових досягнень, творча відпустка, фокус-група, самоврядна робоча команда, дослідницька, дискусійна група, проблемний метод, педагогічний форум, інформаційно-комунікаційні технології та ін.).

Вважаємо, що адаптація позитивних аспектів американського досвіду щодо формування дослідницької компетентності викладача вищої школи забезпечить розвиток якісної підготовки майбутніх педагогів в умовах вітчизняного освітнього простору.

Висновки. Окреслено напрями творчого застосування кращих практик формування дослідницької компетентності викладача вищої школи США: в концептуальному аспекті (комплексне застосування наукових підходів, принципів); в організаційному аспекті (розробка і впровадження гнучких освітніх програм з дослідницькою траєкторією (зокрема й у центрах підвищення кваліфікації), розширення переліку дослідницько-спрямованих дисциплін, посилення ролі практики (зокрема, асистування), наукового керівництва та дисертаційних комітетів, впровадження системи менторства та ін.); у процесуальному аспекті (застосування різноманітних форм, методів, технологій і засобів навчання відповідно до вимог сучасності і залежно від категорії студентів та науково-педагогічних працівників).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Варга Н. Наукові підходи до формування дослідницької компетентності вчителя іноземної мови. *Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості* : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 12–13 січня 2018 р.). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2018. С. 41–44.

2. Варга Н. Організаційні засади професійної підготовки викладача вищої школи США. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Вип. 1 (45). 2019. С. 24–28.

3. Варга Н. Формування дослідницької компетентності викладача вищої школи СШ: дис. … доктор філософії 01 Освіта/Педагогіка: 011 Освітні, педагогічні науки. Ужгород, 2022. 275с.

4. Бабакіна О.О. Розвиток системи підвищення кваліфікації науково- педагогічних працівників ЗВО в США (наприкінці XX – початку XXI століття). *Науковий часопиис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи.* 2020. Вип. 75. С. 5–11.

5. Повідайчик М.М., Стойка О.Я. Портфоліо у професійній підготовці вчителів США. *East European Scientific Journal*. 2020. № 5(57). Ч. 6. С. 19–22.

6. Концепція розвитку педагогічної освіти (затверджена Наказом МОН №776 від 16.07.2018 р.). URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-koncepciyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti.

7. Зарубіжний досвід професійної підготовки педагогів: аналітичні матеріали / [Авшенюк Н.М., Дяченко Л.М., Котун К.В., Марусинець М.М., Огієнко О.І., Сулима О.В., Постригач Н.О.]. Київ : ДКС «Центр», 2017. 83 с.

8. Компетентнісний підхід до підготовки педагогів у зарубіжних країнах: теорія та практика: монографія / [Н.М.Авшенюк, Т.М. Десятов, Л.М. Дяченко, Н.О. Постригач, Л.П. Пуховська, О.В. Сулима]. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 280 с.

9. Товканець О.С., Козубовська І.В., Палкуш В.П. Розвиток альтернативної освіти в США. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2021. Вип. 2(49). С. 62–65.

10. Bergquist W. H. The four cultures of the academy: Insights and strategies for improving leadership in collegiate organizations. San Francisco: Jossey-Bass, 1992.

11. Boice R. The new Faculty Member. Supporting and Fostering professional Development. San Francisco: Jossey-Bass, 1992. 378 p.

12. Darwina A., Palmer E. Mentoring circles in higher education *Higher Education Research & Development*. 2009. Vol. 28. №2. P. 125–136.

13. Department for Education and Skills/Teacher Training Agency. Qualifying to Teach: Professional Standards for Qualified Teacher Status and Requirements for Initial Teacher Training. London: DFES, 2002. 20 p.

14. Ellis D.E., Ortquist-Ahrens L. Practical Suggestions for Programs and Activities. *A Guide to Faculty Development*. San Francisco, 2010. P. 117–132.

15. Varga N., Povidaichyk O. Problem-based learning as a pedagogical condition of preparing of students for research work. European vector of contemporary psychology, pedagogy and social sciences: the experience of Ukraine and the Republic of Poland: collective monograph. Sandomierz: Izdevnieciba «Baltic Publishing», 2018. Vol. 1. P. 379–397.

Наукове видання

ЗАКАРПАТСЬКІ ФІЛОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Випуск 39
Том 3

Коректура • *Надія Ігнатова*

Комп'ютерна верстка • *Світлана Калабухова*

Формат 64x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 18,6.
Підписано до друку: 19.03.2025. Замов. № 0525/396. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.